העבר הישראלי

תולדות עם ישראל
משיבת ציון ובנין ירושלם
והיסטוריה הכללית
עד היום הזה

כרך ב׳

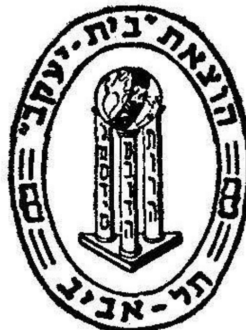
מתקופת חכמי יבנה ושלטון טריינוס
(ג׳ אלפים תת״ע לבה״ע, 110 לסה״נ)

עד חתימת התלמוד הבבלי, הסבוראים ועליית הערבים
(ד׳ אלפים וארבע מאות לבה״ע, 640 לסה״נ)

מאת

הרב מאיר שצ׳רנסקי

מנהל
הסמינר לגננות ולמורות
„בית יעקב" בתל־אביב

א. מרידות היהודים בארצות הגולה בימי טריינוס

היחסים המתוחים בין היהודים לבין היוונים והנכרים האחרים. — הסיבות לפרוץ המרידות בגולה. — טריינוס ומרידות היהודים בארם נהריים, בחדייב, בקפריסין, במצרים ובארצות צפון אפריקה. — דיכוי המרידות. — המאורעות בא"י. — „פולמוס קוויטוס".

היחסים המתוחים שבין היוונים לבין היהודים בתקופת החורבן, לפניה ולאחריה, לא היו נחלת היישוב הארץ־הישראלי בלבד, אלא היו קיימים בכל ארצות הגולה, בהן היה ישוב יהודי ניכר, שגרו שם יחד עם יוונים. יחסים אלה נמתחו עוד יותר ע"י התערבות השלטונות הרומיים בחיי האזרחים, בדרך כלל לרעת היהודים, שע"י כך גם רצו להשליט רצונם על כל האוכלוסיה — היהודית והנכרית כאחת — ברחבי האימפריה הרומית, בבחינת „הפרד ומשול".

כבר למדנו בספר הקודם על הפרעות שפרעו היוונים באלכסנדריה ביהודי העיר כתוצאה מהופעתו המכובדת של המלך אגריפס הראשון בשערי עירם. בפרעות אלו נפלו עשרות אלפי יהודים. אולם גם לאחר מכן נמשכו היחסים המתוחים. כן למדנו על הפרעות באנטיוכה ובמקומות אחרים מיד לאחר החורבן, בשעת מסע הנצחון הגדול של טיטוס. פרעות אלו נמשכו בכל מקום שם הגיע המסע. וכך זה נמשך עד הגיעם לרומי.

יש להבין, שדווקא עכשיו — לאחר החורבן — גברה המתיחות שבין היהודים לבין היוונים בתפוצות, משום שכתוצאה מהחורבן ירד כוחם הפוליטי של היהודים וממילא נחלש מעמדם. מתיחות זה היתה קיימת במיוחד בארצות; מצרים, קיריני, לוב וקפריסין. כתוצאה מירידתם הפוליטית של היהודים גברו דרישות האוכלוסיה היוונית מאת השלטונות הרומיים לצמצם — ואולי אף לשלול — את זכויותיהם של היהודים. הרומיים, מצדם, לא ששו להיענות לדרישה זו וע"י כך להחריף עוד יותר את יחסיהם עם היהודים, במיוחד לאחר שיהודי רומי היו בעלי השפעה בחצר הקיסר, ויכלו לסכל כל חקיקת חוק נגד היהודים. כשראו היוונים בארצות הנ"ל שאין הם משיגים את דרישותיהם ע"י חקיקת חוקים אנטי־יהודיים, פנו לשימוש בכח הזרוע. כבר למדנו, שהרבה יותר קל היה לשכנע נציב רומי מקומי על הצורך בדיכוי היהודים מאשר את השלטון המרכזי ברומי. די היה לשחד אותו שייעלם מן העיר

לתקופה מסויימת ובינתיים האוכלוסיה המקומית תעשה את שלה. וכך לקחו היוונים את העניינים לידיהם. הם התחילו שוב לפרוע ביהודים. אולם גם היהודים לא ישבו בחיבוק ידיים. בכל הערים החשובות נתארגנו פלוגות הגנה יהודיות ואף השיבו מכה ליוונים.

כל זמן שהתנגשויות אלו היו בין האוכלוסיה היוונית לבין היהודים בלי התערבות גורם אחר, יכלו היהודים להחזיק מעמד. אולם לאחר שהתערבו בהן גם חיילים רומיים — ובדרך כלל נגד היהודים — קבלו התנגשויות אלו אופי של מרידה, וכמובן שבראש וראשונה היהודים בעצמם נחשדו במרידה. וכשמדובר במרידה, אז גם השלטונות הרומיים התייחסו אחרת ליהודים.

סבה אחרת לפרוץ המרידות וההתנגשויות בתפוצות הגולה היתה האמונה והתקווה לגאולה, למשיח. קנאי ארץ־ישראל הלכו וטפחו רעיון זה בתודעתם של בני הגולה לאמור: „קרובה שעת הגאולה״. וכך התעוררו בקרב יהודי התפוצות אמונות משיחיות שנוצלו ע״י משיחי שקר שונים, אשר רק הגבירו את היאוש ואת ההתמרמרות ביניהם. כשראו שהגאולה בוששת לבוא, נאחזו בנשק המרידה לפרק עול רומי מעליהם.

בימי טריאנוס קיסר (98—117) (ג׳ תתנ״ח—תתע״ז לבה״ע) פרצו מספר התנגשויות רציניות בין היהודים לבין היוונים בארצות הגולה. ביניהן, הרצינית ביותר, פרצה בשנים 115—117 (ג׳ תתע״ה—ע״ז לבה״ע), כשטריאנוס היה במסע מלחמתו הגדול נגד הפרתים. כשטריאנוס הגיע עם צבאותיו למזופוטמיה (ארם נהריים), למלכות חדייב ולבבל, פרץ נגדו מרד כללי של יהודים, תושבי ארצות אלו. עלינו לדעת שבאיזורים אלה היה ישוב יהודי רציני. בבל, בכלל היתה מרכז חשוב ליהודים, עוד מימי חורבן הבית הראשון, והערים נציבין, אידיסה, אליהן הגיע טריאנוס במסעו, היו בעלי אוכלוסיה יהודית מרובה ומבוססת. כ״כ היתה קימת מלכות חדייב היהודית (גרים). כל היהודים במקומות אלה הקימו יחידות צבאיות רציניות, מאומנות כהלכה, יחידות אלו לחמו מלחמה קשה ברומיים. הרומיים נאלצו לנקוט ביד קשה לדיכוי מהומות ומרידות אלו. אם־כי היו גם תושבים אחרים אשר מרדו ברומיים, בכל זאת בפעולות הדיכוי התנקם טריאנוס במיוחד ביהודים. את יחסו זה של טריינוס ניצלו גם התושבים המקומיים. גם הם פשטו ביהודים ועשו בהם שפטים.

בינתיים עברה התקוממות יהודית זו גם לאיזורים אחרים של האימפריה הרומית: לקפריסין, למצרים ולצפון אפריקה.

בקפריסין היה באותה תקופה ישוב יהודי גדול. ישוב זה היה מבוסס הן מבחינה רוחנית והן מבחינה כלכלית. בכל הערים שגרו בהן, ובמיוחד בעיר סאלאמיס,

היו מספר בתי מדרש ובתי כנסת. קרבת מדינה זו לארץ ישראל יצרה את הקשר הרצוי שבינם לבין המרכז הרוחני ביבנה. קשר זה היה חיוני מאד ליישוב היהודי בקפריסין. הם עמדו תחת השפעתם הישירה של גדולינו ביבנה, קיבלו מהם הוראות בכל שטחי ההלכה, ואף היו מקבלים בכבוד גדול את כל השליחים שהיו באים מא"י. כמובן, שגם תמכו בלב נדיב בפעולות ביה"ד הגדול שביבנה, הן מבחינה מוסרית ובמיוחד בשטח הכספי־כלכלי.

כי מצבם הכלכלי של יהודי קפריסין היה טוב מאד. עצם ישיבתם באי ים־תיכוני גרמה להתפתחות גדולה של חיי מסחר וספנות. הם סחרו עם תושבי יוון החרוצים וכמובן גם עם המרכז היהודי הגדול באלכסנדריה שבמצרים.

גם בקירני אשר בצפון אפריקה היה ישוב יהודי גדול ומבוסס מכל הבחינות. היישוב היהודי במקום זה נוסד ע"י מהגרים ממצרים, היהודים חיו כאן ברווחה ולפעמים גם בצורה רוויה, ולכן נאלצו לחפש לעצמם מקומות התישבות חדשים. גם הישוב בקירני שמר על קשריו ההדוקים עם הישוב בארץ ישראל. זה התבטא במיוחד בגאוותם הדתית והלאומית. הם התבלטו ביושרם ובצדקתם לעומת התושבים האחרים, ומשום כך היתה שנאת האוכלוסיה הנכרית אליהם קיצונית ביותר. בגמרא אנו מוצאים עקבות רבים של ביקורי תנאים ומנהיגים בארץ זו. הם באו כשדר"ים („שלוחי דרבנן") לטובת הישוב היהודי בא"י. וכמובן שנתקבלו תמיד בזרועות פתוחות.

היישוב היהודי במצרים היה העתיק ביותר באיזור זה, כי הרי הוא נוסד עוד בימי חורבן הבית הראשון, בזמן אחד עם גולת בבל. לאחר מכן היתה אלכסנדריה העיר החשובה והגדולה ביותר, גם מבחינת הישוב היהודי. כבר ציינו, שיהודי עיר זו סבלו צרות ותלאות רבות עוד בימי הבית השני, ועכשיו, לאחר החורבן, עוד הוחרפו היחסים בין היהודים לבין היוונים שהיוו את רוב אוכלוסיית העיר. כאן גם היתה קיימת הבעיה של התערבות חיל המצב הרומי המקומי, אשר בעקיפין, ולפעמים גם באופן ישיר, תמך בגלוי ביוונים ועזר לדכא את היהודים. עכשיו, כשהרומיים יצאו למלחמה בפרתים והעיר רוקנה מחיילים רומיים, ניצלו היהודים הזדמנות זו, התארגנו בפלוגות צבאיות, רכשו נשק והתקיפו את שונאיהם.

אילו מימדים היו למרידות אלו? יש על כך מקורות שונים, ברובם נכריים, ולכן קשה להסתמך עליהם. בכל אופן יש לציין לפי כל המקורות, שמרידות היהודים היו קשות ביותר. הם נלחמו כאריות נגד משעבדיהם, היכו בהם ונפלו גבורים־חללים למען קידוש ה׳. המקורות מספרים על מאות אלפים יהודים שנפלו בקפריסין, בקירני, במצרים ובמקומות אחרים. המקורות מספרים גם על מפקדים יהודיים מוכשרים אשר ארגנו צבאות אלה בכשרון והובילו לא פעם את חייליהם לנצחונות

גדולים. בכ״ז קשה לסכם בדיוק את המספר המדוייק של הלוחמים ושל הנופלים במערכות אלו. עלינו לדעת גם זאת, כי מקורות נכריים אלה בכוונה הפריזו במספר הלוחמים היהודים, כדי להאדיר ע״י כך את נצחון טריינוס שדכא מרידות אלו.

הדיכוי של המרידות היה אכזרי ביותר. בכל מקום ומקום היו מעשי נקם קשים ביותר. לטריינוס היו שני מצביאים מוכשרים מאד ואכזרים מאד: טורבי וקוויטוס, ואלה קיבלו על עצמם לדכא מרידות אלו. תוצאות הדיכוי היו קשות ביותר. במיוחד סבלו יהודי מצרים, ובראשם יהודי אלכסנדריה, אשר הושמדו כמעט כליל. האבידות בנפש וברכוש היו גדולות, ואפשר שמאז לא התאוששו יהודי ארץ זו. הקיבוץ היהודי הגדול שבמצרים — ירד כוחו.

גם בקפריסין היו מעשי הרצח קשים ביותר. שם ההשמדה היתה ממש מוחלטת. יותר מזה. אף אסרו מאז ואילך על כניסת יהודים לקפריסין.

מקפריסין עבר קוויטוס למזופוטמיה (ארם נהרים). גם שם „הצטיין״ במלאכת השמד וכמי שגמר מלאכתו על הצד „הטוב״ ביותר הועלה בדרגה ומונה ע״י טריינוס כנציב בארץ־ישראל.

כמובן, שיהודי ארץ־ישראל לא יכלו לשבת בחיבוק ידים ולראות איך שאחיהם בתפוצות נהרגים על קידוש השם. כדי לתת להם עידוד ותמיכה מוסרית פרצו אי־אלו מרידות גם ביהודה. מטרת המרידות היתה לרתק כוחות רומיים לכאן, כדי שיתעסקו פחות ביהודי התפוצות. עכשיו, כאשר קוויטוס מונה כנציב בארץ, בא תורה של ארץ־ישראל. ההתקוממות כאן בארץ היתה בעלת מימדים הרבה יותר קטנים מאשר בארצות הגולה, ולכן גם דיכוי התקוממות זו לקח לקוויטוס פחות זמן, אולם לא בפחות אכזריות בוצע. תקופה זו ידועה בתולדות היישוב בשם „פולמוס קוויטוס״. הגמרא מספרת לנו הרבה על תקופה זו. ממנה אנו למדים על שני אחים גבורים — פפוס ולולינוס — שארגנו את ההתקוממות והסיתו למרד בלודקיה ובארץ ישראל. הם נתפסו ע״י קוויטוס אשר שלח שאלה לקיסר טריינוס בדבר גורלם, הקיסר הרשע טריינוס צווה להרגם וקוויטוס התכונן בשמחה לבצע פסק־דין זה, אולם בחסדי ה׳ מת הקיסר טריינוס, ולפי חוקי רומי פסק דין מות שהוצא והקיסר מת טרם ביצועו — נתבטל. כך הציל ה׳ את שני האחים הגבורים והעניש את האויב האכזרי.

יורשו של טריינוס בקיסרות, אדריינוס קיסר, שעליו נדבר בפרקים הבאים, הוריד את קוויטוס מגדלותו ובטל את כהונתו כנציב בא״י.

היתה זאת, איפוא, תקופה הרת סכנות לעמנו בארץ ובתפוצות, אולם יחד עם זאת באו לידי גילוי הכוחות הרוחניים הטמונים בעמנו הנרדף וכן גילויי גבורה שרק לעתים רחוקות אנו מוצאים אצל עמים אחרים כמותם, גבורה רוחנית עלאית,

גבורה שלא למען הישגים גשמיים־חמריים אלא למען קיום רוחני, למען שמירת תורה ומצוות.

אבל, היתה זאת גם תקופה אשר שמשה כרקע הולם למאורעות שפרצו כחמש־עשרה שנה לאחר מכן, מאורעות מרד בר־כוכבא.

ב. חכמי יבנה

ההתפתחות הרוחנית ביבנה. — רבי צדוק ורבי דוסא בן הרכינס. — ר׳ חנינא סגן הכהנים. — תלמידי ר׳ יוחנן בן זכאי: ר׳ יהושע בן חנניה, ר׳ אליעזר בן הורקנוס, ר׳ יוסי הכהן, ר׳ שמעון בן נתנאל ור׳ אלעזר בן ערך. — צעירי דור המעבר מירושלים ליבנה: ר טרפון, ר׳ אלעזר בר׳ צדוק, שמואל הקטן ושמעון הפקולי. — בעלי התפקידים ביבנה: ר׳ חוצפית (המתורגמן), ר ישבב (הסופר) ור׳ אלעזר בן עזריה. — הדור השני ביבנה: ר׳ עקיבא, ר׳ ישמעאל, ר׳ אלעזר חסמא (משגיח), ר׳ יוסי הגלילי, ר׳ אלעזר המודעי, ר׳ יוחנן בן תורתא, ר׳ חנינא, בן זומא ובן עזאי. — צעירי יבנה והעוברים לגליל: ר׳ חנניה בן חניכאי ור׳ שמעון בר יוחאי. — „הזהר הקדוש״. — החכמים בדור יבנה אבל במקומות אחרים: נחום איש גמזו, ר׳ חנינא בן תרדיון ור׳ נחוניה בן הקנה.

בתקופה הרת סכנות זו הביטו כל העיניים הזכות והטהורות של בני ישראל בארץ וברחבי התפוצות לעבר יבנה. עיר זו הפכה להיות מושג רוחני ממש עם כל הכרוך בו. למרות שהיהודים התאבלו על ירושלים, בכ״ז היתה יבנה בעיניהם מין ירושלים בזעיר אנפין.

העבודה שהושקעה ברוב עמל ע״י רבן יוחנן בן זכאי נתנה פירותיה. לא היה כעת כבר כל צורך לתקן תקנות הבאות לשפר את מעמדה של יבנה. מעמד זה הלך ונתבסס מעצמו כתוצאה והודות לבית הדין הגדול שישב בה, לבית המדרש הגדול ששכן בתוכה ולחכמי התורה ברבים אשר ישבו, למדו, התווכחו והוציאו הוראה מיבנה.

ביהמ״ד שהוקם לתפארת ע״י ר׳ יוחנן בן זכאי הוציא מתוכו חכמים רבים, גדולים בתורה ומצויינים במדות, אשר היו לאורם של הישוב היהודי בארץ ובתפוצות בתקופה קשה זו.

בקיום מרכז רוחני זה אשר ביבנה היה משום תשובה לרומיים אשר רצו להשמידנו. חכמינו ז״ל אשר ישבו כאן, למדו והורו, הוכיחו שאכן חי העם הזה.

בספרנו הקודם דברנו הרבה על ריב״ז ועל תלמידו הגדול הנשיא רבן גמליאל השני (דיבנה). כאן נתאר בקצרה את פעולותיהם המבורכות של יתר חכמי יבנה, כי הרי כולם הוסיפו נדבך חשוב לבנין נהדר זה.

שני תנאים זקנים, חברי ר׳ יוחנן בן זכאי, עזבו את ירושלים יחד אתו בזמן החורבן, והם רבי צדוק ורבי דוסא בן הרכינס. אמנם רבי צדוק לא גר ממש ביבנה אלא הקים בית־מדרשו בטבעון שע״י חיפה (אולי בסביבות טבעון של היום), אבל היה בא מדי פעם בפעם ליבנה, מתייעץ עם חכמיה, מתווכח אתם בדבר הלכה ומקבל מהם הוראה. לאחר כל ביקור כזה היה חוזר צפונה, מפיץ שם את התורה ואת ההלכה ושותל את הגרעין שממנו צמח לאחר מכן הזרע הפורח: חכמי הגליל.

בשבתו בירושלים הרגיש רבי צדוק כמו ר׳ יוחנן ב״ז חברו, בשואה המתקרבת לבוא על עיר הקודש ועל בית המקדש. הוא הרעיש עולמות בתפילותיו ובצומו אולי ירחם ה׳ ולא יביא את החורבן. הגמרא מספרת לנו (גיטין דף נ״ו), שר׳ צדוק ישב ארבעים שנה בתענית כדי שירושלים לא תיחרב. כתוצאה מכך הרזה עד כדי כך, שכאשר אכל משהו, אפשר היה לראות מבחוץ את האוכל יורד לגופו הצמוק, וכאשר, בלחץ חבריו, החליט להבריא, היו מביאים לו גרוגרת (תאנה), היה סוחט את המיץ שלה וזורק את היתר, משום שלא היה יכול לבלוע דבר עבה יותר. ר׳ יוחנן בן זכאי העריך את חברו זה ודאג לו מאד. כשריב״ז התייצב בפני אספסיינוס קיסר, אחת הבקשות החשובות שלו היתה, להוציא את ר׳ צדוק מהעיר הנצורה ולרפאותו. לשם כך שלח ריב״ז את שני תלמידיו — רבי אליעזר ורבי יהושע — והם הוציאו אותו מן העיר. כשר׳ צדוק הובא בפני ריב״ז ואספסינוס, קם ריב״ז לכבודו. וכאשר אספסינוס השתומם ושאל: „תמה אני עליך ריב״ז, מה ראית לקום בפני זקן כושל זה?״ השיבוהו ריב״ז: „חייך, אילו היה בעיר עוד אחד כמותו לא היית יכול לכבוש אותה, אפילו אם היו אוכלוסייתך מרובים כפליים״.

ר׳ צדוק האריך ימים על ידידו ריב״ז. הקמת בית המדרש שלו בטבעון והפיכת יבנה למרכז רוחני נתנו בו כוחות חדשים ואמונה חזקה שאכן לא אלמן ישראל. ואותה ידידות שהיתה קיימת בינו לבין ריב״ז נמשכה ועוד נתחזקה עם ר׳ גמליאל דיבנה. וכך מספר לנו התלמוד הירושלמי (סנהדרין פ״א ה״ד) בשם ר׳ אלעזר בן רבי צדוק: „כשהיה רבן גמליאל יושב ביבנה, היה אבא (הכוונה לר׳ צדוק) ואחיו יושבין מימינו וזקנים משמאלו, מפני כבוד הזקן״. (פירוש בגלל כבוד ר״צ הושיבו גם את אחיו מימין ר״ג). כן אנו מוצאים תמיד את ר׳ צדוק ובני ביתו מבקרים בבית רבן גמליאל (במשתה של בנו, או היו באים לשבות או לחוג בביתו).

נקודת אור אחרת בחיי ר׳ צדוק ובתכונותיו היא הענווה והפשטות שבו. הוא, גדול הדור, אשר עליו נאמר במדרש איכה רבה „שאכל תאנה אחת של שקמה, דבר פעוט, ושנה עליו מאה פרקים של הלכה״, אינו קובע הלכה על דעת עצמו, אלא מתייעץ בכל עם קטנים ממנו, צעירים בהרבה ממנו. הוא פונה בשאלות הלכתיות

אל ר' יהושע, שהיה תלמידו של ריב"ז, בו בזמן שר' צדוק היה חברו. תכונה זו מתבטאת יפה גם באמרתו במסכת אבות (פ"ד) „אל תעשם (את דברי התורה) עטרה להתגדל בה ולא קרדום לחפור בו".

ידיד ורע שני לרבי יוחנן בן זכאי היה רבי דוסא בן הרכינס. גם הוא ישב עם ריב"ז יחד בבית־הדין אשר בירושלים והלך ליבנה. שם המשיך לדון עד שהזקין ולא יכול היה לבוא לבית המדרש. גם הוא האריך ימים על ריב"ז ואפילו לאחר שהזקין וישב בביתו, היו באים אליו חכמי יבנה ושואלים אותו בדבר הלכה. ידעי צעירי החכמים ביבנה שר' דוסא מייצג את ההלכה והמסורה עוד מימי הבית. הוא היה עדות חיה על מה שהיה ואין עוד, ולכן רצו מדי פעם בפעם לברר דבר הלכה זה או אחר, איך היו נוהגין אז וכו'...

למרות זקנותו ולמדנותו המופלגת היה מתחשב בדעת בית־דין ומקבל כל חכם, ואף הרבה יותר צעיר ממנו, בסבר פנים יפות. בזמן הוויכוחים החריפים שבין ר' גמליאל דיבנה לבין התנאים האחרים (ראה ספר א' פרק מ"ה), היה ר' דוסא מקבל את דעת הנשיא אפילו בזמן שהוא בעצמו סבר אחרת. למשל, בענין עדות החודש, שכתוצאה ממנה באה גזירת ר"ג על ר' יהושע. למרות שר' דוסא היה כאן בעל הפלוגתא המקורי של ר' גמליאל, בכ"ז הוא מייעץ לר' יהושע לקבל פקודת ר"ג, כי אין להרהר אחרי החלטת הנשיא. גישה זו של ר' דוסא מובנת לנו. הוא אשר היה חי ודן בירושלים לפני החורבן, הבין יפה מה פירוש הלכה אחידה. הוא ידע להעריך את תקיפותו של ר"ג אשר באה רק למען בנין חיי תורה מרוכזים ומבוססים.

מאמרותיו יש לציין את המשנה באבות (פ"ג) : „שינה של שחרית ויין של צהריים ושיחת ילדים וישיבת בתי כנסיות של עמי הארץ מוציאין את האדם מן העולם". יש במשנה זו משום התנגדות חריפה — למרות שנאמרה בדברי נועם — לביטול הזמן היקר, לחיי תענוגות ומותרות ובכלל יש כאן קריאה להתמסרות ללימוד התורה.

בדור ראשון זה של התנאים אשר עברו מירושלים ליבנה בלטו עוד התנאים הבאים :

ר' חנינא סגן הכהנים, אשר היה ממונה על משמרות הכהונה בבית המקדש בתקופה שלפני החורבן, וכן היה משמש כסגן קבוע לכהן הגדול. ר' חנינא ראה במו עיניו את החורבן הנורא ובמשך כל ימי חייו התאבל על כך. הוא אף קבע איסור טבילה בט' באב לזכר החורבן (תענית י"ג ע"א). ערך ידיעותיו בעניני הכהנים היה רב מאד, משום שבדור שלאחר החורבן, כשהתחילו לרכז את ההלכה, היה זה הוא אשר מסר עדויות חשובות לחכמי יבנה על המנהגים הקבועים

וכן על סדרי העבודה בבית המקדש. מלחמת החורבן הטביעה חותמה על אישיותו ומשום כך המשיך לאחר מכן לדרוש תמיד בענין שלום ואחווה, ואפילו בשלומה של מלכות (אבות פ״ג). אולם מעל הכל החשיב את לימוד התורה. מאמרים לאין ספור נתפרסמו ממנו בענין זה.

מבין תלמידיו הידועים של ר׳ יוחנן בן זכאי, אשר עזבו אתו יחד את ירושלים ועברו אתו ליבנה, יש לציין בראש וראשונה את ר׳ יהושע בן חנניה. הוא היה בחיר תלמידי ריב״ז שרבו קרא עליו „אשרי יולדתו״. הוא היה לוי ועוד הספיק לשמש כמשורר בבית המקדש. ר׳ יהושע אהב מאד לספר על תקופה זו בחייו ובמיוחד אהב לספר כיצד חגגו את שמחת בית השואבה בבית המקדש. רבו, ריב״ז, למדהו גם את תורת הנסתר, ועסק גם במעשה מרכבה.

כבר הזכרנו את ר׳ יהושע שהוציא את רבו בערמה מירושלים (יחד עם חברו ר׳ אליעזר), וגם נשלח בחכמה להוציא גם את ר׳ צדוק (לעיל).

ביבנה היה ר׳ יהושע מעמודי התווך של ההלכה המתחדשת. אחרי מות רבו, ריב״ז, כשר׳ גמליאל מונה לנשיא, שמש ר׳ יהושע כאב בית־דין לידו. בתפקיד זה בלט ר׳ יהושע כגדול בתורה, בקי בעניני הלכה אבל גם בלשונות, בחשבון ובתכונה. ידיעותיו אלו נוצלו למעשה לטובת אחיו, משום שכל פעם שנתעוררה איזו בעיה או נגזרה איזו גזרה היה הוא בין חברי המשלחת שנסעו לרומי להשתדל ולשכנע לבטלן. פעמים רבות גם עמד בראש המשלחות שנסעו לקיסר.

בהזדמנויות אלו שהיה נוסע לרומי היה מבקר גם בתפוצות ישראל; במצרים, בצפון אפריקה וביוון, והיה מביא להם פריסת שלום חיה מאחיהם אשר בארץ־ישראל. דרך אגב היה בודק את סדרי חייהם, מנהגיהם ומוסר להם הוראות על חיי תורה ומנהגי ישראל. אמנם ר׳ יהושע היה אב״ד ביבנה, אבל בית מדרשו היה בעיירה פקיעין (בשפלה ולא בגליל) שבין יבנה לבין לוד.

באשר ליחסים בין היישוב היהודי בא״י לבין הרומיים היה ר׳ יהושע בין אלה אשר דרשו מתינות ביחסים אלה. הוא היה משוכנע שיש בינתיים להסתפק בכך שהרומיים נותנים לנו אפשרות לחיות חיי תורה ולבסס את ההלכה. גם בימי אדריינוס קיסר, כשהלז נתן רשיון לבנות את בית המקדש אבל שלא במקומו, (וע״י דבר זה, למעשה, לא היה הרשיון שווה מאומה), היה הוא בין אלה אשר דרשו לא להגיב בחריפות לפקודה זו. הוא המשיל את משלו הידוע על העצם שנתקע בגרון הארי והובטח למוציא את העצם פרס, בא הקורא בעל המקרא הארוך והוציאו. כשבקש את שכרו, אמר לו הארי: לך וספר לכל העולם שנכנסת ללוע הארי ויצאת בשלום. והנמשל ידוע.

למרות מעמדו הרם וחכמתו הרבה, חי תמיד חיי עוני ודחקות. הוא התפרנס

מעשיית מחטים, עד כי השחירו כל כתלי ביתו. לאחר מכן היה נודד ממקום למקום ומציע סחורתו.

פרשה מיוחדת בחיי ר' יהושע היא הופעתו הקבועה לויכוחים עם הכמרים ועם המינים. ויכוחים אלה שאז היו רק בראשית השתלשלותם (בימי הבינים, אצל הנוצרים, הם היו לדבר קבוע ובדרך כלל נגמרו בפרעות), ריכזו רבים וחשובים. היו ויכוחים שגם הקיסר היה נוכח בהם, ולפעמים גם משתתף בעצמו בויכוח. ר' יהושע היה עונה תמיד תשובות ניצחות ומשכנעות ופעמים רבות נתקדש שם־שמים על־ידו. הוא היה מנצל וויכוחים אלה לטובת אחיו ולאחר כל נצחון היה משיג איזו שהיא הקלה לטובת היהודים.

לא לחנם אחזה דאגה בחכמי ישראל כשר' יהושע שכב על ערש דווי. הירושלמי מעיד: „משמת ר' יהושע פסקו עצות טובות ומחשבות טובות מישראל". על ויכוחיו עם ר' גמליאל (שהיה בהרבה צעיר ממנו) כבר כתבנו בספר הקודם. בכל אופן יש לציין שגם כאן הוכיח ענוותנותו כשקבל עליו גזר־דין של הנשיא.

ר' אליעזר בן הורקנוס היה חברו של ר' יהושע ויחד אתו מחשובי תלמידיו של ר' יוחנן בן זכאי. בעיני רבו, ריב"ז, נחשב לראשון תלמידיו. הוא דמה אותו ל„בור סיד שאינו מאבד טיפה". ועוד אמר עליו: „אם יהיו כל חכמי ישראל בכף אחת של מאזניים ואליעזר בן הורקנוס בכף שניה — מכריע את כולם". (אבות פ"ב).

בדבר תקופת ילדותו יש חילוקי דעות: יש אומרים שכבר בילדותו למד תורה הרבה ונועד לגדולות. ויש מקורות המספרים לנו על צעירותו בדומה כמו שמספרים על ר' עקיבא. לפי זה היה ר' אליעזר כבר בן עשרים ושתיים ולא ידע ללמוד. אז חשקה נפשו בתורה, עזב את בית אביו לבימ"ד של ר' יוחנן ב"ז ולמד שם עד שנעשה חכם גדול.

ר' אליעזר השתתף יחד עם ר' יהושע בהוצאת ארון ר' יוחנן ב"ז אל אספסינוס וכן שניהם הביאו לאחר מכן גם את ר' צדוק. הוא העריץ מאד את רבו ריב"ז, והלך ממש בדרכיו. בדרך כלל לא היה אומר שום דבר תורה שלא שמע מפי רבו זה.

ביבנה התחילה תקופה חדשה בשביל ר' אליעזר. כאן נחשב לאחד מחכמיה המובהקים של מרכז רוחני זה. כבקי בשפות היה גם הוא משתתף במשלחות השונות שיצאו מיבנה אל הקֵיסר ברומי ומשתדלות למען האומה.

גם הוא, כמו ר' יהושע חברו, למרות ישיבתו בבית־הדין הגדול ביבנה, הקים לעצמו בית־מדרש, בית־דין וישיבה בעיר לוד. כאן יצא שמו לתהלה ולתפארת. הוא גם היה גיסו של הנשיא רבן גמליאל דיבנה. בכ"ז לא השתוו שני גיסים אלה. כבר למדנו בכרך הקודם על ההתנגשויות בדבר הלכה שהיו ביניהם. וזה הגיע עד

כדי־כך שגיסו, ר״ג, נדהו. מאז הנידוי לא בא עוד ליבנה. אמנם המשיך בלימודו בעירו, לוד, אבל ביבנה לא ראוהו עוד.

נידויו של ר׳ אליעזר מתואר בהרחבה בתלמוד ובמדרשים. בכל אופן קרו נסים רבים באותו יום אשר כולם הוכיחו שבשמים קבעו שההלכה כמותו, אבל „לא בשמים היא״. השפעתו המשיכה להיות חזקה מאד, עד כי כל מקרה יוצא מן הכלל שקרה מאז לר״ג גיסו, נחשב בעיני הנשיא כמעשה אשר נגרם לו בגלל ר׳ אליעזר.

רק לפני מות ר׳ אליעזר הירשו שוב תלמידיו לעצמם לבוא ולבקרו. בהזדמנות זו מסר להם את צוואתו המוסרית וביניהם את המשנה הידועה ובעלת תוכן רב, אשר בה מתגלמות למעשה כל תולדות חייו וכל נסיונות ר׳ אליעזר. אומרים, שבמעמד זה גם ניבא על גזירות אדריינוס ועל מרד בר־כוכבא. במיוחד ניבא מיתה קשה לתלמידו האהוב, ר׳ עקיבא.

ובמלה „טהור״, כשהוא עונה לשאלות תלמידיו על ענייני טומאה וטהרה, החזיר ר׳ אליעזר נשמתו לבוראו.

במסכת אבות פ״ב מוזכרים עוד שלשה תלמידים מובהקים של רבי יוחנן בן זכאי (נוסף לר׳ אליעזר ור׳ יהושע) והם: ר׳ יוסי הכהן, ר׳ שמעון בן נתנאל ור׳ אלעזר בן ערך.

ר׳ יוסי הכהן נקרא ע״י רבו, ריב״ז, בתואר חסיד. מתוך המאמרים המעטים שבידינו מתנא זה אנו למדים על דרך מוסרית גבוהה ביותר: „יהי ממון חברך חביב עליך כשלך... וכל מעשיך יהיו לשם שמים״, (אבות פ״ב).

ר׳ שמעון בן נתנאל מכונה בפי רבו, ריב״ז, בשם „ירא חטא״. הוא היה עוד מהתלמידים הותיקים של ריב״ז, כנראה עוד מירושלים, משום שהיה כהן אשר הספיק עוד לעבוד בבית המקדש, וכן היה חתנו של הנשיא רבן גמליאל הזקן.

ר׳ אלעזר בן ערך היה כמעין המתגבר (כפי שרבו, ריב״ז, כינהו). בשתי מלים קנה את עולמו תלמיד זה בעיני רבו: „לב טוב״. זה מה שדרוש לאדם. סיפורים רבים בתלמוד ובמדרשים מוכיחים שריב״ז חבב מאד תלמידו זה ואף היה לומד אתו מעשה מרכבה. ובכ״ז אין אנו מוצאים ממנו מאמרים רבים או הלכות. המדרשים מסבירים דבר זה בנימוק, שלאחר מות רבו, ריב״ז, לא הלך ליבנה עם יתר חבריו, מרוב צער על מות רבו אלא הלך לאמאוס — מקום מפורסם באותה תקופה ביפיו ובתענוגותיו אבל לא מקום תורה — ושם שכח תלמודו. אולם ע״י גילוי אליהו הוחזר לו תלמודו מחדש.

כאלה היו חכמינו ז״ל בדור הראשון של חכמי יבנה, דור המעבר מירושלים ליבנה. כל אלה שהזכרנום הביאו אתם מירושלים את זכרונות בית־המקדש, את

נסיון החיים המלמד אותם ללחום למען שלום ואחווה, כדי לקיים לפחות את הרוח הישראלית המקורית, את התורה ומצוותיה לדורות הבאים.

ר׳ יוחנן בן זכאי, חבריו ותלמידיו הראשונים, זכו לראות ביבנה דור חדש של חכמים ולמדנים, צעירים שלא ביישו את זקנותם. השתיל שהוטמן ביבנה נתן פירותיו ואף במדה שהראשונים לא שיערוהו. מאות תלמידים, חכמים מופלגים המשיכו את עבודת רבותיהם, ואף נפוצו במקומות שונים בארץ, לימדו את התורה והקימו ממש עם־תורה.

בין אלה יש לציין את החכמים אשר עוד הכירו בצעירותם את ירושלים, אולם שמשם זרחה ביבנה, והם: ר׳ טרפון, ר׳ אלעזר בן ר׳ צדוק, שמואל הקטן ושמעון הפקולי.

ר׳ אלעזר היה בנו של ר׳ צדוק הצדיק אשר צם ארבעים שנה שלא יבוא חורבן ירושלים (ראה למעלה). הוא נתפרסם בסיפוריו היפים על ירושלים שזכר מימי צעירותו. סיפורים אלה כללו מנהגים שהיו נוהגים חכמי ירושלים ואשר במשך הזמן הפכו להיות מנהגים קבועים, בבחינת „מנהג ישראל — דין הוא״. הוא גם אהב לספר על בית המקדש ועל כל הבנינים שהיו מסביבו. כן שמש, יחד עם אביו, עדות חיה על כל הזוועות שקדמו לחורבן ממש. הוא היה מבאי ביתו של הנשיא רבן גמליאל, ושמש כאחד מחכמי יבנה החשובים. בש״ס אנו מוצאים אותו כבר־פלוגתא של רבן גמליאל, ר׳ אליעזר ור׳ יהושע.

שמואל הקטן, כנראה, ראה גם את גדולתו של בית המקדש בצעירותו, משום שבמאמרו הוא מפאר את ירושלים ואת ביהמ״ק. תארו היה „הקטן״, משום שהיה עניו מובהק, שהיה מקטין עצמו. הוא היה מאד מקורב לנשיא רבן גמליאל ותפקידים רבים וחשובים היה הנשיא מטיל עליו. אחד מהם היה חיבור תפילה מיוחדת נגד המינים „ולמלשינים אל תהי תקווה״ (היא הברכה ה־12 ב„שמונה עשרה״ ונקראת ברכת המינים). ברכה זו חוברה במיוחד נגד הנוצרים והכופרים של אותו דור אשר היו מציקים לבני ישראל ומלשינים עליהם בפני השלטונות הרומיים. ענוותנותו לא הכירה גבול, היה מוכן לקבל עליו בזיונות, כדי שמישהו אחר לא יגיע לידי בושה, כגון המקרה בעליית הגג של רבן גמליאל. כן הכריזה עליו בת־קול מן השמים שראוי הוא שתשרה עליו שכינה (סנהדרין יא).

יחד אתו שמש בפני ר׳ גמליאל שמעון הפקולי, אשר גם הוא השתתף בסידור תפלת ה„שמונה עשרה״. הוא חי מיגיע כפיו כרוכל של צמר גפן.

מהאריות שבחבורה זו יש לציין את רבי טרפון, אשר הספיק עוד ללמוד אצל רבן גמליאל הזקן, אולם את תורתו העיקרית קבל מרבי יוחנן בן זכאי. הוא היה מראש המדברים בבית המדרש של יבנה, ודעתו קבעה הרבה בדיוני בית־הדין

הגדול שם, אם כי דירתו הקבועה היתה בלוד, שם ישב גם ר׳ אליעזר. הוא גם היה אחד מרבותיו המובהקים של ר׳ עקיבא, אשר לאחר מכן הפך להיות רעו וידידו וכן בר־פלוגתא שלו בהלכה.

גם ר׳ טרפון היה משתתף במשלחות השונות שהיו יוצאות לרומי לבטל גזירות או לסדר ענינים שונים.

שיטות למודו של ר׳ טרפון היו מצויינות. הוא היה מאלה אשר לא רק הרצה לימודו אלא היה נושא ונותן במשך כל הזמן בדברי הלכה. וכך יכלו תלמידיו, תוך כדי הלימוד, גם לחדש דברי הלכה.

ר׳ טרפון השתדל יחד עם רבו, ר׳ יוחנן ב״ז, להציב ציוני זכרון לירושלים ולבית המקדש. בזה היה יד ימינו של רבו. הוא ראה כדבר חשוב להשריש בתודעתם של חבריו ותלמידיו את העובדה, שע״י חורבן ירושלים והמקדש לא נחרבה חו״ח התורה, ויש להמשיך בכל מחיר. אם ריב״ז תקן תקנות רבות בשטח זה, הרי ר׳ טרפון קיים בגופו ובמעשיו דבר זה. היות והיה כהן, היה מקבל תרומה וראה בזה מין המשך של עבודת המקדש. מאידך לא השתמש בתרומה ובכספי פדיון בכורות לצרכי עצמו, אלא היה עושה בהם צדקה. בימים קשים היה מחזיר כספי הפדיון כמתנה. כן מסופר עליו שבימי רעב ומצוקה קידש שלש מאות נשים כדי שיהיו מותרות לאכול בתרומה.

במיוחד נתפרסם ר׳ טרפון במצוות „כיבוד אב ואם״. הגמרא מספרת עליו שהניח ידיו תחת כפות רגלי אמו כשזו הלכה, כדי שתקל עליה ההליכה ולא תצטרך לדרוך על אדמה רטובה (קידושין ל״א:). ר׳ טרפון היה מטיף לחיי מוסר ולחיי מעשה. הוא העדיף המעשה על התלמוד. וכן אנו לומדים ממנו משנה יפה במסכת אבות (פ״ב), שבה הוא מדגיש עד כמה שאדם צריך להזדרז לעשות בעולם הזה רק מעשים טובים, בגלל הזמן הקצר העומד לרשותו והמלאכה המרובה המחכה לו.

יש האומרים, שר׳ טרפון גם היה מעשרה הרוגי מלכות, אולם ענין זה אינו ברור די צרכו.

בבית המדרש שביבנה היו חכמים אשר היו משמשים בתפקידים קבועים הן בבית הדין הגדול והן בבית המדרש, ליד הנשיא רבן גמליאל.

בין אלה יש לציין את ר׳ חוצפית המתורגמן, אחד מעשרת הרוגי המלכות שקידשו שם שמים ברבים. תפקידו של המתורגמן היה חשוב מאד באותה תקופה, משום שהוא היה למעשה מסביר, מרחיב ומפרש את דברי הנשיא המרצה תורתו בפני התלמידים. כמובן, עצם התפקיד חייב את האדם להיות גדול בתורה. ר׳ חוצפית גם זכר יפה את ירושלים וכנראה שמש בתפקיד זה עוד שם. לפי מסורת אחת היה בן מאה ושלושים כשנהרג על קידוש השם.

הגמרא בקידושין (ל"ט) מספרת לנו על אלישע בן אבויה שיצא לתרבות רעה ונעשה ל„אחר" בהשפעת הוצאתו להורג של ר' חוצפית.

חברו של ר' חוצפית לדעה ולגורל היה ר' ישבב הסופר. הוא היה ידידו הקרוב של ר' עקיבא, אבל גם מתנגדו החריף בהלכה. הוא קבל תואר „הסופר", משום ששמש עוד בימי הבית בכתיבת גטין ושטרות ועסק בזה גם ביבנה, כמובן שלא על מנת לקבל פרס. כי בכלל נתפרסם כאיש נדיב ביותר והיה מפזר כל הונו לעניים, עד כי פעם התערבו החכמים, ובראשם ר' עקיבא, ולא נתנו לו לבזבז יותר מחומש מנכסיו.

גם הוא היה בין עשרת הרוגי המלכות.

כתוצאה מהסכסוכים הרבים שהיו לרבן גמליאל עם חבריו העבירוהו מהנשיאות (כפי שלמדנו בכרך הקודם), ואז דרך כוכבו של התנא הגדול, ר' אלעזר בן עזריה.

רב־גווני היה איש דגול זה. נתברך בכול: תורה, גדולה ויחוס. הוא היה כהן וגם עשיר. בזכות כל הדברים האלה נבחר לנשיאות, למרות שהיה מהצעירים שבחכמי יבנה. כשנבחר לנשיאות היה בן ח"י שנים וכדי שלא יתבייש נעשה לו נס וצמחו לו שערות שיבה בזקן. ועל כך הוא אמר: „הרי אני כבן שבעים שנה". גם לאחר שהחזירו את רבן גמליאל לנשיאות, לא ירד ר' אבע"ז מגדולתו, אלא ר"ג היה דורש שתי שבתות ואילו ראב"ע שבת אחת. הוא נתמנה אז לאב בית־דין. המשנה, הגמרא והמדרשים מספרים לנו הרבה על חכמתו, עשרו ויחוסו של ר' אלעזר בן עזריה, עד כי היה ממש לדוגמא ולסמל חי של תורה ועשירות במקום אחד. „הרואה ראב"ע בחלום, יצפה לעשירות" (ברכות נז:).

הוא היה גם גדול בהלכה, והיה בר־פלוגתא קבוע לרבן גמליאל, לר' טרפון, לר' אליעזר, לר' יהושע, לר' עקיבא ואחרים, כולם גדולים ממנו בשנים. החבר הקרוב ביותר שלו היה ר' ישמעאל.

ראב"ע מוזכר גם עם ר' יהושע, ר' אליעזר, ר' עקיבא ור' טרפון במסיבה בבני ברק. (הגדה של פסח).

גם בתוך חבורה מבורכת זו של חכמים וגדולים בולט גדול התנאים בדורו, האיש הקדוש והנערץ, קנאי לה' ולעמו, ר' עקיבא בן יוסף. חייו הפעלתניים היו קודש לה', לתורתו ולעמו. גדול ונערץ היה בחייו בעיני דורו הוא, וקדוש בעיני הדורות הבאים לאחר שעלה כקרבן עולה בין עשרת הרוגי מלכות.

תולדותיו פשוטות ביותר. בצעירותו לא ידע מאומה, אולם ע"י המרץ הבלתי פוסק שאחז בו ובמיוחד ע"י עדוד רחל אשתו עלה ונתעלה לרומו של עולם. היא נשא את רחל בת כלבא שבוע לאשה, אצלו עבד כרועה. כמובן שחותנו התנגד

לנישואין אלה ואף גרש את בתו מביתו. מקודם חיו במצוק רב, כשר׳ עקיבא יושב ולומד תורה בבית מדרשם של ר׳ אליעזר ור׳ יהושע. לאחר מכן, בהסכמת אשתו, חזר ולמד שתים עשרה שנה נוספות. והגמרא מספרת, שכאשר שב לאחר עשרים וארבע שנות לימוד, באו אתו עשרים וארבעה אלף תלמידים. יש מקורות אחרים המתארים אחרת את ראשית צעדיו של ר׳ עקיבא בעולם התורה וההלכה. הצד השווה שבהם, שלפי כולם לא למד בהיותו צעיר ורק לאחר מכן עשה חיל בתורה. כמובן, שלאחר כל זה התיר גם כלבא שבוע את נדרו והעניק מרוב טוב ועושר לבתו ולחתנו המפורסם. ר״ע לא שכח אף פעם את החסד שעשתה לו אשתו בהיותם מחוסרי כל, ועכשיו שנתעשר העניק לה את ירושלים בנויה על חריטת זהב.

ר״ע היה דורש על כל תג וקוץ שבתורה תלי תלין של הלכות. איך הוא הגיע לכך? היות ובגיל מבוגר למד תורה, התעמק באופן יסודי בכל מה שלמד. היא העביר תחת שבט בקרתו כל הלכה והלכה שלמד, יושב ובוחן אותה מכל צדדיה, וממילא היה מגיע לשאלות, כגון: אות זו לשם מה נכתבה? האם אין במלה זו משהו מיותר? האם המלה בכלל אינה מיותרת? והרי ידוע שאין שום דבר מיותר בתורה הקדושה, וממילא היה יושב ודורש את כל הדברים האלה להלכות נוספות. מה שלא היה מובן לו היה מברר עם רבותיו הגדולים אשר במהרה עמדו על סגולותיו וכשרונותיו והיו מחבבים אותו באופן מיוחד.

הוא למד גם אצל נחום איש גמזו, וממנו במיוחד הושפע במדרש התורה. אולם הוא הרחיב שיטה זו עוד יותר וכך הגיע למה שהגיע. מתנגדו העיקרי לשיטת דרש זו היה חברו, ר׳ ישמעאל, אשר דגל ב„דברה תורה כלשון בני אדם״.

למעשה בנה ר׳ עקיבא באופן שיטתי את כל התורה שבעל־פה והיה זה אחד היסודות עליו ערך לאחר מכן ר׳ יהודה הנשיא את המשנה הנמצאת בידינו. ע״י עבודתו זו יצר ר׳ עקיבא למעשה את השלימות הדרושה ואת הקשר החי שבין התורה שבכתב לבין התורה שבעל פה. לא היתה הלכה במסורה, בתורה שבע״פ, אשר ר׳ עקיבא לא מצא לה סימוכין בתורה שבכתב. והיות ועבודתו היתה בעלת היקף עצום, ממש מושלמת, לכן היא כללה את כל ענפי התורה, את מדרשי ההלכה והאגדה גם יחד.

כגדולתו בתורת הנגלה, כך היתה גדולתו בתורת הנסתר. הגמרא במסכת חגיגה (י״ד:) מספרת לנו על ארבעה שנכנסו לפרדס, וביניהם ר׳ עקיבא, והוא היה היחידי מהם אשר נכנס ויצא בשלום. והרי ידוע מה זה פרדס, מה הגדולה שאדם צריך להיות מחונן בה, אם אנשים־חכמים כמו בן זומא ובן עזאי לא יצאו בשלום.

ר׳ עקיבא היה ער גם לכל המתרחש בתקופתו ביישוב הא״י ובתפוצות. כשם שהיה קנאי לה׳ ולתורתו, כך היה גם קנאי לעמו. הדיכוי הרומי נגע מאד ללבו,

וידע שהאומה הישראלית נאבקת ממש כאן על קיומה. הוא ידע על המרידות הרבות שפרצו בתפוצות בימי הקיסר טריינוס, ואף עודד מרידות אלו. בשנאתו לרומי היה קנאי ביותר. אמנם אין לנו מקורות מפורשים על־כך אבל המדרשים מספרים על ביקוריו התכופים בתפוצות הגולה, כשבא לייעץ, לעודד ובוודאי להורות הלכה למעשה. ביקורים אלה היו בהזדמנויות שונות, ובעיקר בשעה שהיה משתתף במשלחות השונות אשר יצאו לרומי להשתדל בפני הקיסר. נסיעות אלו אשר אושרו למעשה כנסיעה רשמית ע״י השלטונות נוצלו היטב על ידו גם לפעולות בלתי רשמיות.

וכאשר בא תור המרידות בא״י, כשהגיע המרד הגדול של בר־כוכבא, היה זה רבי עקיבא אשר דרש על בר־כוכבא את הפסוק „דרך כוכב מיעקב״. תלמידיו לאלפים התגייסו למרד זה (עוד נדבר על כך להלן) וקיבלו לשם כך את ברכת רבם. הוא לא רק עודד בשקט, במחתרת, אלא בגופו, בפועל, קיים מצוות קידוש השם. בשעה שהתחילו גזירות השמד, היה זה רבי עקיבא אשר לא שם לב לגזירות אלו והמשיך ללמוד, ללמד, לשמור ולעשות. לפי רבי עקיבא כל החיים הם בעלי ערך, רק במדה והם חיי תורה, ברגע שלוקחים מהחיים את הנקודה העיקרית הזאת, את חיותו המרכזית, הרי ממילא החיים אינם שווים מאומה. במאמר כזה ובמאמרים דומים הביע ר׳ עקיבא את דעתו שאין לוותר ללחץ הרומי אלא יש להגביר חייל בתורה.

בשעה שהיו מסרקין את גופו במסרקות של ברזל, אמר: „כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה — בכל נפשך — אפילו אם הוא נוטל נפשך, מתי יבוא לידי ואקיימנו, ועכשיו שבא לידי — לא אקיימנו?״ היה מאריך ב„אחד״ ויצתה נשמתו ב„אחד״. כך מת על קידוש השם גדול תנאי ישראל, הקדוש רבי עקיבא.

פרקי חייו, מאמריו, תורתו, מפעליו המבורכים ומותו הוו ומהווים עד היום הזה דוגמא לבני ישראל כולו.

חברו וידידו הקרוב ביותר של ר׳ עקיבא וכן בר־פלוגתא הקבוע שלו היה ר׳ ישמעאל, מגדולי התנאים שבדורו. הוא היה נכדו של ר׳ ישמעאל כהן גדול שנהרג בחורבן הבית השני. הגמרא מספרת לנו על ילדותו, שנלקח בשבי לרומי ונפדה משם ע״י ר׳ יהושע. ר׳ יהושע היה גם לרבו הראשון בתורה ובהלכה, אולם למד גם אצל ר׳ אליעזר וכן אצל ר׳ נחוניה בן הקנה. מזה האחרון למד את שיטתו במדרש התורה שהיתה מנוגדת לשיטת ר׳ עקיבא (ראה לעיל). במשך הזמן הם הקימו בתי מדרש אשר נקראו „דבי ר׳ עקיבא״ ו„דבי ר׳ ישמעאל״. בשני בתי מדרש אלה נוצרו ספרי מדרשי ההלכה: המכילתא (לשמות) והספרי (לבמדבר ולדברים) יצאו מבימ״ד של ר׳ ישמעאל, ואילו הספרא, הנקרא גם „תורת כהנים״ (לויקרא) יצא מביהמ״ד של ר׳ עקיבא. למדרשי ההלכה שלו השתמש ר׳ ישמעאל בשלש עשרה

מדות שהתורה נדרשת בהן: שבחלק מהן השתמש לראשונה ר׳ ישמעאל, ואילו מספר מדות היו ידועות עוד מימי הלל הזקן. נוסף למידות הנ״ל קבע ר׳ ישמעאל מספר כללים למדרש התורה, כמו „דברה תורה כלשון בני אדם", „אין מוקדם ומאוחר בתורה" וע״ד. מטרת כל המאמרים האלה היתה ללכת בדרך הפשוטה בהסברת פסוקי התורה. ודווקא למען שיטה זו ולקיום מטרה זו נתחוללו רוב הוויכוחים בינו לבין ר׳ עקיבא.

ר׳ ישמעאל היה בא אמנם ליבנה ויושב שם כחבר קבוע בבית הדין, אבל מקום מושבו הקבוע היה בכפר עזיז (סמוך לאדום).

ביחסיו אל הבריות היה נוח מאד והטיף לסבלנות וכבוד לכל אחד. „הווה מקבל את כל אדם בשמחה" ו„הווה דן כל אדם לכף זכות", אלו היו דעותיו לגבי היחסים הרצויים שבין אדם לחברו. מכאן אנו לומדים עד כמה היה מעריץ ומעריך את חבריו.

כשם שהתייחס אל עמו ישראל באהבה ללא סייג, כך שנא את הכת הנוצרית, אשר אמנם לא היתה עוד בימיו כת רשמית, אבל התחילה להתפשט. ר׳ ישמעאל הזהיר בכל מיני אזהרות להמנע מלקיים יחסים עם אנשי כת זו. בחכמתו הרבה ראה מה יצא מהם.

יש האומרים שגם הוא היה אחד מעשרת הרוגי מלכות.

אחד ממשגיחי ישיבת יבנה היה ר׳ אלעזר חסמא, אשר קבל משרה חשובה זו בגלל בקיאותו הרבה וכן בגלל חכמתו הרבה בתורה. מסופר, שכאשר קבל הודעה על משרתו לא רצה לקבל אותה. פן זוהי גדולה שאינה מגיעה לו. ואז אמר לו ר׳ יהושע (ולר׳ יוחנן בן נורי חברו), האם אתם חושבים ששררה אני נותן לכם? לא, כי אם עבדות אני נותן לכם.

הוא היה גם מבני הפלוגתא הקבועים בחבורת ר׳ אלעזר בן עזריה, ר׳ עקיבא, ר׳ ישמעאל ועוד. את תורתו למד בעיקר אצל ר׳ יהושע, אבל למד גם אצל ר׳ עקיבא, אם כי לאחר מכן גם התווכח אתו.

חברו לתפקיד ההשגחה בישיבת יבנה היה ר׳ יוחנן בן נורי, שלמד אצל ר׳ אליעזר וגם אצל ר׳ יהושע. חברו למחלוקת הלכתית החריף ביותר היה ר׳ עקיבא. המחלוקת ביניהם הגיעה לפעמים עד כדי כך, שר׳ יוחנן בן נורי היה מתלונן על ר״ע בפני הנשיא רבן גמליאל. אולם יש לציין שאחרי כל תלונה כזאת נשארו ביחסיהם הפרטיים אוהבים וידידים. כך היה דרכה של מחלוקת לשם־שמים.

הוא היה מאותם החכמים ביבנה, אשר בחרו לעצמם כמקום מושבם הקבוע יישובים בגליל ולא בדרום. ובזה, למעשה, התחיל המעבר של המרכז הרוחני מיבנה

לגליל, מעבר אשר נסתיים בדור הבא בימי נשיאות ר' שמעון בן גמליאל. ר' יוחנן בו נורי ישב בגניגר ובבית שערים וגם שם הרביץ תורה ברבים.

יחסים הדוקים קשרו אותו גם אל רבן גמליאל, וקשה היתה לו הפרידה ממני מדי פעם־בפעם. לכן נמשך ר' יוחנן ב"ז תמיד חזרה ליבנה. גם אחרי מות ר"ג היה זה הוא אשר הגן על כבוד חברו הגדול ועל החלטותיו.

בין חשובי חכמי יבנה וגדוליה יש למנות גם את התנא רבי יוסי הגלילי. תואר זה הודבק לו, משום שהוא היה מהיחידים אשר עיקר תורתם קבלו בגליל בדור ההוא. כאשר ר' יוסי בא ליבנה היה כבר ת"ח מובהק. אנו למדים עובדא זו ממקורות שונים, לפיהם כבר ביום הראשון לבואו התווכח בהלכה עם גדולים כמו ר' טרפון ור' עקיבא ואף נצחם.

ידידו הקרוב ביותר, אבל גם בן־פלוגתא החריף ביותר שלו, היה ר' עקיבא. ביחסים שביניהם נתקיימו שני דברים: אהבה לשם שמים ומחלוקת לשם שמים. ר' יוסי לא יכול היה לקבל את שיטת ר' עקיבא בדבר מדרש כל ריבוי ומיעוט שבתורה. בכ"ז ר' עקיבא כבדו מאד והיה גם מוותר לו מדי פעם בפעם.

הגמרא מונה את ר' יוסי הגלילי בין ארבעת הזקנים שהיו ראשי חכמי יבנה, יחד עם ר' טרפון, ר' עקיבא ור' אלעזר בן עזריה.

תנא אחר מחכמי יבנה, אם־כי היה יושב ישיבת קבע בעיירת החשמונאים מודיעין, היה ר' אלעזר המודעי. הוא נתפרסם בעיקר בשני דברים. א. ברבוי האגדות שהיה מפרש בהן את פסוקי התורה. ב. בזה שהיה דודו של בר־כוכבא ואחד מהתומכים הנלהבים שלו במרדו. ר' אלעזר בתפילתו עיכב את נפילת ביתר, עד כי כתוצאה מעלילה שפלה נהרג ע"י בר כוכבא ואז ביתר נפלה. (להלן).

מתוך דבריו באבות (פ"ג) אנו למדים עד כמה דאג ליחסי שלום ואחווה בין העם. הוא מונה שם את „המלבין פני חברו ברבים" בין אלה אשר אין להם חלק לעולם הבא. מאידך גיסא הוא גם מזהיר מפני אלה אשר אינם לומדים בתורה ועושים עצמם כיודעים וכפוסקים. גם „המגלה פנים בתורה שלא כהלכה", אין לו חלק לעולם הבא.

מהמתנגדים החריפים של ר' עקיבא, שלא בשטח ההלכה, אלא בענין הקנאות הלאומית, היה ר' יוחנן בן תורתא, אשר כתגובה על דברי ר' עקיבא שדרש את „דרך כוכב מיעקב" על בר־כוכבא, אמר: „יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא בא".

מבינו כאן את כל אלה אשר היוו את הדור הראשון בישיבת יבנה לאחר החורבן. כמובן שהיו עוד רבים כמותם, הן ביבנה והן במקומות אחרים. בינתיים גדל דור חדש ביבנה עצמה. תלמידים חשובים שישבו ולמדו תורה והלכה מפי

רבותיהם הגדולים, מהם אשר סיימו חייהם ביבנה, מהם אשר נהרגו במרד בר־כוכבא ובגזירות השמד שבאו לאחריו ומהם אשר נפוצו לאחר מכן ברחבי הארץ, במיוחד בעיירות הגליל, והקימו בתי מדרש חדשים בכל מקום שגרו בו. בכל אופן המקור היה יבנה ומקימי המרכז בגליל באו ממנה.

מהצעירים האלה שעוד ישבו ולמדו ביבנה ונחשבו בסוף לחכמי ישיבה זו, יש למנות: את ר׳ חנינא, שהיה לאחר מכן בר־פלוגתא גם לרבותיו וגם לחבריו, אם־כי לא במשנה אלא בברייתות; את שמעון בן זומא הנקרא סתם בן זומא, יחד עם חברו שמעון בן עזאי, הנקרא סתם בן עזאי, משום שכל ימי חייהם נשארו תלמידים ולא הגיעו לסמיכה. למרות זה נחשבו שניהם כחכמים גדולים, שישבו ודנו בהלכה עם גדולי החכמים ביבנה. משניהם הופיעו מאמרים רבים בדרש ובהלכה שנחרתו בלב העם לדורות. מאמרים אלה מדברים גם על דינים שונים שחודשו על־ידיהם וכן על התנהגות האדם הרצויה בעיני ה׳. „איזהו חכם — הלומד מכל אדם, איזהו גבור — הכובש את יצרו, איזהו עשיר — השמח בחלקו, איזהו מכובד — המכבד את הבריות", מלמד אותנו בן זומא, וכל מערכת החיים של האדם משתקפת ממאמר זה. ואילו בן עזאי מלמד אותנו: „הווה רץ למצווה קלה ובורח מן העבירה, שמצווה גוררת מצוה ועבירה גוררת עבירה", איזו יראה ואיזו חסידות משתקפות ממאמר זה.

שניהם עסקו גם בתורת הנסתר והם מוזכרים בין הארבעה שנכנסו לפרדס, אולם לא יצאו בשלום: בן זומא „הציץ ונפגע" — מפרשים, נטרפה עליו דעתו — ובן עזאי „הציץ ומת".

מהצעירים המצויינים שבחבריה זו היה גם ר׳ חנינה בן חכינאי, מתלמידיו המובהקים של ר׳ עקיבא (יחד עם ר׳ שמעון בר־יוחאי). הוא ישב שלש־עשרה שנה רצופות בבית רבו בבני ברק, ולמד שם את תורת הנגלה והנסתר גם יחד, עד כי התערטל לגמרי מן הגשמיות, שכח את עירו, את דאגות משפחתו, ושקע בים התורה. הוא מזהיר בפני חוסר המעשה, הבטלה, כמאמרו „המפנה לבו לבטלה — הרי זה מתחייב בנפשו". מאמרים רבים בהלכה ובאגדה ממנו מופיעים בתלמוד ובמדרשים, ויש אשר נמסרים מתלמידיו בשמו.

מותו לוטה בערפל. יש מדרש האומר שהיה מהרוגי המלכות ויש מדרש אחר המספר עליו שרוב ימיו ישב בתענית, מגיל שתים עשרה עד בן תשעים וחמש.

ואחרון־אחרון חביב. גדול ובחיר תלמידיו של ר׳ עקיבא, אשר למד אצלו גם בבני ברק וגם היה מהתלמידים המצויינים של יבנה, הוא רבי שמעון בר יוחאי. הוא היה תלמידו המובהק של ר׳ עקיבא, אשר למד ממנו הכל — תורת הנגלה והנסתר — ובשתיהן נתעלה על בני דורו. הוא היה נאמן לרבו ללא גבול, ואף

כשר׳ עקיבא הושב בבית סוהר ע״י הרומיים, הלך אחריו ללמוד תורה מפיו. יחד עם זאת היו מקרים רבים בהם חלק על רבו.

חיי רבי שמעון בר יוחאי הם רב גווניים ביותר. כאמור, הספיק ללמוד עוד בימי השקט היחסיים בבני־ברק, לשבת ביבנה ולפתוח בית מדרש משלו בתקוע. אולם לא כך היה כאשר באו ימי הסערה, המרד והרדיפות. גם בזה היה ר׳ שמעון בר יוחאי תלמידו של ר׳ עקיבא. אהבת א״י, אהבת עמו ושנאתו לרומיים לא הכירו גבול. „טוב שבגויים הרוג, טוב שבנחשים רצוץ את מוחו״ — היה אומר. בכל מעשיהם של הרומיים בארץ, ראה רק מעשים אשר נעשו לטובתם הם. הרומיים ידעו זאת ורדפוהו קשות ומשום כך נאלץ להסתתר יחד עם ר׳ אלעזר בנו במערה. במערה זו חיו שלש עשרה שנה ובמשך תקופה זו התמסרו רק ללימוד התורה והקבלה. הם פשטו עצמם מהגשמיות לגמרי וניזונו מחרובים בלבד. ההתבודדות הזאת שהיתה מלווית פרישות, טהרה והסתגפות, הביאה אותם להתמסר רק לדברים רוחניים ולהתרחקות מכל תענוגי העולם הזה.

אולם התוצאה העיקרית והחיובית ביותר של ישיבה זו במערה היתה חיבור הספר הקדוש והטהור „הזוהר הקדוש״, זה ספר היסוד של תורת הקבלה מאז ועד היום הזה. הספר חובר בעזרת השמות הקדושים, ועד היום הזה נשארו חלקים רבים ממנו סתומים בפנינו, למרות שזה למעלה מאלף ושמונה מאות שנה אשר אלפים עוסקים בו ומאות ספרים נתחברו עליו. העובדות הרבות על המופתים שעשה, עשוהו לקדוש עליון, נערץ על הכל מאז ועד ימינו.

„שלש מתנות טובות נתן הקב״ה לישראל, וכולן לא ניתנו אלא ע״י יסורין, ואלה הן: תורה, וארץ ישראל והעולם הבא״. מאמר זה משקף את כל דעתו ואהבתו לתורה ולארץ ישראל. אולם לא פחות היתה אהבתו לעם ישראל, ומעידים על־כך המאמרים: „כל ישראל בני מלכים״, „בכל מקום שגלו ישראל — שכינה עמהן״, „כל העוזר את ישראל כאילו עוזר את השכינה״ ועוד... הוא גם יצא נגד אלה אשר רצו לעזוב את הארץ למען תנאים חמריים טובים יותר. בעיניו — הירידה היתה חטא חמור.

מאות מאמרים ודברי הלכה נמצאים ממנו בתלמוד ובמדרשים או שנמסרו בשמו. יש גם „מכילתא״ מיוחדת שיצאה מבית מדרשו. גם היא כוללת מדרשי הלכה לס׳ שמות כמו המכילתא של ר׳ ישמעאל, אבל שונה ממנה.

בין תלמידיו הרבים היו גם ר׳ יהודה הנשיא, ר׳ פנחס בן יאיר (שהיה גם חתנו) ויש אומרים גם ר׳ מאיר.

ר׳ שמעון בר יוחאי נפטר ונטמן במירון. קברו נתקדש ועד היום הזה עולים רבבות לקברו ביום ההילולא, ל״ג בעומר.

לא רק ביבנה היה קיים בית־דין בתקופה ההיא שלאחר החורבן. כי הרי גם לפני החורבן היו קיימים בתי דין מקומיים במקומות רבים. „שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך״ נאמר וקויים. גם בתי מדרש רבים ללימוד התורה היו קיימים בערים ובעיירות שונות. אלא, כשם שלפני החורבן היה המרכז הרוחני העיקרי ירושלים, כך עכשיו אחרי החורבן היה המרכז הרוחני — יבנה.

אולם, אנו מוצאים גם במקומות אחרים בתי מדרש ובתי דין אשר בוהלו ע״י חכמים גדולי ישראל. במפת ישראל של אותה תקופה, מהגליל ועד הדרום, היו משובצים מקומות יקרים אלה. בדרך כלל היו גם ישובים קטנים זוכים לגדול בישראל וממילא שם הישוב היה מתפרסם על־ידו. (למשל, ציינו למעלה, שר׳ שמעון בר יוחאי ישב בתקוע).

בין אלה יש לציין את נחום איש־גמזו, שישב בכפר גמזו שע״י לוד, והיה רבו של ר׳ עקיבא עשרים ושתים שנה. מקור אחר לשמו זה הוא הסיפור על שליחותו אל הקיסר עם מתנה של אבנים יקרות שנגנבה והוחלפה בעפר, ואמר על כל זה „גם־זו לטובה״, וקרה נס ובאמת היה לטובה.

בכל אופן ידוע לנו שהיה גדול בתורה והיתה לו שיטה מיוחדת של דרש הלכתי, אשר לאחר מכן ר׳ עקיבא, תלמידו, המשיך בה. שיטה זו היתה לדרוש כל „אתין״ שבתורה.

מחכמי הגליל של אותה תקופה יש לציין את ר׳ חנינא בן תרדיון שישב בעיירה סיכנין שבגליל התחתון. כאן החזיק ישיבה וכאן היה גם בית דינו.

הרבה תלאות עברו עליו בחייו. אשתו, בנו, בתו האחת נרדפו ונהרגו. גם הוא נרדף הרבה על לימוד התורה, אולם לא וויתר. בכל לבו ובכל נימי נפשו המשיך ללמוד למרות שידע את הסכנות הרבות הכרוכות בלימוד זה. העיקר — התורה. „שנים שיושבין ואין ביניהן דברי תורה הרי זה מושב לצים״, אומר לנו ר׳ חנינא במסכת אבות. כל עצם קיומנו אינו אלא למען התורה הקדושה. לשם כך נוצרנו ולכן מוטל עלינו לקיים תפקידנו. אכן גורלו נחרץ ונהרג בין עשרת הרוגי המלכות. כשספר תורה קשור לגופו — הדליקוהו וכך יצאה נשמתו בטהרה יחד עם התורה, אותה כל־כך אהב.

ר׳ חנינא היה חותנו של ר׳ מאיר (ברוריה היתה בתו).

באיזור אחר ביהודה, במעבר שבין ההר והשפלה, בעיירה אמאוס, אנו מוצאים את התנא הקדוש ר׳ נחוניה בן הקנה. עיירה זו, אמאוס, התפרסמה עוד מימי החשמונאים, ימי נצחונותיו של יהודה המכבי. מאז היה יישוב יהודי עשיר, אולם גם בעלי מסתורין נמשכו לשם. בתקופת יבנה לא היתה באופן מיוחד עיר־תורה, אבל הודות לר׳ נחוניה נתעלתה במדרגה.

ר׳ נחוניה היה רבו של ר׳ ישמעאל, כשם שנחום היה רבו של ר׳ עקיבא. גם הוא מסר לר׳ ישמעאל את שיטתו במדרש התורה. חוץ מזה היה ידוע כבעל קבלה מובהק, וגם פרסם חבורים בתורת הנסתר. (ספר הבהיר).

אישיותו היתה כובשת לבבות ממש. חסיד ועניו, וותרן ונוח לבריות. הודות לכך זכה לאריכות ימים. מאישיותו זו האציל על לומדי תורה אחרים. עד היום נשארה לנו תפילתו שהיה מתפלל בשעה שנכנס לביהמ״ד ובשעה שיצא ממנה.

כל אלה ועוד רבים אחרים שלא מנינו אותם היו מנהיגי הדורות מחורבן הבית ועד למרד בר־כוכבא. אחריהם נהרו המונים, שמעו בקולם, למדו תורתם עד שהלכה ונתגבשה מחדש אומה בעלת מוסריות עליונה, מאמינה בבורא עולם ושומרת תורה ומצוות. אומה זו שמה לאל את כל מאמצי הרומיים לחסל פעם אחת ולתמיד את עם ישראל. נכון, ביהמ״ק איננו, אבל עם ישראל המשיך לחיות ולהתקיים, וכך בהחלטה נחושה לשמור על הקיים ולהתפתח יותר ויותר קידמו בני ישראל את פני הרעה הגדולה אשר עמדה בפניהם, את דיכוי מרד בר־כוכבא ואת גזירות השמד.

ג. מרד בר־כוכבא

התנגדות חכמי יבנה לשלטון הרומי. — סיבות ההתנגדות ; הכלכלית, הרוחנית והפוליטית. — אדריינוס, קיסר רומי. — ראשיתו טובה ואחריתו מצער. — חלול ירושלים ומקום המקדש. — שמעון בר־כוכבא וחייליו. — הקרבות הראשונים ונצחונות היהודים. — התלהבות היהודים. — שחרור הגליל, השומרון, ירושלים ויהודה. — הירידה : נצחונות הרומיים. — הגנת ביתר, גבורתה ונפילתה. — סיכום המרידות והמלחמות. — אבידות היהודים והרומיים.

השעבוד הרומי מאז חורבן הבית השני נעשה תמיד יותר קשה. הקיסרים השונים ששלטו אחרי טיטוס רדו ביישוב היהודי בארץ־ישראל, סחטו מהם מסים קשים ודכאו את אפיים הרוחני המיוחד. ראינו, שטריינוס התנהג באכזריות רבה שקשה היה לסבלה. כל הדברים האלה גם יחד גרמו לכך, שיהודי א״י לא השלימו עם השעבוד הרומאי. חכמי יבנה היו ראשי המדברים של היישוב באותה תקופה. מבית המדרש אשר ביבנה יצאה הקריאה הקבועה להתנגד לכל שמד רוחני, להתחזק עוד יותר במצוות ובמעשים, להקדיש יום ולילה ללימוד התורה ולקוות לביאת הגואל שיבוא במהרה. כל השלטון הרומי היה בעיני חכמי יבנה חזיון חולף. ה׳ ירחם בקרוב על עמו ויגאלם משעבוד זה. יש לראות בחוקי התורה בלבד חוקים קיימים ונצחיים ורק הם מחייבים את היישוב. כל שיתוף פעולה עם השלטון הזר פסול הוא.

התנגדות זו של חכמינו ז״ל באה לידי ביטוי בהרבה שטחים :

א. בשטח השיפוט הרומי. ברומי היה קיים סינאט אשר היה המוסד המחוקק. כאשר קמה האימפריה הרומית נחקקו חוקים מיוחדים לשטחים הכבושים, לפרובינציות. חוקים אלה חייבו באופן שווה את כל האוכלוסיה בפרובינציות, בלי הבדל דת ואמונה. ממילא חלו חוקים אלה גם על היהודים — הן בא״י, והן בתפוצות הגולה. חכמינו ז״ל אסרו את הפנייה לבתי משפט רומיים בכל התנאים. ולא רק במשפטים הרומיים המיוחדים, אלא אף אם דנו במקרה — בעניין מסויים — כמו היהודים. „ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם" — לפניהם ולא לפני עכו״ם, ואפילו ידעת בדין א׳ שהם דנין אותו כדיני ישראל וכו׳..." (רש״י). כמובן, חוסר שיתוף פעולה בשטח השיפוט גרם לסכסוכים רציניים בין נציבי רומי בא״י לבין האוכלוסיה היהודית אשר עמדה תחת השפעת בית־הדין שביבנה.

הפילוסוף היווני אפיקורוס (342—270 לפנה״ס), אשר יסד שיטה פילוסופית מיוחדת שכל כולה מבוססת על כפירה; על אשרו הפרטי של האדם ועל חושיו. שום אמונה, לפי דעתו, אינה צריכה להעסיק את האדם; לא שכר ועונש ולא דברים אחרים. חז״ל לחמו בתוקף נגד שיטות נפסדות אלו. „דע מה שתשיב לאפיקורוס״, מלמד אותנו ר׳ אלעזר במסכת אבות (פ״ב). חז״ל קבעו בין אלה שאין להם חלק לעולם הבא גם את ה„אפיקורוס״, בתור מושג כללי של כופר, ור׳ עקיבא מוסיף אף את הקורא בספרים החיצוניים.

הסכנה היתה, איפוא, גדולה. לצערם של מנהיגי האומה בדור ההוא נתפס גם תנא לדעות קלוקלות לו, הוא אלישע בן אבויה, רבו של ר׳ מאיר, אשר במס׳ אבות מוזכר ממנו מאמר, אולם במשך הזמן הפך ל„אחר״. הוא היה אחד מארבעה אשר נכנסו לפרדס (יחד עם ר׳ עקיבא, בן זומא ובן עזאי) וקצץ בנטיעות, ז. א. יצא לתרבות רעה. הסכנה מאנשים כאלה היתה עוד יותר גדולה מאשר מאנשים פשוטים, משום שאלה היו בעלי השפעה על תלמידיהם. כשם שהגמרא מספרת על „אחר״ שהיה רואה תינוקות דבית רבן לומדים, היה שואל: „מה הללו יושבים ועוסקים כאן? אומנותו של זה בנאי, חיט, נגר, וכו׳... והיו שומעים לו, מניחים הספרים והולכים להם.

נוסף על כל הנ״ל היתה קיימת המתיחות הפוליטית, כפי שתיארנוה בפרק א׳, וממילא היתה אווירה חשדנית ביותר, המרידות פרצו — בגולה ובא״י — ודוכאו...

ואז עלה אדריינוס קיסר לשלטון.

אדריינוס קיסר שלט על האימפריה הרומית 21 שנה ג׳ תתע״ז—תתצ״ח לבה״ע, (117—138). הקיסר שקדם לו, טריינוס, היה אפוטרופסו בילדותו, ולאחר מכן גם אימצו לבן באופן רשמי. ממילא הוכרז לקיסר אחרי מות טריינוס. אדריינוס היה שונה לגמרי מקודמיו וגם מטריינוס. הללו יצאו תמיד לכיבושים במזרח והיו נלחמים בעיקר נגד הפרתים, ובגלל מלחמותיהם הרבות היו מזניחים את עניני האימפריה.

לעומת אלה, מעשהו הראשון של אדריינוס היה ויתור מרצון על כל כיבושי טריינוס ממזרחית לנהר פרת. הוא כרת ברית שלום קבועה עם הפרתים. החלטתו זו של אדריינוס עוררה, כמובן, התמרמרות בין המצביאים הרומיים, אשר קשרו קשר נגדו, אבל אדריינוס הצליח לסכל את הקשר והרג את כולם. (ביניהם את קוויטוס, הנציב בא״י). במקום כיבושים שם לו אדריינוס למטרה לבצע שני דברים באימפריה הרומית: 1) לבצר את גבולות האימפריה הקיימים, לפתח אותה, לסלול כבישים, לבנות בנינים וכו׳... 2) להחיות ולהשליט במלואה את התרבות ההלניסטית. הוא רצה למזג את התרבות ההליניסטית עם האלילות הרומית ולהקים מעין „מדינת

רומי" תרבותית אחידה. לשם מטרה זו בנה בכל רחבי האימפריה הרומית ערים חדשות בסגנון הרומי־הלני. כמובן, שבכל עיר כזו וכן בשיקום הערים הישנות־ההרוסות העמיד במרכז את עצם עבודת האלילים הרומית ובנה מקדשים מיוחדים למטרה זו. ודווקא רצונו זה הוא אשר גרם לסכסוך הגדול בינו לבין היהודים, אשר בסופו של דבר הביא למרד בר־כוכבא.

אמנם בראשית צעדיו כקיסר רומי היו היחסים בינו לבין היהודים תקינים למדי. להיפך, אחרי שלטונו האכזרי של הקיסר טריינוס ונציבו בא"י, קוויטוס, נראה היה כי יבוא עכשיו שיפור במצבם של היהודים. גם את הוצאתו להורג של קוויטוס אפשר היה לפרש כמעשה רצון טוב כלפי היהודים. אולם לאחר מכן, כשהתחיל בפעולות השיקום שלו שהזכרנו למעלה והגיע גם תורה של ירושלים, הגיע גם תורן של ההתנגשויות בינו לבין היהודים. יכול להיות, שע"י שיקום ירושלים רצה אדריינוס במידה מסויימת לפייס את היהודים, אולם הצורה בה הוא התכונן לעשות זאת הרסה את כל התקוות. הקיסר לא הבין את חשיבותה המיוחדת של ירושלים בשביל היהודים שתלו בהתחלה תקוות רבות בפעולות הבנין שלו, וחשבו שאולי יבנה ע"י כך גם את בית המקדש, ונתאכזבו במהרה. במקום לבנות את ביהמ"ק במקומו החליט לבנות שם היכל לכבוד האליל יופיטר קפיטולינוס. דבר זה עורר את חמתם של היהודים.

עוד לפני כן, כשאדריינוס התחיל בתכניותיו ליצור עם רומי אחיד, גזר גזירה על המילה. היהודים לא קיבלו גזירה זו והמשיכו בקיום מצווה זו, למרות שמפירי החוק הוצאו להורג. עכשיו, שגם מקום בית המקדש חולל, התחילו הייאוש וההתמרמרות להתגבר על העם והביאו בסופו של דבר למרד גלוי.

המרד פרץ בשנת ג׳ תתצ"ב לבה"ע, 132. למרד זה הצטרפו רוב היהודים בארץ ובמשך הזמן באו גם מתנדבים יהודיים מהתפוצות. בראש המרד עמד שמעון בר־כוכבא (בר כוזיבא), אשר הצליח לרכז למלחמה יותר מחצי מיליון לוחמים.

הוא נקרא בר־כוכבא, משום שמוצאו היה מהכפר „כוכבא" שבגליל ולפי אחרים משום שר׳ עקיבא קרא עליו „דרך כוכב מיעקב".

יש המשערים שבר־כוכבא התחיל בפעולות ההכנה למלחמתו זמן רב בטרם פרצה, כי הרי ראינו שלוחמים רבים שלו היו מאומנים ומוכשרים כהלכה. גם מה שמסופר עליו במדרש, שהיו לו מאתיים אלף קטועי אצבע לשם הוכחת גבורתם מוכיח, שהכין לוחמים רבים למרד זה, עד כי: „שלחו לו חכמים: עד מתי אתה עושה לישראל בעלי מומין?" ועל שאלת בר־כוכבא: „איך ייבדקו?" ענו החכמים: כל מי שאינו עוקר ארז מלבנון, אל ייכתב באסטרוטוא (צבא) שלך, והיו לו מאתיים אלף מכאן ומכאן (איכה רבה).

גם הכנות אחרות נעשו למרד זה. יש מקורות היסטוריים המעידים שהוכנו מנהרות תת־קרקעיות למלחמה זו. יכול להיות, שכתוצאה מגזירת ברית מילה הוכנו מקומות אלה, כדי לקיים מצווה זו במחתרת. בכל אופן, כתוצאה מכל ההכנות הללו, הפעולות המלחמתיות הראשונות הצליחו.

וכך היה מהלך המרד: המורדים התחילו במלחמתם רק לאחר שאדריינוס עזב את הארץ. הם התנפלו על מחנות הצבא הרומיים, לפי תכנית קבועה מראש, והתגברו עליהם. חיל המצב הרומי ביהודה, בפיקודו של הנציב טיניוס רופוס, לא יכול היה לעמוד בפני המתקוממים. היהודים ידעו שהעזרה המהירה ביותר לרופוס תגיע מסוריה, ולכן ביצרו את ערי הגליל, חסמו את הכבישים המובילים מסוריה לא״י וחיכו להופעת האויב מצפון. ואכן, מרצלוס, נציב סוריה, הופיע, אבל היהודים התגברו גם עליו. המלחמה הפרטיזאנית שניהלו בהרי הגליל, בהרי אפרים ובמערותיהם הועילה והעזרה לא יכלה להגיע לירושלים. וכך כבשו הלוחמים היהודים את ירושלים.

הרומיים הופתעו מתנועת מרד זו. המלחמה שנתחוללה לנגד עיניהם היתה הרבה יותר מקיפה וחריפה מאשר תארו לעצמם.

התוצאות הראשונות של המרד, מחוץ לכבוש ירושלים, היו הכיבושים הרבים ברחבי הארץ. המורדים הגיבורים כבשו כאלף כפרים ועיירות וכן כחמישים מבצרים חשובים. כיבושים אלה היו בכל המקומות: ביהודה, בשומרון ובגליל. הרומיים לא העריכו נכונה את כוחות היהודים, את ההיקף של המרידה ובעיקר את רוח הלחימה של היהודים, ועד שהספיקו להתאושש במקצת ע״י עזרה מבחוץ היו כל המקומות הנ״ל בידי היהודים.

יש דעות, לפיה הכריזו היהודים על בר־כוכבא כנשיאם לאחר הנצחונות הראשונים ולאחר כיבוש ירושלים. גם המטבעות הנמצאים בידינו מהתקופה ההיא מעידים על נשיאותו של בר־כוכבא. על המטבעות האלה, אותם טבע בר־כוכבא, כתוב מצד אחד „שמעון" (שמו הפרטי של בר-כוכבא) ומצד שני „לחרות ירושלים". יש גם מטבעות עם הכתובת „שמעון נשיא ישראל".

בכל אופן ברור, כי המרד הזה, מיד בראשיתו, הצליח להלהיב את רוב העם. ההתמרמרות, היאוש, הרגשת השעבוד וכל המועקה שנצטברה בלב הצליחו למצוא כאן פורקן גואל. בכל מקום ומקום אליו בא בר־כוכבא הצטרפו לשורותיו המונים. כל עיר או כפר שכבש קבל אותו בזרועות פתוחות והתושבים הצטרפו אליו בהתלהבות רבה. יש האומרים שגם השומרונים הצטרפו למלחמתו. גם ערי חוף רבות נכבשו על־ידו. יש גם סימנים רבים, שבר־כוכבא וחבריו הכריזו על מדינה

יהודית מחודשת. עובדה זו יחד עם הנצחונות הראשונים־הרבים גרמו להתעוררות גדולה של תקוות משיחיות, ציפיה לגאולה ועוד.

באותה תקופה לא היתה רומי עסוקה בשום מלחמה אחרת. להיפך, כבר ראינו שאדריינוס השתדל לבצר את גבולות האימפריה, השלים עם הפרתים וכל מאווייו היו השכנת שלום ברחבי האימפריה. משום כך הרגיז אותו במיוחד מרד בר־כוכבא. הרי מרד זה הפר את כל תכניות השלום שלו. לכן ברור היה שירכז את מיטב כוחותיו כדי לדכא מרד זה. ואכן, כשראה אדריינוס שהמצב הולך ומחמיר, ריכז חמשה לגיונות צבא גדולים בצירוף גדודי עזר וצי חזק והעמיד בראשם את המוכשר שבמצביאיו באותה תקופה, את יוליוס סוירוס. תוצאות המלחמה היו כמעט ברורות מראש, כי מול כוח עצום כזה לא היה ביכולתם של היהודים להלחם. בכל־זאת המשיכו היהודים בקרבות. יוליוס סוירוס וצבאו ניגשו לדיכוי מרד זה בטכסיסים חדשים. הם ידעו שהיהודים השתלטו על רוב חלקי הארץ, ומשום כך התקדמו באופן שיטתי, כבשו מבצר אחר מבצר, ולאחר מכן סרקו את השטח שכבשו. בשעה שחיל היבשה נלחם בגליל על המבצרים, התקיפו אניות הצי את ערי החוף שהיו בידי בר־כוכבא וכבשו אותן. הגליל נכבשה, כנראה, מיד לאחר ההתקפות הראשונות של סוירוס, כשהערים נכנעו, ואילו בהרים התקדמו הרומיים בטיהור מערה אחר מערה. הם רצו להיות בטוחים בזה, שכאשר ידרימו לכיבוש שומרון ויהודה לא יתחדשו המרידות בגליל.

מהגליל התקדמו הרומיים לכיוון יהודה. כאן היתה המלחמה ממושכת יותר, אבל גם־כאן נפל מבצר אחר מבצר ועיר אחר עיר. המלחמה ביהודה התנהלה מתוך קנאות של יאוש מצד היהודים ומתוך אכזריות ופעולות השמדה מצד הרומיים. לבסוף יהודה כולה נכבשה, פרט לביתר, וגם ירושלים היתה לטרף הרומיים. בט' באב חרשו הרומיים את הר הבית, צרה שזכרה נקבע לדורות (תענית פ"ד). המקום היחידי בו הצליח בר־כוכבא להתבצר היה המבצר ביתר, דרומית מערבית לירושלים. מבצר זה היה תקוותם האחרונה של המורדים. משום כך גם מלחמתם היתה קנאית וקיצונית יותר. רק בגלל מעשה ערמה של הרומיים שהביא לחטא בר־כוכבא, נפל המבצר. המעשה שהיה כך היה. בתוך ביתר ישב יחד עם המגינים גם ר' אלעזר המודעי, דודו של בר־כוכבא. הירושלמי בתענית (פ"ד) מתאר לנו שתנא קדוש זה ישב במשך כל תקופת המצור של אדריינוס בצום ובתפילה, ובזכותו הצליח המבצר להחזיק מעמד. כשאדריינוס ראה שהמבצר אינו ניתן לכיבוש, רצה לחסל את המצור. אז אמר לו אחד מנאמניו, שהיה כותי: „אל תלך! אני אמסור לידך את העיר" הכותי הזה התגנב דרך הביוב למבצר ומצא את ר' אלעזר בתפילה. נגש אליו ולחש לו משהו באוזן, כאילו יש לו סוד אתו. ר' אלעזר כמובן לא הקשיב לו, אבל הכותי

הצליח לעורר את החשד של בר־כוכבא וחבריו נגד דודו. לאחר שבר־כוכבא חקר את דודו, והלז, בצדק, טען שהכותי לא אמר לו כלום והוא לא אמר לכותי כלום, התרגז בר־כוכבא עוד יותר, בעט בדודו והרגו. ואז יצאה בת קול וקראה לבר־כוכבא: „הרגת זרוען של ישראל ועין ימינם, לפיכך זרועך תיבש ועין ימינך תכהה״. ומיד נלכדה ביתר ונפלו כל מגיניה ובתוכם גם בר־כוכבא. זה גם קרה בט׳ באב (תענית פ״ד). מעובדה זו אנו יכולים לראות, עד כמה שלוחמי ביתר היו זקוקים לחסדי ה׳ ונהנו מהם, כל זמן שהצדיק ישב בקרבם והתפלל בעדם. אולם לאחר שבר־כוכבא בעט בזכות זו ברגל־גאווה (תרתי משמע), נענשו המבצר ועמו לוחמיו.

אין כל ערך לגבורה העילאית ביותר בלי עזרת ה׳.

לפי התוספתא, יבמות י״ד המצור שהטילו הרומיים על העיר היה קשה ביותר, וניתק את ביתר לגמרי מקורות המים שלה. ואז ניסו אנשי ביתר ביאושם לפרוץ את המצור אבל לא הצליחו.

בכל אופן היה זה חיסול הנקודה האחרונה של המרד ושל הלוחמים. הרומיים כבשו את ביתר לאחר קרבות קשים ביותר, ולאחר הכיבוש ערכו טבח נורא בין השרידים. הם גם אסרו על הנשארים בחיים לקבור את חללי העיר ורק לאחר שלש שנים הובאו לקבורה (תענית פ״ד). אמנם נשארו עוד לוחמים בודדים במקומות שונים בארץ, אבל למעשה המרד חוסל, משום שהרומיים תפסו לוחמים אלה או שהם בעצמם נעלמו בראותם שאין עוד כל תכלית למלחמתם.

המלחמה נסתיימה באב שנת ג׳ תתצ״ה לבה״ע, 135. כשלש שנים ומחצה נמשכה מלחמה זו אשר גרמה, לפי אמדנה זהירה, ל־600 אלף קרבנות יהודים, פרט לאלה אשר נישבו ונמכרו לעבדים. אולם גם לרומיים עלתה מלחמה זו בקורבנות רבים, ואולי אבידותיהם היו מרובות משל היהודים. ההוכחה הטובה ביותר לכך היא, שלאחר הנצחון הזה לא נהג אדריינוס כדרכו לאחר כל נצחון. מנהג היה ברומי, שהקיסר היה שולח מכתב לסינט, לאחר כל נצחון, בו היה מפרט את גודל נצחונו ואת אבידות האויב והיה תמיד מסיים: „לי וללגיונותי שלום״. הפעם הושמטו מלים אלו — מרוב אבידות. בכל אופן אבידות היהודים היו קשות ביותר. נוסף למספר הקרבנות שהזכרנו למעלה, היה חורבן כללי של הארץ. הירושלמי במסכת תענית (ס״ט) אומר לנו: „נ״ב שנה לא נראה עוף טס בארץ־ישראל״. וכן היה קיים מנהג לקרוע קריעה בשעה שעברו ליד ערי יהודה החרבות (מועד קטן כ״ו).

עד כמה נצחון זה היה בעיני הרומיים רב־ערך, אפשר לראות גם מהעובדות הבאות: אדריינוס הוכתר בפעם השנייה בתואר „אימפרטור״ (תואר כבוד שפירושו „מנצח״), והמצביא יוליוס סוורוס קבל אותות נצחון וכן מזה שהרומיים הטביעו מטבעות מיוחדים לכבוד נצחון זה עם הכתובת „לצבא המנצח ביהודה״.

היה זה אחד מפרקי הגבורה החשובים והבולטים ביותר בתולדות עמנו, תקופה קצרה אך בעלת השפעה על עמנו מאז ועד היום. התבוסה במרד זה גררה אחריה תקופה איומה של תלאות וצרות.

ד. גזירות השמד שלאחר המרד

אדריינוס נגש לבצע זממו. — שלש שנות גזרות נוראות. — קידוש השם. — התנגדות החכמים והמשך ה„סמיכה". — הירידה המדינית והכלכלית.

לאחר שאדריינוס ניצח את היהודים ניצחון פיזי, יכול היה להמשיך בתכניותיו ולהרוס את העם גם מבחינה רוחנית. דיכוי המרד פתח, איפוא, תקופה איומה של גזירות קשות, רציחות, צרות ותלאות אבל גרם גם לגילויי גבורה מחודשים, גבורה רוחנית של קידוש השם.

אדריינוס נגש עכשיו לבצע את תכניתו התרבותית שכבר דברנו עליה. תכנית זו כללה דברים איומים שונים, שכל אחד מהם פגע חזק בנפש האומה הנרדפת והנדכאת בארצה היא. מקודם השלים את בנין המקדש האלילי על הר־הבית ר"ל לכבוד זאוס. ע"י מקדש זה הועמד הפסל שלו. הוא חרש את הר־הבית ועל החורבות נתן פקודה לבנות עיר חדשה בשם „איליה קפיטולינה", (על שמו עצמו, כי קראו לו איליוס הדריינוס). העיר החדשה הזאת קבלה מעמד של „קולוניה" (ראה כרך א'), בדומה לקיסריה ושכם. תושבי הסביבה, במיוחד שרידי האכרים היהודים, היו חייבים להעלות לה מסים שונים. בעיר זו, בירושלים שחוללה, הוקמו גם תיאטראות, קרקס, היכלות ומקדשי אלילים כדי להשחית את יתר הפליטה של הנוער והיא היתה לעיר יוונית לכל דבר.

אולם בזה עוד לא הסתפק. מטרתו הגלויה היתה כעת לחסל את היהודים כבעלי אמונה מיוחדת אף אם יצטרך בשביל זה להוציא גזירות מיוחדות להרוג את המסרבים לקיום הגזירות. כשם שחורבן בית המקדש בשנת ג' תת"ל לבה"ע, 70, לא הביא לחורבנו הרוחני של העם והודות לר' יוחנן בן זכאי התאוששו בני הדור ההוא והקימו את יבנה המפוארת בתורה וברוח כך גם עכשיו, לאחר דיכוי מרד בר־כוכבא בשנת ג' תתצ"ה, 135, לא הצליחו הרומיים לחסל את הרוח היהודית. בארץ־ישראל כולה, ובמיוחד בגליל שלא סבלה כל־כך מזוועות המלחמה, נשאר עם יהודי בעל קנינים רוחניים משלו, מחוזק ומחושל עוד יותר באמונתו, בתורתו ובנאמנותו לה' ולארצו, מאשר מקודם.

אדריינוס ידע זאת ומשום כך החליט, פעם אחת ולתמיד, לחסל קנינים רוחניים אלה. הוא חשב לעשות זאת ע"י פקודת איסור על קיום המצוות ובמיוחד

גזר על שלש מצוות המייחדות את עם ישראל, ואשר לפי דעתו היו היסוד לקיום הרוחני של עם ישראל, והן: למוד תורה, שבת וברית מילה. אמנם על המילה גזר עוד לפני מרד בר־כוכבא, כפי שהזכרנו למעלה, אבל הפעם חידש גזירתו הקודמת, הגביר את הפיקוח על קיום הגזירה והחמיר את העונשים על מקיימי מצווה זו. נוסף לאיסור זה התחילה פרשה ארוכה של רדיפות. „כל הסומך ייהרג וכל הנסמך ייהרג, ועיר שסומכין בה תיחרב ותחומין שסומכין בה ייעקרו״, כך ציוו הרומיים. גזירה זו היתה צריכה להיות מכת מוות ללימוד התורה. היה בזה משום איסור גם על בתי דין יהודיים ועל המשפט היהודי בכלל. כי הרי בלי סמיכה אין דיינים מומחים. לא רק לשם למוד התורה אסור היה להתאסף בבתי המדרש, אלא גם לשם תפלה וקיום מנהגי חגים נאסרה ההתקהלות בציבור.

חכמי ישראל, ובהשפעתם עם ישראל, לא נכנעו לגזירות אלו. כשם שלא היו מוכנים להכנע בזמנו לצבא רומי, כך לא היו מוכנים לציית עכשיו לפקודות רומי. הם העדיפו ליהרג ולא לעבור על המצוות. רבים נתפשו וניסו להכריח אותם לקבל על עצמם מנהגי פולחן של הקיסר, אולם ככל שניתפסו יותר כך נתרבו יותר מקרים של קידוש השם. בני ישראל שבאותו דור רצו לעמוד בנסיון קשה זה ועמדו בו. אמנם חכמינו שבאותה תקופה הבינו למצבה הקשה של האומה וקבעו: „יעבור ואל ייהרג, חוץ מעבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים״, אולם בני ישראל לא רצו להקל על עצמם את העול אלא אמרו „שכל זה שלא בשעת גזירות״, אבל בשעת גזירות על כל עבירה „ייהרג ואל יעבור״. וכך נהגו. המצב היה איפוא קשה ביותר, ומאמרים רבים מאותה תקופה מעידים, שבני ישראל עברו בתקופה זו של שלש שנים ג׳ תתצ״ה—תתצ״ח (135—138) תהליכי ייסורים קשים ביותר.

כדוגמא לקידוש שם שמים שימשו המנהיגים הקדושים ר׳ חנינא בן תרדיון, ר׳ עקיבא בן יוסף, ר׳ חוצפית המתורגמן, ר׳ ישבב הסופר, ר׳ ישמעאל בן הכהן הגדול אלישע ועוד. במיוחד יש לציין את ר׳ יהודה בן בבא אשר דאג בראש וראשונה לכך שלא תתבטל הסמיכה בישראל, ולשם כך הסתתר בבקעה שבין אושא לבין שפרעם והסמיך שם חמשה מתלמידיו המצויינים של ר׳ עקיבא: את ר׳ מאיר, את ר׳ שמעון בר יוחאי, את ר׳ אלעזר בן שמוע, את ר׳ יהודה בן אלעאי ואת ר׳ יוסי בן חלפתא. חכמים אלה היו לאחר מכן, עם תום גזירות השמד, המנהיגים הרוחניים של האומה אשר הודות להם הוקם שוב מרכז רוחני חשוב, המרכז בגליל. אמנם האויב הרגיש בהם, אולם החמשה הצליחו להימלט ורק רבם, ר׳ יהודה, נתפס ונהרג בין עשרת הרוגי מלכות (סנהדרין יד). למרות גזירות השמד האיומות המשיכו חיי הרוח של האומה להתקיים, אף כי בתנאים קשים ביותר. היהודים הצליחו לסכל את תכנית רומי בדבר השמדתם הרוחנית. שלשלת הסמיכות וההוראה

לא נפסקה, ויפה ביטאו זאת החכמים באמרם: „כשמת ר׳ עקיבא נולד ר׳ יהודה הנשיא״.

אולם, לא רק מבחינה רוחנית השפיע מרד בר־כוכבא ודיכויו. הירידה היתה גם מדינית וגם כלכלית. האוכלוסיה נדלדלה כתוצאה מההרג של ימי המלחמה וההריגות של ימי השמד. שבויים רבים עזבו את הארץ ורבים היו הבורחים מן הארץ בפחדם מגזירות קשות המתחדשות לבקרים. כתוצאה מזה היו חלקים רציניים בארץ לגמרי בלתי מיושבים. הדבר הזה עורר גם ויכוחים הלכתיים: מה דין הרכוש של השבויים, מה דין האדמות שניטשו או הפקרו וכו׳... הרומיים בעצמם הפקיעו הרבה מאדמות היהודים בא״י בתוקף חוקים קיימים בדבר אדמות האוייב. (מאלו היו הלטיפונדיות הרבות באימפריה הרומית). אמנם היהודים המשיכו לעבד אדמות אלו, אבל היה עליהן ועל תוצרתן פיקוח חמור של ה„בעלי בתים״ הרומיים.

כל הבעיות הנ״ל נפתרו לאחר מכן עם מותו של אדריינוס הקיסר הרשע ועם עלייתו של הקיסר רב־החסד, אנטוניוס פיוס.

ה. ימי שלטונו של אנטוניוס פיוס — המרכז החדש בגליל

אנטוניוס פיוס ויחסו ליהודים. — חכמי הגליל ניגשים לפתרון הבעיות. — „חמשת המוסמכים ופעולותיהם". — הכינוס בבקעת רימון. — תקנות אושא. — הפעולות להרמת קרנה של ארץ ישראל. — הקשר בין החכמים לבין המוני העם. — הנשיא רבן שמעון בן גמליאל, תולדותיו ופעולותיו. — הנשיאות כמוסד מרכזי. — סמכות הנשיא. — יחס העם בארץ ובתפוצות אל הנשיאות. — הנשיא כפוסק הלכות וכמנהיג מדיני.

לאחר מותו של אדריינוס קיסר בוטלו רוב הגזירות הקשות שגזר על היהודים. התחילה תקופה חדשה של קיסרים רומיים שנהגו בשיטות פיוס כלפי היהודים. במיוחד יש לציין את הקיסר אשר בא מיד לאחר אדריינוס, הוא אנטוניוס פיוס (ג׳ תתצ״ח—תתקכ״א, 138—161), אשר מיד עם עלייתו לשלטון ביטל את רוב גזירות אדריינוס והכיר בזכות היהודים לקיים אמונתם לפי מצוות התורה. הדת היהודית חזרה להיות „דת מותרת" באימפריה הרומית.

אנטוניוס פיוס הגיע לקיסרות בדומה לקודמו, אדריינוס, ע״י אימוץ של הקיסר הקודם, אולם לפני זה עבר את כל שלבי הפקידות הרומית. הוא שימש כקונסול, לאחר מכן היה פרוקנסול באסיה. כבר אז, בניגוד לפרוקונסולים אחרים שואפי הבצע, התפרסם כאיש אשר רואה ייעוד בתפקידו, איש כשרוני וישר מסור לתפקידו. בסוף ימי אדריינוס נתמנה כחבר במועצת המלך. גם בתפקידו זה הצליח במיוחד מצא חן בעיני אדריינוס. כשמת יורש העצר „אמץ" אותו אדריינוס והציעו לשמש כיורשו. מועמדותו נתקבלה ללא כל התנגדות, היות והיה מפורסם כאיש מצליח בתפקידיו.

אמנם, מעשהו הראשון כקיסר נתקבל בהתנגדות הסינט, כי מעשה זה בא להנציח את קודמו, אדריינוס, כאליל ולכך התנגדו חברים רבים בסינאט, אליהם התייחס אדריינוס באכזריות. אולם, לבסוף, הצליח לקנות את לב הסינאטורים גם להצעה זו ומאז קיבל את התואר „פיוס" (פירושו „התמים").

בעיות רבות נערמו בדרכו כשעלה לשלטון ורק אחת מהן היתה המצב המייאש ביהודה. לכל הבעיות נגש בדרך של פיוס וסובלנות וכך הצליח לרכוש את אהדתם של העמים הרבים, תושבי האימפריה. גם לבעיות היישוב היהודי בא״י וברחבי האימפריה ניגש במתינות, ביטל את הגזירות ונתן הוראה לחופש רוחני, כאמור,

עכשיו יכלו לגשת מנהיגי העם לפתרון הבעיות הרבות, ואלו לא חסרו; הן היו רוחניות, חברתיות וכלכליות. המדינה היתה הרוסה. חורבן ושממה שלטו במדינה. במקום האוכלוסיה היהודית שנהרגה או הוגלתה ישבו עכשיו נכרים רבים — זרים לארץ וזרים ליהדות — וגם אתם היה צורך דחוף להסדיר את היחסים. הכניסה לירושלים היתה גם עכשיו אסורה, כך שעל שיקום ירושלים לא היתה כל אפשרות לחשוב. כן היו בעיות של קביעת מועדים ועניני הלכה אחרים. האיזור היחידי בארץ בו המצב לא היה כל־כך נורא, היה ארץ הגליל, כי היא נכבשה מיד בראשית דיכוי המרד, ולאחר מכן היא היתה רחוקה ממרכזי המרד האחרונים ולא סבלה מהחורבן האחרון כמו ארץ יהודה ויושביה. כאן, בגליל, רוב היישובים היהודיים נשארו קיימים והחיים בתוכם היו ערים ומפותחים, הן מבחינה דתית והן מבחינה חברתית וכלכלית. כל זה השפיע על החכמים להעביר את המרכז הרוחני מיהודה לגליל. ושוב אנו עדים להתפתחות דינאמית של מרכז רוחני חדש שבעקבותיה נוסדו וקמו בתי מדרש וישיבות חכמים לתפארת. הסמכות הדתית נתחדשה, הערים והכפרים שוקקו חיי רוח. לימוד התורה ושמירת המצוות שוב הועמדו במקום הראשון של חיי האומה. דור גדול של תנאים הפיץ את התורה בפנות הנידחות ביותר, ושוב הוכיח העם שאין כוח כזה קיים בעולם המסוגל להרוס את חיי הרוח של העם היהודי. שמות כמו אושא, שפרעם, ציפורי, טבריה, בית שערים, ברעם, מירון ועשרות שמות אחרים של יישובים נתפרסמו והיו לתפארת ישראל בתקופה ההיא והוזכרו בגאווה ע״י בני ישראל לדורותיהם עד היום הזה.

היסוד לחידוש החיים הרוחניים התוססים האלה היו חמשת החכמים שרבי יהודה בן בבא הספיק להסמיכם בטרם מצא את מותו ע״י קלגסי רומי. חמשה גדולים אלה: ר׳ מאיר, ר׳ שמעון בר יוחאי, ר׳ אלעזר בן שמוע, ר׳ יהודה בן אלעאי ור׳ יוסי בן חלפתא, הרגישו את האחריות הגדולה הרובצת עליהם בשעה זו. הם התגברו כאריות על כל המכשולים ונשאו על כתפם את המשא הכבד אשר נקרא: „ביצור ושיקום היהדות הרוחנית לאחר חורבן אדריינוס״. הם החזירו את עטרת התורה ליושנה במלוא מובן המלה.

פעולתם הראשונה היתה בבקעת רימון, לשם נתכנסו לשם קביעת מועדי החגים. (ירושלמי, חגיגה). המצב בארץ־ישראל בתקופת המרד והגזירות היה כל־כך קשה שנשתבשו חשבונות השנים והמועדים ובוודאי שנשתבשו הודעות המרכז הארץ־ישראלי לגולה. חכמי בבל אשר היו בתנאים הרבה יותר טובים הכירו מצב זה ומשום כך ניסו הם לקבוע הלכה בשאלות אלו של עיבור־השנים וקידושי חדשים, קביעה שלא היתה על דעת חכמי ארץ־ישראל. (ברכות ס״ג). בא, איפוא, הכינוס הזה בבקעת רימון והחזיר גם בשטח זה את העטרה ליושנה.

לאחר מכן בא הכינוס באושא, בהנהגת וביזמת ר׳ יהודה בר אלעאי, וחידש בכל השטחים את המרכז הרוחני שביבנה. בית המדרש המרכזי הועבר מיבנה לאושא.

אושא היתה פעם עיירה בגליל התחתון, ותפסה מקום חשוב בחיי היהודים בתקופת המשנה והתלמוד. היא נתפרסמה במיוחד בכינוס הנ״ל כאשר נתקבלו בה תקנות חשובות הנקראות עד היום בשם „תקנות אושא״.

בכינוס זה חידשו גם את הסנהדרין, מינו את ר׳ שמעון בן גמליאל בן רבן גמליאל דיבנה לנשיא, ר׳ מאיר נתמנה „חכם״, ור׳ נתן הבבלי ל„אב בית דין״. מגדולי החכמים באושא, נוסף לנ״ל, יש למנות את ר׳ נחמיה, ר׳ יוסי בן חלפתא, ר׳ שמעון בר־יוחאי, ר׳ אליעזר בן ר׳ יוסי הגלילי, ר׳ אליעזר בן יעקב ור׳ יוחנן הסנדלר. (בחלקם כבר הסברנו בפרקים הקודמים, יתרם יוסברו בפרק הבא).

כאן, באושא, היתה הפגישה ההיסטורית החשובה בין חכמי יהודה, שארית הפליטה שנשארה לאחר גזירות השמד, לבין חכמי הגליל הצעירים והקנאים לה׳, לעמו ולתורתו. פגישה זו היתה מעין בסיס שעליו נבנה מחדש המרכז הרוחני והחלה התקופה המפוארת של חכמי הגליל בא״י. חכמי הגליל קיבלו בסבר פנים יפות את חכמי יהודה, כיבדו אותם, דאגו לפרנסתם ובכלל העניקו להם מרוב טוב. בכל זאת היו קיימים הבדלים ניכרים בין מצבם הכלכלי והחברתי של יהודי הגליל לבין אלה פליטי יהודה. תושבי הגליל היו ברובם אכרים עצמאיים וביניהם גם עשירים, ואילו פליטי יהודה היו בעלי מלאכה עניים או סתם יהודים אשר מחוסר שרשים בגליל נאלצו להזדקק להלוואות ברבית. משום כך ראו חכמי יהודה שהתיישבו בגליל תפקיד חשוב לעצמם לשרש מידות רעות אלו מתוך החברה החדשה, הממוזגת, אשר קמה כעת בגליל; להכניס סדרים מתוקנים, בני קיימא, לשם ארגון החיים החדשים של החברה היהודית בגליל. במשנה אנו מוצאים את הפסולין לעדות — כל אלה החיים מ„אסמכתא״ (קלפים, מפריחי יונים וכו׳...) וביניהם את המלווים ברבית. או המאמר „כל המודה במצוות רבית כאילו מודה ביציאת מצרים וכל הכופר במצוות רבית כאילו כופר ביציאת מצרים״, ועוד... גם ר׳ שמעון בר־יוחאי יוצא נגד „אוהבי ממון, גזלנין, חמסנין ומלווי ברבית״.

המטרה העיקרית של תקנות אושא היתה להגביר את לימוד התורה. הכינוס באושא הכריז „כל מי שהוא למד, יבוא וילמד וכל מי שאינו למד, יבוא וילמוד״. האויב הגדול ביותר לעם ישראל הוא הבורות, ומשום כך הכריזו את ההכרזה הנ״ל וגם דאגו לסדרים חדשים בחינוך הילדים והנוער.

מטרה אחרת היתה הדאגה שארץ־ישראל לא תתרוקן מיושביה היהודים. לשם כך פירסמו הלכות רבות לעידוד העליה לארץ ישראל, ומצד שני הכבידו על הירידה ממנה. חכמי אושא הבינו שהמצב הכלכלי הקשה גורם לירידה ניכרת מהארץ

וטכסו עצה איך לעצור ירידה זו. הם התירו ירידה רק לאלה, שבשום אופן לא יכלו לפרנס את עצמם, אף לא בצימצום. היורדים היו בדרך כלל מהגרים לבבל, שם מצב היהודים היה נוח למדי. ממילא התעורר שוב החשש שחשיבותה של בבל תעלה על זו של ארץ־ישראל. לשם כך תיקנו את התקנה החשובה שסמיכות קיימת רק בארץ־ישראל. חכם בבלי שרצה להורות בכל ההלכות המתעוררות בחיי יום־יום היה צריך לקבל סמיכה בארץ־ישראל. ע״י זה שוב עלתה חשיבות המרכז בא״י.

הוכרנו את המצב הכלכלי הקשה, במיוחד של אלה אשר באו לגליל מיהודה, לאחר שבמקום מולדתם נהרס כל מה שקנו במשך דורות, הם ואבותיהם. היישוב הכפרי נהרס שם כליל, ואילו תושבי העיירות חיו בעוני ובדוחק. לעומת זה בגליל כפי שאמרנו, המשיך להתקיים האופי הכפרי של האיזור. כדי לתת אפשרות להתפרנס גם לאלה וגם לאלה, התקינו חכמי אושא תקנות חשובות שהיו מעין תדריך לחיים שלמים, בכלכלה בכלל ובשטח החקלאי בפרט. חז״ל קבעו אילו עצי פרי ותבואות לגדל, ואסרו את ייצואם מן הארץ, קבעו תקנות חשובות כדי להבטיח את בעלותם הבלעדית של היהודים על הקרקעות בארץ, והקלו בדינים על אלה אשר רכשו קרקעות לעצמם מידי הנכרים או מידי הרומיים. גם בעלי המלאכה קיבלו עדוד רב מהחכמים ומתקנותיהם. המלאכות החשובות ביותר מבחינת העיסוק בהן היו הטוויה והאריגה. במקצועות אלה עסקו ברוב עיירות הגליל, במיוחד בטבריה, באושא ובבית שאן. מלאכות אלו היו ממילא קשורות בענפים אחרים, הן מבחינת החקלאות כמו גידול צאן, כבשים, ועיבוד הצמר והן מבחינת ענפי מלאכה אחרים, כמו צביעה, תפירה וע״ד... מלאכות חשובות אחרות היו הקדרות וייצור כלי נשק.

כדי להקל על המצב הכלכלי הכללי של היישוב, קבעו החכמים בדיוק, מה לייצא ומה לא. תוצרת חקלאית שלא סיפקה את התצרוכת הכללית של היישוב נאסרה לייצוא, ואילו מתוצרת שהיה עודף ייצאו הרבה ואף עודדו את הייצוא, המדובר היה במיוחד ביין ובשמן.

ע״י כל התקנות הללו נוצר מין קשר חי, יומיומי, בין החכמים לבין ההמון. החכמים, שנקראו בתקופה ההיא בשם „חברים״, היו מופיעים בכל האסיפות של הזמנים, בירידים, ברחובי „עמי הארץ״ (כך כונו) והיו משמיעים דרישותיהם ליחסים תקינים והוגנים יותר, לשמירת מצוות הריבית והרווחים ההוגנים, ויחד עם זאת קוראים ללימוד תורה, לסחור ולהתפרנס תוך כדי התעסקות בתורה. הם תיארו בפניהם את הדמות האידיאלית של „תלמיד־חכם־סוחר״, שאליה יש לשאוף. הם טענו שאין מקום לייאוש, להיפך, מי שלא הלך עד כה בדרך אידיאלית זו, יש לו אפשרות לתשובה: לא לסחור בפירות שביעית, לא לעשוק את העניים וכו׳...

על כל הפעולות הנ״ל ניצח הנשיא ובית דינו. ר׳ שמעון בן גמליאל היה

הנשיא הששי לבית הלל. אביו היה רבן גמליאל דיבנה. אחרי מות אביו ועד לאחר גזירות השמד לא היה נשיא. במשך למעלה מעשרים שנה, בתקופה הקשה ביותר של האומה לאחר החורבן, תקופת שלטון אדריינוס קיסר, לא נתחדש מוסד זה. ר׳ שמעון ברח בתקופת גזירות השמד לבבל, ורק עכשיו, לאחר שניתנה אפשרות לחידוש פעולותיו של בית־הדין הגדול, מונה ר׳ שמעון לנשיא, שלא בנוכחותו, וחידש בזה את מסורת הנשיאות שהופסקה מאז מות אביו.

בדומה לאביו, כך גם ר׳ שמעון בן גמליאל קבל על עצמו את התפקיד במסירות רבה ובעיקר בידיעת ערך התפקיד. כשם שאביו ביבנה ידע שבו ובשלטונו תלוי המשך קיומה הרוחני של האומה, כך גם הוא נשא את מישרתו ברמה. הוא עמל רבות ושקד על תקנת משרת הנשיאות בדיוק למען אותה מטרה שעשה זאת אביו כדי לאחד את חלקי האומה לאומה אחת. לשם כך תקן תקנות אשר תפקידן היה להעלות את כבוד הנשיא, ואשר בגללן נפגעו במקצת ר׳ נתן ור׳ מאיר. (הוריות י״ג:) גם בזה הגיע המצב כמעט למצב דומה לשל אביו, כי רצו להעבירו מהנשיאות. (התקנה היתה שכל העם צריך לעמוד עד שהנשיא ישב על מקומו). בענין זה מספרת לנו הגמרא, שר׳ נתן ור׳ מאיר נדברו ביניהן לשאול בפומבי את ר׳ שמעון במסכת „עוקצין״ שידעו עליו שלא עסק בה ולא היה בקי בה, וכשלא ידע להשיב, להעבירו מהנשיאות. אולם הדבר נודע לר׳ יעקב בר קרשי וכדי שהנשיא לא יגיע לידי בושה, הלך וישב אחרי עלייתו של הנשיא ולמד שם מסכת זו, כדי שרשב״ג ישמע ויעורר את סקרנותו. הוא למד כ״כ הרבה פעמים עד כי רשב״ג הרגיש בדבר ולמד את הענין. כך סוכלה תכנית זו.

אין כל ספק שרשב״ג, כמו אביו, לא התכוון בתקנותיו לכבוד עצמו אלא לכבוד התורה, שתהיה אחדות האומה והתורה בישראל.

עובדה היא, שרשב״ג התפרסם בענוותנותו הרבה, למשל, במסכת בבא מציעא (דף פ״ד) הוא מדמה עצמו לשועל לעומת ר׳ שמעון בר יוחאי המדומה בעיניו כארי. הוא גם התיחס בכבוד רב ובאהבה רבה לכל חבריו, ובמיוחד לתלמידי ר׳ עקיבא. הוא קרב אותם אליו, היה מטייל אתם ברחבי הארץ, מתווכח אתם בדבר הלכה ואף מודה לחבריהם פעמים רבות.

תפקיד הנשיא בכלל היה חשוב ומכריע. בתוקף תפקידו הוא היה ראש הסנהדרין, אם כי לידו פעלו ראש־ישיבה ואב בית דין. סמכות זו נתנה לו השפעה גדולה על כל מיני החלטות של הסנהדרין. כמו־כן היתה לו סמכות מוכרת ע״י השלטונות הרומיים בשטח המשפט היהודי. סמכות זו לא הוגבלה לארץ ישראל, אלא הוכרה, למעשה, על כל תפוצות הגולה ברחבי האימפריה. יהודי בבל, אשר לא היו תחת שלטון האימפריה הרומית, הכירו גם הם בסמכות הנשיא מא״י להורות

בכל מיני ענינים מכריעים. „אין מעברין אותה (את השנה) בחוץ לארץ, ואם עברוה אינה מעוברת״. (ירושלמי, סנהדרין).

בידי הנשיא היתה גם הסמכות למנות פקידי ציבור, פרנסים, דיינים מקומיים ומחוזיים, גבאי צדקה ושליחים לגולה. הוא גם היה הנציג המוכר של העם היהודי בעיני השלטונות. בזכותו היה לבקר את הקהילות בכל תפוצות הגולה, לשלוח אליהן שליחים, להורות להן הלכות ובעיקר לדאוג להן בימי צרה.

מאידך, גם יחס העם, בארץ ובתפוצות, למוסד שנקרא „נשיאות״. היה יחס של כבוד והערצה. כל אחד ידע שתפקיד זה צריך להיות בידי צאצאי הלל. העם קבל על עצמו את שלטון הנשיא בידיעה ברורה, כי מוסד זה הוא חיוני בשביל העם. העם זקוק, למען קיומו, בסמכות עליונה זו של הנשיא, ומשום כך קיימו את דברי הנשיא ברצון, אם־כי לפעמים היה צורך להכריח את העם לקבל את ההוראות. למטרה זו שימשו ה„חברים״ אשר הפיצו, לימדו ואף הקפידו על קיום הוראות אלו. עוד בתקופה שלאחרי החורבן החליטו לגבות „מס נשיאות״ מיהדות הגולה במקום מס בית־המקדש שהרומיים לקחוהו לעצמם (ראה כרך א׳). מאז המשיכו להרים יהודי הגולה מס זה, אשר בא לקיים את בית הנשיא בכבוד ובעושר. מס זה אשר נקרא גם בשם „מס הכלילא״, נגבה ע״י שליחי הנשיא בתפוצות. שליחים אלה היו באים לתפוצות הגולה, מודיעים להם על ראשי החדשים וזמני המועדות (בתקופה שטרם ידעו את סוד העיבור ולא היה לוח קבוע). מפקחים על חיי הקהילה, מוסרים את הוראותיו האחרונות של הנשיא, מקבלים דו״ח על כל מה שנעשה ומתרחש בקהילות וגובים את מס הנשיאות. כמו־כן היו מפקחים על הרשת החינוכית של הקהילה. במשך דורות רבים לא היה צורך להודיע לגולה על ראשי חדשים ועל המועדות ע״י שליחים, אלא מיד עם קידוש החודש החדש היו מדליקין משואות על ראשי ההרים מירושלים דרך עבר הירדן ועד לפומבידתא שבבבל, ולפי זה ידעו כל בני הגולה מתי ראש חודש, מתי המועדות וכו׳... אולם הצדוקים, השומרונים והכותים אשר קנאו באחדותה הרוחנית של עם ישראל ובגדולת תורת ה׳ החליטו לקלקל את חשבונות החדשים וממילא היו מביאים את היהודים לחילול המועדים. מה היו עושים? היו מדליקין משואות בלילות ל׳ גם כשלא נראתה הלבנה החדשה ומבלבלים את המועד הנכון. את הדבר הזה תיקנו ע״י השליחים.

מסים ותרומות אלו שהגיעו כולם לבית הנשיא לא היו מיועדים לקיום בית הנשיא בלבד, אלא היו לזה מטרות רבות, חיוניות ביותר. בעזרת כספים אלה יכול היה הנשיא לקיים את מוסדותיו המרובים, לפרנס את החכמים ואת הדיינים, לחלק צדקה לנצרכים, לקיים את המנגנון של הפקידים בארץ ובתפוצות, לשלם שכר השליחים, וכמובן שגם הנשיאים חיו בכבוד ובעושר רב. (למשל עשרו של ר׳ יהודה

הנשיא). עושר זה לא בא להם בגלל תאוות הממון, חס וחלילה, אלא כדי לקיים את המוסד הגבוה ביותר בפאר הראוי לו.

מתוך הדברים הרבים שראינו אפשר להסיק שלא רק שלטונו הרוחני והכלכלי של הנשיא היו גדולים, אלא גם שלטונו המדיני. אחד מאבות הכנסיה הנוצרית מאותה תקופה, אוריגינס (185—254), שהיה מבקר באופן קבוע את כל מדינות המזרח, הכיר את תנאיהן, את ראשיהן וכל מה שקשור בהן — טוען, ששלטון הנשיא היהודי בא״י לא היה נבדל במאומה משלטון המלך בכל מקום אחר. כהוכחה הוא מביא, שאף היתה לו הסמכות לדון דיני נפשות, ואף לדון למיתה.

גם המקורות שלנו, בתלמודים ומדרשים, מוכיחים שהיה לנשיא מעין כח משטרתי שבאמצעותו יכול היה לכוף את ביצוע פסקי הדין. יש להסיק מכאן, שרומי הכירה בחוקת התורה את חוקתה הרשמית של עם ישראל, ועל קיום חוקה זו היה ממונה הנשיא. לפי זה כל המוסדות: הנשיא, המנגנון, הסנהדרין ועוד היו מעין מוסדות אוטונומים רשמיים בחיי ישראל. לרבן שמעון בן גמליאל היו כל הסמכויות שמנינו לעיל, ונוסף על כך היתה לו גם סמכות הלכתית רבה. הוא אמנם התחשב בכל הדעות התנאים־חבריו, אולם בכ״ז, היות והיה נשיא, הרי נשארה בידו הפעולה האחרונה בשדה ההלכה, סיכום וניסוח ההלכות כפי שיימסרו לבני דורו ולדורות הבאים אחריו. חוץ מזה היה רשב״ג גם בעל הלכות עצמאיות רבות. הלכות אלו דנות על כל מיני בעיות שנתעוררו בתקופת נשיאותו. למשל, הדין בענין היחס לפסלים של הקיסר ומטבעות עם צורות הקיסר. רשב״ג פוסק להלכה (ע״ז ג׳) שהפסלים אסורים כולם, תהיה צורתם אשר תהיה. ואילו כלים אסורים רק אלה שצורת פסלים עליהם ומשמשים לנוי ולכבוד. הוא גם תיקן תקנות רבות לטובת האשה (כתובות, פרקים ז׳, ט׳ ועוד). הוא גם קבע את הכלל „הכל כמנהג המדינה״. כן אהב למסור זכרונות רבים מבית אביו ואבי אביו שבאו אליו כנראה במסורה, למשל: בסוף מס׳ תענית על חג ט״ו באב ויוה״כ וכו׳... בסיכום, היה איש הלכה מובהק, וכבר אמר ר׳ יוחנן בגמרא (כתובות ע״ז), שבכל מקום ששנה רשב״ג משנתנו הלכה כמותו, חוץ מג׳ דברים.

ו. חכמי אושא והגליל

חכמי אושא: ר' נתן הבבלי אב בית־דין. — ר' מאיר „חכם". — המחלוקת בין הנשיא רשב"ג לבין ר' נתן ור' מאיר. — ר' חלפתא. — אבא שאול. — תלמידי ר' עקיבא ור' ישמעאל. — חכמי המשנה: ר' יהודה בר אלעאי. — ר' יוסי בן חלפתא. — ר' אליעזר בן יעקב. — האחים ר' אלעזר ור' יהודה בני שמוע. — ר' יוחנן הסנדלר. — ר' נחמיה. — ר' יהושע בן קרחה. — ר' יאשיה. — ר' יונתן. — בני הנשיא רבן גמליאל דיבנה: ר' חנינא ור' יהודה. — בני ר' יוסי הגלילי: ר' אליעזר ור' חנינא.

המרכז הרוחני החדש בגליל אמנם היה לראשונה באושא, אבל גם מקומות אחרים נתפרסמו כמקומות תורה חשובים, כערים בהן היו קיימים מוסדות ובראשם גדולי תורה מפורסמים.

באושא עצמה שימשו בתפקידים מרכזיים ליד הנשיא ר' נתן הבבלי ור' מאיר.

ר' נתן הבבלי היה בנו של ראש הגולה בבבל, ועלה לא"י, (אולי יחד עם הנשיא רשב"ג), כדי לעזור לנשיא בשיקום החיים הרוחניים החדשים. באושא שימש כאב בית דין.

יש סברא האומרת שעלה לא"י עוד לפני מרד בר־כוכבא, משום שפעמים רבות הוא מוסר הלכה או איזה שהוא מאמר בשם חכמי יבנה: ר' אליעזר, ר' ישמעאל, ר' טרפון ועוד. כמו כן הוא דרש מהפסוק את כל מוראות גזירות השמד.

ואפשר, ששתי הדעות נכונות: דהיינו שישב בא"י עוד לפני המרד, לאחר מכן ברח לבבל מפני הגזירות וחזר ועלה עם רשב"ג, לאחר שהמצב איפשר זאת.

למרות שביסודו היה איש בבל, בכ"ז בכל מה שנוגע לויכוחים ולהתחרות בין המרכז הא"י לבין המרכז הבבלי, עמד ר' נתן לטובת א"י. הוא התנגד לכך שיקדשו ויקבעו חדשים ושנים בבבל, כדי לא לצמצם את השפעת המרכז הא"י.

בתפקידו כאב בית־דין שימש ר' נתן כדיין לדוגמא. תפקיד זה הלם אותו ממש כלשונו, כי בכל לבו ובכל נימי נפשו היה ר' נתן איש המשפט התורני, „ר' נתן דיין הוא ויורד לעומק הדין", נאמר עליו בגמרא (ב"מ), ואכן הוא הצדיק תואר זה. אמנם מאמרים רבים אמר ר' נתן, אבל במשנה מופיע שמו רק פעמיים. יתר דבריו נמסרו בשם „יש אומרים".

דברים רבים בעלי משמעות נצחית נאמרו מפיו, כגון: „מום שבך אל תאמר לחברך" (ב"מ מ"ט:), או הנימוק לפיקוח נפש שדוחה שבת: „חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה" (מכילתא, תשא), וכן הדרש המפורסם של „עת לעשות לה׳ — הפרו תורתך" ועוד...

חברו לתפקיד ולדעה היה ר׳ מאיר.

ר׳ מאיר היה מהצעירים שהוסמכו ע"י ר׳ יהודה בן בבא בבקעה שבין אושא לבין שפרעם (ראה לעיל). בזמן גזירות השמד יצא ר׳ מאיר אחר ר׳ עקיבא לקפוטיקא שבאסיה, ישב שם ולמד בפניו. לפי מקור אחר הוא נשלח לארץ הפרתים בזמן גזירות השמד, כדי לעבר שם את השנה, ונשאר שם עד שניתנה שוב האפשרות ללמוד ולהפיץ תורה בא"י, ואז עלה מחדש והצטרף לחכמי אושא. כאן קבל את התפקיד החשוב „חכם" שהוא תפקיד ראש הישיבה. על מוצאו אין יודעים הרבה; משום כך גם לא מוזכר שמו אף פעם עם שם אביו, ובכלל יש אומרים שגם שמו האמיתי לא היה „מאיר" והוא נקרא כך משום שהאיר עיני חכמים בהלכה, לכן יש אומרים ששמו היה ר׳ נהוראי או שמות אחרים.

בכל אופן קיימת אגדה על מוצאו, שהוא היה ממשפחת גרים, מצאצאיו של נירון קיסר.

ר׳ מאיר נשא לאשה את ברוריה, בתו של ר׳ חנינא בן תרדיון, (מעשרה הרוגי מלכות), שהיתה ידועה בחכמתה ובתורתה. היו להם שני ילדים שמתו על פני הוריהם, וההורים צידקו עליהם את הדין.

פרנסת ר׳ מאיר היתה על העתקת ספרי קודש, ז. א. סופר סת"ם, לבלר. ר׳ מאיר הצטיין במלאכה זו, הן מבחינה פנימית־רוחנית והן מבחינה חיצונית. מהכנסותיו היה מפריש שליש לפרנסת תלמידי חכמים עניים. לפי הגמרא שיכלל מדי פעם בפעם את כתיבתו, והיה גם מוסיף ומערבב סממנים ידועים לתוך הדיו כדי ליפות את הכתב.

רבו המובהק היה ר׳ עקיבא, ור׳ מאיר נחשב לתלמיד החשוב ביותר של תנא זה. כשם שרבו היה גדול התנאים בדורו, כך היה ר׳ מאיר גדול התנאים בדור שלאחריו. הוא גם למד אצל ר׳ ישמעאל, וגם אצל „אחר", אלישע בן אבויה, אותו רצה ר׳ מאיר להחזיר למוטב. על היחסים האלה בין אלישע לבין ר׳ מאיר אמרו חז"ל: „ר׳ מאיר רימון מצא — תוכו אכל וקליפתו זרק".

ר׳ מאיר הינו אחד מחכמי המשנה המובהקים. חז"ל קבעו „סתם משנה ר׳ מאיר" (ואליבא דר׳ עקיבא). לפי זה יוצא שחותמו של ר׳ מאיר טבוע למעשה בכל משנה ומשנה, בין אם הוזכר בה שמו בפירוש ובין אם לא. הוא נחשב בעיני חבריו־מתנגדיו כגדול החריפים בדורו. אמרו: כל הרואה ר׳ מאיר בבית המדרש, כאילו

עוקר הרי הרים וטוחנן זה בזה״. (סנהדרין כד). בכ״ז לא קבעו בדרך כלל הלכה כמותו, משום שלא יכלו חבריו לרדת לסוף דעתו. הוא היה חריף מדי בשביל הבנתם.

כמובן, שאי אפשר לתאר את עבודת סדור המשנה ע״י רבי בלי עזרתו ועבודתי היסודית של ר׳ מאיר, למרות שר׳ מאיר היה מתנגדו החריף של בית הנשיא.

נוסף לגדולתו בהלכה הצטיין ר״מ גם באגדה ובמשלים. הגמרא אומרת עליו שאת דרשותיו היה משלש: „שליש הלכה, שליש אגדה ושליש משלים״.

אולם עיקר דאגתו היתה נתונה ללימוד התורה. הוא קרא לתלמידיו „למעט בעסק ולעסוק בתורה״ (אבות). וכן קבע „ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ״ (הוריות), ואפילו „גוי שעוסק בתורה הוא ככהן גדול״ (ב״ק). „האדם חייב לא רק ללמוד אלא גם ללמד.

נוסף ללימוד התורה קרא ר׳ מאיר תמיד לתשובה. „לעולם יראה אדם את עצמו חצי זכאי וחצי חייב, וכל מעשה שהוא עושה יהיה בעיניו כמכריע לטובה או לרעה״. הוא גם דרש הרבה בשבחה של ארץ־ישראל. „כל הדר בא״י... ומדבר בלשון הקודש, מובטח לו שהוא בן עולם הבא״.

לר׳ מאיר היה בית מדרש משלו בחמת שע״י טבריה, בו למדו ונתחנכו תלמידיו הגדולים. בין אלה יש לציין את ר׳ שמעון בן אלעזר שהיה גם משרתו.

המחלוקת שפרצה בין הנשיא ר׳ שמעון ב״ג לבין ר׳ נתן ור׳ מאיר הביאה את ר׳ מאיר להתרחק מבית הנשיא, מרחק אשר שמר עליו גם בימי ר׳ יהודה הנשיא. אולם קשר רוחני ער היה קיים בין בית הנשיא לבין בית מדרשו של ר׳ מאיר ליד טבריה.

בסוף ימיו עזב ר׳ מאיר את ארץ ישראל ובילה את שנותיו האחרונות באסיה הקטנה. לפני מותו ביקש להביאו לקבורה בארץ ישראל סמוך לשפת הים. תלמידיו ומעריציו הרבים קיימו את צוואתו והביאוהו לקבורה ליד טבריה על שפת ים הכנרת. שם מקום מנוחתו כבוד ולשם עולים על קברו המוני בית ישראל עד היום הזה. במשך הדורות נדבק לו התואר ר׳ מאיר „בעל הנס״ וזכרונו עורר תמיד רבים וטובים להתקשר לארץ־ישראל.

נוסף לחכמים הנ״ל חיו בתקופה ההיא במקומות שונים בגליל:

ר׳ חלפתא, אביו של התנא המפורסם ר׳ יוסי. תנא זה עוד היה שייך לדור הקודם, כי כבר אז אנו פוגשים אותו בחברה אחת עם ר׳ יוחנן בן נורי, ר׳ חנינא בן תרדיון ועוד. עם זה האחרון יחד ערכו את תפילת התענית. בית מדרשו היה בציפורי, מקום שהפך במרוצת הזמן למרכז הסנהדרין בגליל. הוא גם היה מבקר בטבריה והיה נפגש שם עם גדולי התורה בדורו אשר באו מיבנה ומהדרום ומתווכח

אתם בדברי הלכה. בכל־זאת לא נשאר לנו מדבריו באופן ישיר מאומה, אלא בנו התנא ר׳ יוסי, מביא מדי פעם הלכות בשמו.

מבעלי המוסר הידועים בדורו ומאלה אשר קבעו יסוד למשנה יש לציין את התנא אבא שאול. אמנם אין לנו שום מקורות על זהות רבו וגם חבריו אינם נזכרים בשום מו״מ הלכתי אתו, אולם הוא מספר לנו במקומות אחדים על ויכוחים הלכתיים בין תנאים שונים, כגון בין ר׳ עקיבא והחכמים ועוד. מסופר עליו בגמרא, שהיה איש גבוה מאד, וכן עסק הרבה בחקירת התקופות שקדמו לו. הוא היה מומחה בשטח חקירת המקדש וכליו וכאשר מישהו היה שוכח משהו במה שנוגע למקדש או לעבודה, היה אבא שאול מזכיר לו זאת מיד.

אולם עיקר אישיותו מתבטאת במאמריו המוסריים, כמו המאמר הנמצא בשבת קל״ג: על הפסוק „זה אלי ואנוהו״, אבא שאול אומר: הוי דומה לו, מה הוא חנון ורחום, אף אתה הייה חנון ורחום.

הדור הזה של חכמי הגליל היה טבוע בחותמם של שני גדולי הדור שקדמו להם: ר׳ עקיבא ור׳ ישמעאל.

כארבעים וחמש שנה עברו מפטירת ר׳ עקיבא עד פטירת תלמידו, הנשיא ר׳ שמעון בן גמליאל. ובמשך תקופה ארוכה זו פרחה התורה בגליל, הלכה והתבצרה ותפסה את המקום הראוי והמיועד לה, את מכלול החיים של יהודי הגליל, את רוב זמנם ואת רוב מחשבתם.

כל זה הודות לתלמידי שני התנאים הגדולים הנ״ל, אשר הקימו לגיון של לומדי תורה ברוב יושבי הגליל. תלמידים אלה יחד עם רבותיהם, תנאי הדור הקודם, היו למעשה חכמי המשנה, כי הרי ר׳ יהודה הנשיא, המכונה רבי, הבא אחריהם, רק סידר, ערך וחתם את כל מה שאלה דנו, אמרו ופסקו.

לכן נוכל לקרוא לתקופה זו במיוחד, תקופת התנאים, ואת חכמי התקופה — בשם חכמי המשנה.

תלמידים־תנאים אלה הלכו בשיטות רבותיהם: ר׳ עקיבא ור׳ ישמעאל. תלמידי ר׳ עקיבא דרשו כל אות ואות שבתורה — כרבם הגדול — והלכו בדרך ההלכה המופשטת. ואילו תלמידי ר׳ ישמעאל, הנקראים בתלמוד בשם דבי רבי ישמעאל הלכו בשיטת רבם, הוצאת ההלכה מן הפסוק הכתוב.

התלמידים המובהקים והגדולים של ר׳ עקיבא היו: ר׳ שמעון בר יוחאי, ר׳ מאיר, ר׳ יהודה ב״ר אלעאי, ר׳ יוסי בן חלפתא, ר׳ אליעזר בן יעקב, ר׳ אלעזר בן שמוע, ר׳ יוחנן הסנדלר, ר׳ נחמיה, ר׳ יהושע בן קרחה (לפי דעות מסויימות בנו של ר׳ עקיבא) ואחרים.

על השנים הראשונים, ר׳ שמעון בר יוחאי ועל ר׳ מאיר, כבר דברנו בפרקים

אלה. חברם הגדול, ואחד התנאים הגדולים של המשנה ומעמודי התווך שלו — הוא ר׳ יהודה ב״ר אלעאי, או כפי שנקרא במשנה סתם ר׳ יהודה. ר׳ יהודה מכונה במספר מקומות (ברכות ס״ג, שבת ל״ג, מנחות ק״ג) בשם „ראש המדברים בכל מקום״. יכול להיות שכינוי זה בא לו על ידיעותיו הרבות ועל זכרונו המופלא. ואולי משום שהוא מהווה, כפי שאמרנו, את יסוד בנין המשנה, המלאה במאמריו ובהלכותיו. כ״כ יש דעה שכינוי זה בא לו משום יחסיו המצויינים עם שלטונות רומי, כפי שראינו למעלה בפגישת הארבעה, וביניהם ר׳ יהודה, אשר פתח ושבח את סדרי הרומיים בארץ. יש גם דעה רביעית לפיה נקרא „ראש המדברים״, משום שהוא היה מורה הוראה בבית הנשיא, ר׳ שמעון בן גמליאל.

במשנה לבד נמצאות ממנו יותר משש מאות הלכות, אולם לא רק בהלכה הצטיין אלא גם באגדה הוא מופיע קבוע והוא מתווכח תמיד עם בעלי האגדה השונים. וכבר אמרו חז״ל: סתם ספרא — ר׳ יהודה, וכן קבעו שבכל מקום בו ר׳ יהודה חולק על ר׳ מאיר או על ר׳ שמעון, הלכה כרבי יהודה.

אם לשפוט לפי הדברים הנ״ל וכן אם נבדוק את דברי ההלכה והאגדה שבספרא, נראה שר׳ יהודה היה גאון, חרוץ בעל דרך מפולפלת, מעמיד מול כל קולא — חומרא אפשרית, מול כל חומרא — קולא אפשרית, בודק וחוקר כל דין והלכה מכל צדדיו עד שהיה מוציא מפיו הלכה חדשה.

ר׳ יהודה איש אושא היה, בן העיר, ומשום כך היה הוא זה דווקא אשר כינס את חכמי הגליל לעיירתו ותיקנו שם את תקנות אושא. (ראה למעלה). אמנם חכמתו באה לו ממקורות רבים: מאביו, מר׳ טרפון, (שם, בלוד, השיג את ה„גירסא דינוקתא״ שלו), אשר חיבב ביותר תלמיד־זקונים זה והיה מכנה אותו בשם „בני״ אולם על הכל למד אצל ר׳ עקיבא. ברבו זה דבק בכל לבו. במיוחד דבק בשיטתו ויחד אתו יסדו את מדרש ההלכה על ס׳ ויקרא הנקרא בשם „תורת כהנים״ או בשם „ספרא״. רק מקנאות רבו אל הרומיים התרחק.

ר׳ יהודה היה חוקר הלכות מובהק. אין עוד דוגמתו אשר חקר ודרש כל מה שאמרו הראשונים, אלה שקדמו לו. הוא גם חקר מעשיהם, מעמדם ובעיקר הביא בשמם מאות מאמרים. במיוחד אהב לספר מעשים שקרו לרבותיו — ר׳ טרפון ור׳ עקיבא. ממאמריו מתברר שר׳ יהודה היה בקי בכל מיני מאורעות אשר קרו בארץ־ישראל או בחו״ל בימי קדם. למשל (נדרים י׳:) „אמר רבי יהודה: חסידים הראשונים היו מתאווים להביא קרבן חטאת״, או „הלני לא היתה נזירה אלא י״ד שנים״ (נזיר פ״ג מ״ו), או התיאורים הרבים על אלכסנדריה ועוד. מכאן גם בקיאותו הגדולה בענין בית המקדש, כלי המקדש ועבודת המקדש.

מהלכותיו הרבות יש לציין את אלו המהוות אבני יסוד לכל ההלכות וכן

לחיינו היומיומיים, כגון „דבר שאין מתכוון — אסור" (ביצה פ"ב מ"י), „מכשירי אוכל נפש ביו"ט — מותר" (מגילה ז׳), ועוד רבות.

ר׳ יהודה נשתבח במיוחד במידת החסידות שלו. הגמרא אומרת: „כל היכא דאמרינן מעשה בחסיד אחד, או ר׳ יהודה בן בבא או ר׳ יהודה בן אלעאי" (בבא קמא קג:). חסידות זו התבטאה בענווה, בגמילות חסדים, ברחמנות (לפי ר׳ יהודה אין מושיבין בסנהדרין נוסף לזקן גם אכזר), בצדקה („גדולה צדקה המקרבת את הגאולה", בבא בתרא י׳:), באהבת הבריות ואפילו עמי הארץ, שלפי ר׳ יהודה הזדונות שלהם נעשות להם כשגגות (בבא מציעא ל"ג:), בפשטות (לדוגמא — מלאכה), לפי ר׳ יהודה „כל מי שאינו מלמד בנו מלאכה, כאילו מלמדו ליסטות" (קידושין כט:), בצנע, בהסתפקות במועט, (בגד אחד היה בביתו ששימש לו ולאשתו, כששמע זאת הנשיא ר׳ שמעון ב"ג שלח לו מעיל וסרב לקבלו), לא לחשוד בשום אדם, להאיר פנים לכולם ועוד...

ר׳ יהודה האריך ימים ונפטר בשיבה טובה, הניח בנים גדולים לתורה, אולם במיוחד העריצוהו וכיבדו זכרו תלמידיו הרבים.

חברו הקרוב ביותר של ר׳ יהודה היה ר׳ יוסי בן חלפתא, הוא סתם ר׳ יוסי המוזכר במשנה, שמוצאו היה ממשפחה אשר באה מבבל לא"י. הוא נולד בציפורי, למד תורה מאביו, מאבטולמוס, מר׳ יוחנן בן נורי, אולם רבו המובהק היה ר׳ עקיבא. הוא גם היה בין אלה אשר הוסמכו ברגע האחרון ע"י ר׳ יהודה בן בבא. לאחר הגזירות אנו מוצאים אותו בין חכמי אושא, אולם לאחר ששמע את ר׳ שמעון בר יוחאי מגנה את המלכות ושותק, הוגלה לציפורי. (לפי דעה אחרת ברח לאסיה ומשם חזר לאחר מכן לציפורי).

גם ר׳ יוסי, כמו חברו ר׳ יהודה, הוא מחכמי המשנה המובהקים. יש לו למעלה משלש מאות הלכות במשנה, וחוץ מזה הרבה בתוספתא ובמדרשים. בהלכותיו הולך ר׳ יוסי בדרך כלל בשביל הבינוני בין המחלוקות השונות של חבריו. בדרך כלל בין ר׳ מאיר ור׳ יהודה).

גם הנשיא, רשב"ג, קרבו מאד. הוא פסק לפי ר׳ יוסי אפילו במקום בו הוא חולק עם ר׳ יהודה. הוא גם לקח אותו כרב ליהודה בנו (רבי בעתיד). ר׳ יהודה הנשיא ראה בו את אחד מרבותיו המובהקים ואף פעם לא רצה לחלוק עליו. כמובן, שבכל משנה בה הופיע ר׳ יוסי רבו, קבע את ההלכה כמותו.

תקופה ממושכת היה בית מדרשו הקבוע בציפורי. ישיבתו ובית דינו נתפרסמו לשבח בישראל, עד כי קבעו חז"ל: „צדק צדק תרדוף — הלוך אחר בי"ד יפה, אחר ר׳ יוסי לציפורי". שיטתו שבאה למנוע מחלוקות מיותרות גרמה לכך שקבעו הלכה כמותו בבל ויכוחיו עם ר׳ מאיר, ר׳ יהודה או ר׳ שמעון. (עירובין מו, ירושלמי,

תרומות פ״ג ה״א). דבר זה נקבע גם משום שסברותיו היו מבוססות ומתקבלות על הלב יותר מדברי חבריו. הוא שנא תכלית שנאה מחלוקות מיותרות: „משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שימשו כל צרכן, רבו מחלוקות בישראל, ונעשית תורה כשתי תורות״ (סנהדרין פח). מאידך שמע דעתו של אחרים בחבה ובסבלנות, בוחן דעתם ומנסה לקרבן זו לזו. על דרך זו גם אמר מאמרים רבים, עמוקים ונעימים, כמו: „בוא וראה שלא כמידת הקב״ה מידת בשר ודם, מידת בשר ודם אדם מקניס את חברו יורד עמו לחייו אבל הקב״ה וכו׳... (יומא עה:), או מאמר אשר הגיע ממש לקיצוניות: „מימי לא עברתי על דברי חברי. יודע אני בעצמי שאיני כהן, אם אומרים לי חברי עלה לדוכן, אני עולה״ (שבת קיח:). יחסו זה הביא לכך שהדורות הבאים אחריו העריצוהו וקראו לו קדוש.

עוד מספר דברים המציינים במיוחד את ר׳ יוסי.

א. הוא היה הראשון אשר דרש הלכות מניקוד. אחרים מתלמידי ר׳ עקיבא גם דרשו ניקוד על אותיות, אבל רק לאגדה, ואילו ר׳ יוסי דרש להלכה. (פסחים פ״ט מ״ב, מנחות פז:).

ב. ר׳ יוסי חיבר את הברייתא „סדר עולם״, שהיא מין ספר היסטוריה על השנים מבריאת העולם ועל המאורעות שבתנ״ך (יבמות פב, נדה מו).

ג. הוא הראשון שמובא עליו בתלמוד שהיה לו גילוי אליהו הנביא. (ברכות ג, יבמות סג, סנהדרין קיג).

כל ימי חייו היה ר׳ יוסי מצער על חורבן ירושלים והמקדש, וכן על גלות ישראל. באותו מאמר יפה המסופר מפיו על גילוי אליהו אנו שומעים ממנו מספר על בת קול האומרת: „אוי לי שהחרבתי את ביתי וכו׳... ומסיים „אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם״.

חמשה בנים גדולים בתורה העמיד ר׳ יוסי וכשנפטר לעולמו התאבלו עליו לא רק בניו אלא כל בני דורו, עד כי הגמרא במועד קטן (כה:) אומרת שמרזבי ציפורי עירו הטיפו דם ביום מותו.

גם ר׳ אליעזר בן יעקב נמנה על חשובי תלמידיו של ר׳ עקיבא. הוא התפרסם במיוחד במידת ענוותנותו.

חברם, ר׳ אלעזר בן שמוע, שונה מיתר תלמידי ר׳ עקיבא בזה שאינו נמנה על המתאספים באושא. תנא זה, המוזכר במשנה ובברייתות בשם ר׳ אלעזר סתם, היה מאותם התלמידים של ר׳ עקיבא אשר בימי הגזירות ירד לדרום, אבל הספיק לחזור ולהיסמך ע״י ר׳ יהודה בן בבא בין אושא לבין שפרעם. לאחר מכן, כשהמרכז נמצא באושא, אין אנו יודעים בדיוק את מקומו. לפי מקור אחד עזב את הארץ והתיישב בנציבין שבבבל. לפי מקור אחר רק חשב ללכת לנציבין, אולם ברגע

בו הגיע לגבול הארץ, התעוררה בו מחדש האהבה לא״י שלא נתנה לו לצאת ממנה. קרע בגדיו וחזר בו.

בכל אופן אנו מוצאים אותו מנהל מו״מ בדבר הלכה עם ר׳ מאיר בערדיסקא (בסביבות חיפה), אולם אין ללמוד מזה שדווקא שם היה בית מדרשו אשר התפרסם כל־כך בתלמידיו הרבים, עד כי ישבו ששה־ששה באמה, ורבי אשר בא ללמוד אליו לא יכול להגיע אליו בגלל הצפיפות הרבה שהיתה מקיפה אותו. (עירובין נג, יבמות פד). הלכות רבות ממנו מופיעות במשנה.

העם אהב אותו מאד וסיפר עליו אגדות רבות וביניהן את האגדה הידועה לפיה הציל אדומי אחד כשהוא נותן לו אוכל ובגדים ולאחר מכן אותו אדומי נעשה מלך, גוזר גזירות קשות, ר׳ אלעזר נשלח אליו לבטל הגזירות. הלז מכירו ומבטלן.

גם על אחיו, ר׳ יהודה בן שמוע, מסופרת אגדה דומה, אם כי היה הרבה יותר צעיר מאחיו, הוא היה תלמידו של ר׳ מאיר (חבר אחיו). בניגוד לאחיו, אין כמעט ממנו שום הלכה במשנה, אולי בגלל צעירותו, שדבריו כבר לא הספיקו להכנס לתוכה.

לרבי עקיבא היו תלמידים לא רק מארץ־ישראל, אלא שמו יצא לתהילה גם בארצות הגולה וגם משם נהרו אליו תלמידים ללמוד תורה מפיו הקדוש.

מהמצויינים שבין תלמידים אלה יש למנות את רבי יוחנן הסנדלר, אשר נולד באלכסנדריה שבמצרים, וכנראה משם בא לו כינוי זה.

הוא היה מהנאמנים ביותר לרבו, ר׳ עקיבא, ואפילו כאשר רבו נתפס והושב בבית הסוהר, היה ר׳ יוחנן מערים על הרומיים ולומד תורה מפיו. הירושלמי מספר לנו על כך: נתעוררה שאלה בדבר חליצה שנעשתה בינו לבינה בלי עדים, האם היא כשרה או לאו? ר׳ עקיבא ישב כבר בבית הסוהר ור׳ יוחנן התלבש לרוכל והתחיל לעבור ליד ביה״ס ולהכריז על מרכולתו: מי מבקש מחטים? וכו׳... ותוך כדי הצעקות הבליע את שאלתו הנ״ל. ר׳ עקיבא, שהרגיש בקול תלמידו הבין את הצעקה, הציץ דרך חלון בית הסוהר וכמי שרוצה לקנות שאל גם הוא על כל מיני סחורות ותוך כדי כך הוציא פסק דינו שכשר. (יבמות פי״ב ה״ו).

ר׳ יוחנן הסנדלר היה גם בין אלה אשר נתאספו בבקעת רימון לעבר את השנה.

הוא הצטרף אל ר׳ אלעזר בן שמוע ברצונו לרדת מא״י וחזר בו יחד אתו. גם אותו אין מוצאים בין חכמי אושא.

מאמרו הידוע במסכת אבות (פ״ד מי״א) על „כל כנסיה שהיא לשם שמים סופה להתקיים ושאינה לשם שמים אין סופה להתקיים״ בא כנראה לרמוז על ההבדל בין חכמי א״י שלמדו תורה לשמה ובעיקר קיימוה לבין חכמי הפילוסופים מאלכסנדריה, שהוא בתור בן־עיר זו הכיר אותם, שהתעסקו בעקירת התורה והמצוות ממשמעותן האמיתית.

מהתלמידים הגדולים של ר׳ עקיבא יש למנות גם את ר׳ נחמיה. הגמרא בסנהדרין (פ״ו:) קובעת: סתם מתניתין ר׳ מאיר... סתם תוספתא ר׳ נחמיה וכו׳... וכולהו אליבא דר׳ עקיבא.

יש דעה האומרת שגם הוא הוסמך ע״י ר׳ יהודה בן בבא בין אושא לבין שפרעם. לאחר מכן אנו מוצאים אותו באושא בין חכמי אושא. בהלכות עסק לריב בדיני קרבנות ובדיני טומאה וטהרה, אם־כי אפשר למצוא ממנו הלכות גם בשטחים אחרים. לעומת זה באגדה הוא מופיע כבר־פלוגתא קבוע לר׳ יהודה.

הוא חי תקופה מסויימת בכפר פגי שע״י פתח תקוה (פג׳ה) וכאן הורה בבית מדרשו. אולם רוב זמנו בילה בגליל שהיה לאחר הגזירות המרכז הרוחני.

בנוגע לזהותו של ר׳ יהושע בן קרחה יש חילוקי דעות. לפי רש״י בבכורות נ״ח, הוא בנו של ר׳ עקיבא המכונה שם בפי בן עזאי בשם „קרח״, ואילו בעלי התוספות שם דוחים את ההשערה הזו וקבעו שזה ר׳ יהושע אחר, אם־כי גם לר׳ עקיבא היה בן בשם יהושע.

הוא נתפרסם בעיקר במאמריו הרבים באגדה.

עד כאן תלמידי ר׳ עקיבא. היו, כמובן, עוד רבים מאד, אבל אלה היו החשובים ביותר.

מתלמידי ר׳ ישמעאל מוזכרים בעיקר שנים: ר׳ יאשיה ור׳ יונתן (מנחות נז). ומעניין שגם שנים אלה אינם מוזכרים במשנה, ולא בתוספתא אלא במכילתא ובספרי בלבד, וגם שם חולקים זה עם זה. יש הרוצים לתרץ בעיה זו ע״י כך, שידוע על בית מדרשו של ר׳ ישמעאל שהיה בדרום הרחוק, בקרבת אדום, וכמובן, שאלה לא הגיעו לגליל למו״מ הלכתי בשעה שהדברים עמדו להיערך ולהיות מסודרים במשנה. רק לאחר שהמשנה נתחמה, בתקופת האמוראים, התפשטו תלמידי ר׳ ישמעאל גם ביתר חלקי הארץ.

ר׳ יאשיה היה בעצם יליד בבל שבא ללמוד תורה לא״י. וכנראה חזר לאחר מכן לבבל, לעיר הוצל, שם הקים בית מדרש לתפארת עד כי כל בני העיר היו תלמידי חכמים. לא לחנם כינוהו החכמים „צדיק יסוד עולם״.

מהמדרשים הרבים יש לציין את מאמרו „ושמרתם את המצות״, אל תיקרא כן אלא „ושמרתם את המצוות״, מצווה הבאה לידך אל תחמיצנה.

את תלמידו השני של ר׳ ישמעאל, את ר׳ יונתן, אנו מוצאים יחד עם חבריו ר׳ מתיא, ר׳ חנינא ור׳ יהודה בן בתירה כשעוזבים את א״י, כנראה בגלל הגזירות.

מאמרו הידוע ביותר הוא זה שנאמר באבות (פ״ד מ״ט): „כל המקיים את התורה מעוני סופו לקיימה מעושר וכל המבטל את התורה מעושר סופו לבטלה בעוני״.

פרט לנ״ל היו עוד חכמים רבים בגליל בדור הזה, אשר היו תלמידים לחכמים אחרים, בוסף לר׳ עקיבא ולר׳ ישמעאל. מאלה יש לציין את בניו של ר׳ גמליאל דיבנה, האחים של הנשיא רשב״ג, ר׳ חנינא ור׳ יהודה, שכנראה למדו אצל אביהם וכן את בניו של ר׳ יוסי הגלילי, ר׳ אליעזר ור׳ חנינא, אשר גם הם קיבלו רוב תורתם מאביהם.

ז. הקהילות ומוסדות הציבור

ביטול גזירות איסור הישיבה בערים השונות. — הסיבות להתפתחות האיטית של היישובים. — ה„ירידה" וה„עליה". — „שבעה טובי העיר" וסמכויותיהם. — הקמת בתי כנסת. — טבריה, טיהורה והתפתחותה. — ציפורי.

כידוע, גרמה מלחמת בר־כוכבא לתוצאות חמורות ביותר בחיי היישוב היהודי בארץ־ישראל. האוכלוסיה נדלדלה, ירושלים נהפכה לעיר אלילית והישיבה בעיר נאסרה על היהודים.

מקורות אחדים מספרים לנו על איסור ישיבה בבית לחם, בשכם ויש אומרים אפילו בסביבות ירושלים „שאפשר מהם לראות את העיר ממלוא העין".

כל זה עד תקופת הפיוס. אולם עם התחלת תקופת הסיוורים, כשנתבטלו רוב הגזירות, נתבטל גם האיסור במקומות הנ"ל, ויהודים יכלו שוב לשבת בכל מקום שרצו. גם בירושלים נתיישבו שוב היהודים, אם־כי מספרם מועט היה. לפי זה יוצא, שבסוף ימיו של רבי בציפורי, שהוא מקביל לסיוורים הראשונים־ספטימיוס וקרקלה — ג' אלפים תתקנ"א—תתקע"ז לבה"ע (193—217) נוסדה הקהלה החדשה הקטנה בירושלים. תקופת האיסור נמשכה, איפוא, כ־50 שנה.

אולם גם במשך חמשים שנה אלו נתקיימו והתפתחו יישובים בעלי אוכלוסיה יהודית טהורה או מרובית בדרום ובעיקר בגליל. אלא שהתפתחות זו היתה די מוגבלת, משום מספר סיבות: א. התמעטות האוכלוסיה בימי הגזירות הביאה לחוסר כוח אדם במדה גדולה מכדי לבנות הכל מחדש. ב. ההרס הרב שנגרם ליישובים היהודים בימי הגזירות מנע את שיקומם התקין. ג. חוק הפקעת הקרקעות שהמשיך להתקיים גם לאחר ביטול הגזירות גרם לאי־בטחון ולאי־אימון כלפי עתידם הכלכלי של האיכרים. הקרקעות היו לפי חוק זה בידי הנכרים, ובידם היה לנשל כל רגע את ה„חוכרים" היהודיים.

כל הסיבות הנ"ל גרמו לאי־חשק של התפתחות ולרצון של הגירה, בעיקר לבבל, שם היה מרכז יהודי תוסס מכל הבחינות, בעיקר משום שלא היה משועבד לאימפריה הרומית השנואה. חלק מן המהגרים יצא, אמנם, רק לפי שעה עד שהמצב ישתפר, אולם למעשה נשתקעו במקומות מגוריהם החדשים ולא מיהרו לחזור. חז"ל ראו בהגירה זו תופעה חמורה עד כי קבעו הלכות קשות נגד היורדים. „כל המניח את הארץ בשעת שלום ויוצא לחו"ל כאילו עובד עבו"ז" (תוספתא ע"ז פ"ד ה"ה).

מאידך ישבו בארץ יהודים רבים מכל קצות האימפריה, ובעיקר מדרום־מזרח אסיה הקטנה. למשל, בטבריה אנו מוצאים בית כנסת של הטרסיים (ירושלמי. שקלים ב׳). ביפו ישבו אנשי קפוטקי ואנשי אלכסנדריה, בציפורי — אנשי קפוטקי (ירושלמי, שביעית ט׳), בבית שערים — אנשי פומפיליה, ועוד. מכל זה אפשר לראות שהיו קשרים הדוקים בין יהודי כל הארצות ברחבי האמפריה, כעין מדינה בתוך מדינה. אפילו הקשרים בין יהודי ארץ ישראל לבין יהודי בבל היו הדוקים ביותר, למרות שחצה ביניהם גבול מדיני. בכלל ישבו עדות שלימות מיוצאי בבל בטבריה, (ירושלמי יומא ז) בציפורי (ירושלמי, שבת ו), ביפו ובמקומות אחרים.

כל היהודים בכל היישובים בארץ־ישראל היו מאורגנים בקהילות.

בראשי הקהילות עמדו פרנסים נבחרים ע״י חברי הקהילה עצמם. אולם צורת בחירה זו נשתנתה ע״י השתלטות בית הנשיא והחכמים על עניני הציבור. הנשיא השתדל למנות כפרנס הציבור חכם הבקי בכל דיני ההוראה.

מספר הפרנסים בכל עיר (קהילה) היה שבעה. אלה גם נקראו בשם „שבעה טובי העיר״. לפרנסים היו סמכויות נרחבות: בראש וראשונה הם היו צריכים לדאוג למוסדות היהודיים הרוחניים שבעיר, ואם זו היתה עיר שרוב אוכלוסייתה יהודית, — היו צריכים לדאוג לכל השרותים הדרושים להם בעיר זו. מוסדות אלה היו: בית הדין, קופות הצדקה והחסד למיניהן, בתי מדרש ובתי כנסת, בתי מרחץ, סדורי המסים והעבודה, בתי חינוך, מוסדות תברואה ואישפוז חולים וכדומה. הם היו דואגים שבעיר יהיו בעלי תפקידים צבוריים: דיינים, גובי צדקה, רופאים, מלמדים, עובדי נקיון, שוטרים ומפקחים על הסדרים. לקיום מוסדות אלה היו צריכים האזרחים של העיר לתרום מכספם כפי שהוטל עליהם ע״י „טובי העיר״. ל„אזרחים״ נחשבו כל מי שגר בעיר לפחות שנים עשר חודש או קנה בה בית.

מי שלא נשמע להוראות „טובי העיר״, שהיו למעשה הוראות הנשיאות או לפחות הוראות מקומיות באישור הנשיא, נקנס או נענש. העונשים היו מסוגים שונים: מלקות או קנס כספי ולעתים גם נידוי (חרם).

מהמוסדות הנ״ל הושם הדגש במיוחד על בית הדין המקומי שבכל עיר ועיר. בענין זה יש להבדיל בין הקהילות בארץ ישראל וביתר ארצות הגולה שהיו תחת השעבוד הרומי לבין הקהילות בבבל שלא היו משועבדות לאימפריה הרומית. בבבל היתה סמכותם של בתי הדין היהודיים נרחבת ביותר ואף לזכות דיני נפשות הגיעה, ואילו בא״י וביתר ארצות האימפריה הרומית הסמכות היתה מצומצמת ורק יכלו לדון לפי שהזכרנו למעלה.

מוסד מרכזי חשוב אחר היה בית הכנסת. עוד לפני שיבת ציון, בגלות בבל, הקימו להם היהודים בתי כנסת בכל מקומות מגוריהם. לאחר מכן, בתקופת שיבת

ציון ובנין הבית השני, המשיכו לבנות בתי כנסת גם בארץ ישראל, והיו אלה בשבילם בבחינת „מקדש מעט", כי הרי לא יכלו לעלות כל פעם לרגל. עכשיו, לאחר חורבן בית המקדש, נעשה בית הכנסת למרכז רוחני עוד יותר חשוב והוא הפך להיות למעשה המקום המרכזי של עבודת ה׳. עבודת ה׳ זו לא הצטמצמה בתפילה בלבד, אלא היא כללה לימוד התורה, עצרות עם, אסיפות מוסר, דרשות ברבים ועוד. בתי כנסת רבים היו קיימים בטבריה, בציפורי, בכפר נחום, בביריה, במירון, בבית אלפא, בעוספיה ובמקומות רבים אחרים בגליל ובעמקים.

העיר המרכזית מבחינה חברתית־כלכלית היתה טבריה. היא גם השפיעה הרבה על כל סביבתה. בימי תקופת הפיוס בין היהודים לבין הרומיים חזרו והתיישבו בעיר זו יהודים רבים, אשר היוו את הבסיס לתנופה רוחנית־כלכלית מחודשת של עיר זו. ר׳ שמעון בר יוחאי דאג לטהר את טבריה. עוד בימי ייסודה היו בה קברות רבים ועכשיו דאג רשב"י לטהר את העיר מהקברות וע"י זה גרם שהעיר יכלה לשמש גם למרכז רוחני. במקומות רבים בתלמודים ובמדרשים אנו מוצאים את החלטת המנהיגות הרוחנית על טיהורה של העיר (שבת ל"ד, ירושלמי שביע׳ת ל"ח, בראשית רבה ע"ט, קהלת רבה י׳ ועוד). מאוחר יותר שמשה טבריה גם כמקום מושבה של הסנהדרין.

עיר מרכזית אחרת היתה ציפורי. היחסים בין שתי ערים אלו הביאו להתפתחות רוחנית־כלכלית ליישוב היהודי בגליל כולה.

ח. היחסים בין היהודים לבין שלטונות הרומיים במחצית השניה של המאה השניה

שלטון מרקוס אורליוס. — המלחמה המחודשת בין הרומים לבין הפרתים מעוררת תקוות גאולה אצל היהודים. — מרד אוידיוס קאסיוס. — שלטון קומודוס. — עליית בית סוורוס: ספטימיוס סוורוס קיסר. — הנציבות של פסקניוס ניגר. — התנגשויות בין־עירוניות בארץ־ישראל. — עליה בזכויות היהודים. — שלטון קרקלה.

אחרי מותו של הקיסר אנטונינוס פיוס בשנת ג׳ תתקכ״א לבה״ע, 161 לספ׳, עלה לשלטון מרקוס אורליוס (תתקכ״א—תתק״ב, 161—180), שהיה הגדול בין הקיסרים ה„נאורים״. הוא הצטיין בהשכלתו הגבוהה ובטא את השקפתו על השלטון ועל חיי אדם במאמרים רבים ואף פרסם ספר בשטח זה בשם „השיחות עם עצמו״.

בימיו פרצה מלחמה קשה מחודשת בין הרומיים לבין הפרתים. הנצחון של הפרתים על הרומיים בשנת תתקכ״ב (162) בארמניה עורר תקוות רבות אצל היהודים בכלל ואצל יהודי א״י בפרט. התנא הגדול והקנאי הגדול נגד הרומיים, רבי שמעון בר יוחאי, ביטא זאת במאמרו המפורסם: „אם ראית סוס פרסי קשור בקברי ארץ ישראל, צפה לרגליו של המשיח״ (שיר השירים רבה ח׳). מפלת הרומיים סימלה אצל בני עמנו את הגאולה הקרובה. הרגשות אלו של היהודים נודעו לפקידי רומי ששירתו בארץ־ישראל והם החליטו שוב להגביל את זכויות היהודים. בראש הצבא הרומי הועמד עכשיו אוידיוס קאסיוס, איש חזק, אשר הצליח להשליט סדר למופת גם בצבא וגם בקרב האזרחים בסוריה ובא״י. הרדיפות המחודשות גרמו לכך שאי אפשר היה לקיים את בית המדרש באושא בשלימותו. ושוב היה צורך בהשתדלויות רבות אצל שליטי רומי לביטול גזירות.

בינתיים מרד אוידיוס קאסיוס בקיסר, בשנת תתקל״ה (175). בימי מרד זה הצטרפו אליו רבים מסוריה ומא״י. אולם המרד דוכא ע״י הקיסר לאחר ארבעה חדשים. קאסיוס הוצא להורג ומרקוס אורליוס המשיך להחזיק בידיו את הקיסרות כולה. גם המלחמה בפרתים נסתיימה בסופו של דבר בנצחון הרומיים; הצבא הרומי ניצח, הפרתים נטשו את סוריה, את ארמניה וכן את העיר אקטיספון.

תקוות היהודים לא נתגשמו, מאידך — מצבם הורע במקצת לעומת המצב בימי אנטונינוס.

עם מותו של מרקוס אורליוס נפסק למעשה שלטון הקיסרים הנאורים, כי בנו, קומודוס, (תתק״מ—תתקנ״ב, 180—192), שירש את כסאו, היה הניגוד המוחלט של אביו. הוא היה שליט אכזרי, מחוסר אופי, מתהולל שבילה את רוב ימי שלטונו בקרקס. כמובן, ששרי הצבא הרבים ניצלו מצב זה ותיכננו קשר לרצוח את הקיסר ולעלות לשלטון. הרצח אמנם בוצע ב־תתקנ״ב (192), אולם רצח זה הביא להתחרות פרועה בין שרי הצבא הרבים על כס השלטון באימפריה. לבסוף, אחרי התפרעויות רבות, מלחמת אזרחים והתנגשויות קשות ברחבי האימפריה הצליח המצביא ספטימיוס סוורוס להתגבר על כל יריביו ולהיבחר ע״י הסנט לקיסר, ובזה לפתוח בשלטון של שושלת חדשה הנקראת „בית סוורוס״.

תקופת מעבר סוערת זו נוצלה ע״י גורמים שונים ברחבי האימפריה, כולל ארץ־ישראל, אשר מצאו כעת שעת כושר „לגמור חשבונות״ עם אויביהם. בשעה שסוורוס הוכרז לקיסר ברומי, היה הנציב הרומי בסוריה פסקניוס ניגר, אשר גם הוא — בדומה לשרי צבא אחרים — הוכרז כקיסר. אולם סוורוס ניגש לטיהור כל האימפריה — כולל ארץ־ישראל — ממתנגדיו וכך הגיע להתנגשויות גם עם ניגר בחלק זה של האימפריה. בסופו של דבר ניצח גם כאן וגם בכל חלקי האימפריה האחרים והשתלט על האימפריה ביד חזקה.

קדמו להתנגשות בין סוורוס לבין ניגר בא״י, התנגשויות בין היהודים לבין השומרונים, בין הערים: לודקיה־אנטיוכה, חיפה־קסטרא, חלמיש־נוה, סוסיתא־טבריה, לוד־אונא ועוד. לאחר השתלטות סוורוס הושתקו כל ההתנגשויות הללו.

לאחר נצחונותיו ניגש הקיסר החדש ספטימיוס סוורוס להסדיר את עניני הקיסרות שלו. הוא היה יליד העיר לפטוס שבלוב, עיר פניקית, ובתור שכזה היה הקיסר הראשון שלא היה מגזע רומי אלא ממוצא שמי. עובדה זו גרמה לכך שיחסו אל העמים האחרים באימפריה היה לגמרי אחר מאשר יחסם של הקיסרים שקדמו לו. במשך כל ימי שלטונו (תתקנ״ג—תתקעא, 193—211) שקד לתת את המקסימום לתושבי הפרובינציות ולהשוותם במעמדם אל תושבי רומי. הוא לא בז לעמים אחרים כקודמיו. להיפך, שיתף אותם במנגנון הממשלתי, נתן להם הרגשת רווחה וחופש דתי. בכל הדברים האלה עורר את שנאת אנשי הסינט, האצולה, נגד עצמו, אולם הוא לא שם לב אליהם.

שינוי היחס לעמים האחרים באימפריה וקרבתם אל הקיסר גרם לשינוי יחס גם אל היהודים.

גם היהודים שותפו במנגנון הממשלתי, קבלו זכויות מחודשות ויכלו לחיות לפי התורה. אולם בשטח אחד לא הוקל המצב. בדומה לאדריינוס בזמנו, כך גם כל שאיפת סוורוס היתה לאחד את עמי האימפריה למין אומה אחת, בעלי אזרחות

אחידה — רומית. מטרה זו יכלה להתגשם רק בתנאי אם כל אזרחי האימפריה יהיו בעלי אותה דת, כמובן עובדי אלילים. הגיור והמילה היהודית עמדו כמכשול בביצוע משימה זו. לכן שוב נאסרו דברים אלה. אלא שהפעם לא השיבו היהודים במרידות אלא התרכזו בעיקר בעבודה חינוכית. אמנם, קיוו, שהאימפריה הרומית תיהרס בקרוב אך לא עזרו בידיים ממש להרס זה.

בנו, מרקוס אורליוס אנטונינוס, המכונה קרקלה, המשיך בצורת שלטון אביו במשך שש שנים (תתקע״א—תתקע״ז, 211—217). גם הוא העלה במיוחד את ערך החיילים, אולם זה התנקם בו בסופו של דבר משום שהחיילים הרגישו עצמם חזקים מדי ורצחוהו.

כל התקופה הזאת של ספטימיוס סוורוס ויורשיו (תתקנ״ג—תתקצ״ה, 193—235), היתה תקופת זוהר יחסית לא״י היהודית.

בתקופה זו גברה ועלתה הנשיאות, השפעת תלמידי החכמים פשטה בארץ ובחו״ל. בתקופה זו גם נתרחב שטחה של א״י היהודית והיו תקוות מבוססות שגם השפעתה המדינית תגבר.

אולם, במיוחד עלתה השפעת הנשיאות ותלמידי החכמים בימי רבי יהודה הנשיא, המכונה רבי או רבינו הקדוש.

ט. רבי יהודה הנשיא

ילדותו. — רבותיו. — ענוותנותו. — עשרו. — שלטונו כנשיא. — יחסו לתלמידי חכמים. — „רבנו הקדוש". — היחסים בין רבי לבין אנטונינוס. — דעת הנכרים על רבי. — תקנותיו. — מחלתו, צוואתו ופטירתו. — הנסים ביום פטירתו.

הנשיא שהצליח להעלות באישיותו הציבורית במדה מושלמת את שני היסודות העיקריים של הנשיאות — גדלות רוחנית וסמכות שלטונית — היה רבי יהודה הנשיא, המכונה רבי, בנו של הנשיא רבן שמעון בן גמליאל השני. ויפה מבטא זאת מאמר חז"ל: „אמר רבה בריה דרבא... מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד" (גיטין נ"ט, סנהדרין ל"ו). הוא הנהיג נשיאותו משנת תתקכ"ה (165), שנת פטירת אביו.

רבי היה בכור לאביו ונולד ביום בו נהרג רבי עקיבא (ראה למעלה). הוא, למעשה, היה יורשו של רבי עקיבא לא רק בגדלותו בתורה אלא גם במפעל חייו, בסידור ועריכת המשנה.

מילדותו נתחנך אצל גדולי הדור, תלמידי רבי עקיבא: רבי שמעון בן יוחאי, רבי אלעזר ורבי יהודה, לאחר מכן למד אצל אביו, רבי שמעון בן גמליאל ואצל רבי יהושע בן קרחה, אולם רבו המובהק היה רבי יעקב בן קורשאי (לעיל). רבי העריץ את כל רבותיו ומכולם למד הרבה. הלימוד אצל חכמים רבים ושונים נתנו לרבי כושר הרכבת יסודות בנין בהלכה, וכן את ההתמצאות בהכרעה בעניני הלכה. כל הדברים יחד הכשירו את רבי לעמוד בראש העבודה העצומה של עריכת המשנה.

מאמרי חז"ל רבים מספרים על ענוותנותו של רבי. „משמת רבי — בטלה ענווה ויראת חטא", אומרת המשנה (סוף סוטה). ענווה זו התבטאה בהצדקת דרך ודעת מתנגדים, ובהכרת השוויון שרבי נהג בעניני ההלכה כלפי החכמים, וזאת למרות גדולתו בתורה, בחכמה, נשיאותו הרמה וייחוסו המופלג ולמרות עשרו הרב. וכן אנו מוצאים הרבה פעמים בתלמוד שרבי העלה אף את ערך תלמידיו החכמים על עצמו, למשל: למרות שכל אדם בארץ היה חייב בכבוד הנשיא, בכל זאת מסופר לנו, שכאשר בא לעיר מסויימת הלך להקביל את פני תלמידי חכמים שבה, במקום שהם היו צריכים לבוא לקבל את פניו (חגיגה ה:).

עושרו של רבי מתואר במאמרים רבים והיפה בהם: „ויאמר ה׳ לה: שני גויים בבטנך — אל תקרא גויים אלא גאים. אמר רבי יהודה אמר רב: אילו אנטונינוס ורבי, שלא פסק משולחנם לא צנון ולא חזרת ולא קישואין לא בימות החמה ולא בימות הגשמים״ (בבא מציעא פה). איזו השוואה! עם קיסר רומי ממש. ולאחר מכן: „אהוריירי׳ה דרבי הוה עתיר משבור מלכא״, פירוש, המשגיח על האורווה של רבי היה עשיר יותר משבור מלך הפרתים (שם).

מה הקיף עושר זה ומה היו מקורותיו? היסוד לכל עשרו היו הקרקעות הרבות שעמדו לרשותו. קרקעות אלו היו בעיקר בגליל והן באו לו בחלקן בירושה, בחלקן מחותנו העשיר בן אלעשה ובחלקן הגדול ע״י חכירות מהרומיים וקניות מחודשות. קרקעות אלו היו מהמשובחות שבגליל ושבעמקים, כפי שאנו רואים מהברייתא המובאת במסכת ברכות (מ״ג): „אין מברכין בורא עצי בשמים, אלא על אפרסמון של בית רבי ועל אפרסמון של בית קיסר״ (שוב השוואה). קרקעות אלו פזורות היו על פני הגליל כולו והעמקים, ואפילו בגולן. הן היו בטבריה, בבותניין, במהלל (נהלל?), בבית שאן ובעמק הירדן.

כל האדמות הללו נתנו פירות רבים, ולפי שמסופר בגמרא ובמדרשים, התוצרת החקלאית של אדמות רבי יהודה הנשיא נמכרה במימדים עצומים ע״י בית הנשיא עצמו. ז. א. שהיו לו גם אמצעי תובלה, כך שלמעשה שלט על רוב השווקים. הירושלמי מספר לנו על קרונות של בית רבי המוליכין יין (ע״ז פה, מ״ד), וכן מוזכרות גם בבבלי (שבת נב. חולין ז:) וגם בירושלמי המולאות (הפרידות) של בית רבי. כמו כן אנו מוצאים מסופר על עדרי הבהמות ועדרי הצאן הרבים שהיו לו סמוכים לשדותיו.

על כל זה נוספו התרומות של יהודי הגולה והמגביות הרבות שכספיהן הגיעו לבית הנשיא ואלה הוקדשו כולם עם תוספת מכספו לצרכי ציבור.

רבי יהודה הנשיא גר בבית שערים ולאחר מכן בציפורי. בזמן שגר בבית שערים הקים שם בית מדרש לתפארת. שם היה גם מושב הסנהדרין. גם כשעבר לציפורי עברו אתו חבריו הרבים והסנהדרין. חברים אלה היו בעיקר בני תלמידי רבי עקיבא אשר עם כולם למד רבי בבתי מדרש של אבותיהם.

שלטונו כנשיא, כגדול בתורה וכעשיר מופלג גרם לכך שבני דורו יתייחסו אליו ממש בכבוד מלכים (ירושלמי שבת טו ועוד). ע״י זה עלה כבודה של הנשיאות ושמע הנשיא הגדול גרם ליראת כבוד יוצאת מן הכלל גם אצל בני חוץ לארץ. כבוד זה חלקו לאחר מכן גם ליורשיו. „כל שבע המדות שמנו החכמים בצדיקים: הנוי והכוח והעושר והחכמה והשיבה והכבוד והבנים — כולם נתקיימו ברבי ובבניו״ — אומר רבי שמעון בן מנסיא באבות (פ״ו) וכבוד זה נחלק לו למרות דרכיו הקשות

כלפי תלמידיו — בניגוד ליחסו העדין כלפי חבריו — עד כי מסופר עליו שהיה זורק מרה בתלמידיו וכך גם ציווה על בנו רבן גמליאל (כתובות קג:).

רבי יהודה ידע להשתמש היטב בכל מה שחונן אותו הקב״ה. כשם שראינו, שבעניני הלכה היה וותרן מובהק כלפי חבריו החכמים, כך גם ידע איך לנצל את עשרו לטובת המוני העם. הוא היה מעונין שמסביבו ישבו תמיד תלמידי חכמים ולכן היה מעניק בשפע מכל טוב ומקרב אותם לשולחנו. ואם היו אלה חכמים שלא רצו ליהנות ממתנות היה רבי פותר את הבעיה ע״י הפקרת חלק מנכסיו, כדי שיזכו בהם תלמידי חכמים. בשנות בצורת פתח את אוצרותיו לחכמים (בבא בתרא ח.), אולם לאחר שנדחקו אליו גם לא חכמים ציווה לפרנס את כולם.

למרות עשרו הרב לא נהנה רבי ממנו מאומה, על אחת כמה וכמה לא משל הציבור. הגמרא מספרת לנו יפה: „בשעת פטירתו זקף עשר אצבעותיו כלפי מעלה ואמר: רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שיגעתי בעשר אצבעותי בתורה ולא נהניתי אפילו באצבע קטנה״ (כתובות קד.).

דרכו היתה דרך הקדושה והטהרה, ולא לחינם הדביקו לו את התואר „רבינו הקדוש״. הוא נזהר עד כדי כך בכל דבר קטן כגדול עד כי הגמרא מצאה לנכון במקומות שונים לציין במיוחד את מידותיו התרומיות שהן: זהירות אף מאבק לשון הרע (בבא בתרא קסד:), רחמן — אפילו על בעלי חיים ושרצים (בראשית רבה לג), לא כל שכן כלפי בני אדם, שרגישותיו ורחמנותו הגיעו לפעמים עד כדי בכיה (איכה רבה ג ועוד), ירא שמים באופן מוחלט כפי שזה משתקף יפה ממאמרו באבות: „איזו דרך ישרה שיבור לו האדם? כל שהיא תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם״ (פ״ב, מ״א), ומאמרים דומים אחרים. גם אליהו הנביא היה מתגלה אליו באופן תדיר.

בזכות כל הדברים האלה התגבר כוח היהודים בארץ ישראל ואף הקב״ה ריחם בזכותו על עם ישראל כולו. הגמרא מספרת לנו בבבא מציעא (פה.) ששלש עשרה שנה סבל רבי ייסורים ובזכותו לא נזקק העולם לגשם במשך כל התקופה הזאת.

פרק מיוחד במינו הוא היחסים המצויינים שהיו בין רבי לבין הקיסר הרומי אנטונינוס, אשר לפי רוב החוקרים הכוונה בוודאי למרקוס ארוליוס המשכיל והוגה הדעות. קיסר זה הסתובב הרבה ברחבי האימפריה שלו ובמיוחד שהה הרבה במזרח וכאן התידד עם רבי. יחסים אלה הביאו לשיחות ידידותיות רבות אבל גם לויכוחים רבים בעניני אמונה ודת, השקפות על העולם הזה ועל העולם הבא. בכל המקרים היה רבי משכנע את הקיסר בדעותיו, אם כי קרה פעמים רבות שלשם כך היה נאלץ להיעזר בהמחשת דבריו או ממש במעשים שבסופו של דבר הוכיחו את צדקתו.

אנטונינוס, מצדו, עמד מהר על פקחותו וגדולתו של רבי והיה בא אליו באופן תמידי — בגלוי ובסתר — כדי להתייעץ אתו בעניני הקיסרות ואפילו בעניני משפחה. הוא גם לא נשאר חייב לרבי. היה מעניק לו מתנות לרוב, והגמרא מספרת שהיה שולח לו גם שקים מלאים זהב כשחטה על פיהם (ע״ז י:), וכשרבי סירב לקבלם היה מפציר בו כדי שיורישם לבניו אחריו.

לפי דעות אחדות השפעתו של רבי עליו היתה כה גדולה עד כי הקיסר מל את עצמו ונתגייר (ירושלמי, מגילה פ״א הי״א).

כמובן, שיחסים אלה השפיעו בסופו של דבר גם להגדלת כבוד היהודים בכלל ואפילו להטבת מצבם. וכן למדו מיחסים אלה גם יורשיו של מרקוס והקיסרים שבאו אחריו. יש האומרים שהחוקה האזרחית של הקיסר קארקאלה משנת תתקע״ב (212), שלפיה קיבלו כל תושבי הקיסרות זכויות אזרחיות, נתפרסמו עוד בימי חייו של רבי יהודה הנשיא ובהשפעתו. חוקה זו העניקה זכויות אזרחיות לרוב תושבי א״י וכן לרוב היהודים באימפריה הרומית.

עד־כמה היה רבי נציגם הגדול והדגול של היהודים בעיני השלטונות ובאיזו מדה השפיע עליהם, אפשר ללמוד מהברייתא במגילה (יא.): „לא מאסתים ולא גאלתים לכלותם, להפר בריתי אתם. לא מאסתים — בימי כשדים, שהעמדתי להם דניאל, חנניה מישאל ועזריה, ולא גאלתים — בימי יוונים, שהעמדתי להם שמעון הצדיק וחשמונאי ובניו ומתתיהו כהן גדול וכו׳, להפר בריתי אתם — בימי רומים, שהעמדתי להם בית רבי וחכמי דורו״.

גם מקורות זרים, כגון ההיסטוריון הרומי הידוע הירונימוס וכן אוריגינס, מאבות הכנסיה, מעידים ששלטונו וסמכויותיו של רבי יהודה הנשיא על היהודים לא היו פחות משלטונו של מלך, ואף לידי זכות שיפוט למות הגיע. הרומיים אמנם לא נתנו הסכמתם ישירה לכך, אבל בעצם ההכרה בזכויותיו של הנשיא כראש העם היהודי, הכירו למעשה גם בתורה כחוקה הרשמי של עם ישראל.

רבי יהודה הנשיא לקח לידיו גם סמכויות בדבר קביעת הלוח שהיתה אז אחת הבעיות המרכזיות והחשובות לעם היהודי בא״י ובתפוצות. הוא תיקן שמותר לקבוע את עיבור השנים גם בגליל (מקום מושבו) ולאו דווקא ביהודה (ירושלמי, סנהדרין י״ח ג). הוא גם קבע כללים חדשים במצוות התלויות בארץ. ערים שאוכלוסיתן היתה מעורבת או שישבו על הגבול פטר מכל המצוות התלויות בארץ. ערים אלו היו למשל: בית שאן, קיסריה, בית גוברין, כפר צמח (ירושלמי, דמאי כ״ב, ג). ערים אחרות כמו סוסיתא ואשקלון שנחשבו כמובלעות בתחומה של א״י, פוטרו מהמעשר ומשמיטה, מאידך לא הוטלו עליהן איסורי טומאה של ארץ העמים. תקנות אלו לא נתקבלו בדרך פשוטה על חכמי דורו והיו התנגדויות רבות להן, אך

לבסוף היתה פשרה וויתורים משני הצדדים. רבי לא עמד על דעתו במקום שהבין שחבריו צודקים.

אחרי כל זה אין פלא, איפוא, שכל העם הזדעזע כששמעו על מחלתו הקשה ועוד יותר כשהגיעה שעת פטירתו. אגדות רבות מסופרות על פטירתו. הוא ידע על מותו המתקרב, וציווה על ממלאי מקומו: שמעון בנו — חכם, גמליאל בנו — נשיא. הוא מסר לבניו אלה סדרי הנשיאות וסדרי החכמה. כן מסר צוואה מיוחדת לתלמידיו הרבים.

אותו יום שרבי נפטר ערב שבת היה, ונסים רבים קרו באותו יום, כי בכל העיירות מציפורי עד לבית שערים מקום קבורתו עצרו את מסע ההלוויה והספידוהו. וכמובן, שלאחר ההלוויה היו צריכים בני ההלוויה לחזור לביתם עד כניסת השבת, והשמש עמדה מלרדת, עד שכל אחד חזר לעיירתו, מילא לעצמו חבית של מים והדליק לעצמו נרות.

מקום קבורתו בבית שערים נתקדש ע״י הדורות הבאים אחריו, ורבים — חכמים, עשירים והמוני עם — עשו כל המאמצים וכן ציוו לפני מותם להשיג להם מקום קבורה שם, ליד רבינו הקדוש.

י. המשנה — סידורה וחתימתה

היסודות לעריכת המשנה. — ששת הסדרים, המסכתות ונושאיהן. — הלכה ואגדה במשנה. — לשון המשנה. — לומדי ומרחיבי המשנה. — הברייתות. — זכותה ההיסטורית של המשנה.

המפעל הרוחני הכביר ביותר של היהדות בכלל ושל רבי יהודה הנשיא בפרט הוא המשנה; עריכתה, סידורה וחתימתה.

תורתנו נחלקת לתורה שבכתב ולתורה שבע״פ. אולם היא מהווה יחידה אחת, כולה ניתנה מסיני, אלא שבמשך דורות רבים חייבים היו לכתוב את התורה שבכתב, ואילו את התורה שבעל־פה אסרו לכתוב, רק מסרוה במסורת מדור לדור, בעל־פה.

אולם, כבר בימי הלל הזקן היו המסורות כל כך רבות ומסועפות, עד כי ראו צורך דחוף להעלותן על הכתב, כדי שח״ו לא תיהפך התורה לתורות רבות. אז החלו במלאכה, רבי יוחנן בן זכאי המשיך בה, תלמידיו ובמיוחד רבי עקיבא אסף את ההלכות הרבות וסידר את החומר לפי העניינים השונים, הוא אשר נקרא בשם „משנת רבי עקיבא״. (אבות דר׳ נתן י״ח). לאחר ר׳ עקיבא המשיך תלמידי הגדול, ר׳ מאיר, בסידור החומר ההלכתי הרב שנצטבר במשך דורות רבים, וחומר זה הנקרא „משנת ר׳ מאיר״ הוא אשר הווה יסוד למשנה שלפנינו, למשנת רבי יהודה הנשיא. מכאן, איפוא, הכלל שסתם משנה ר׳ מאיר. עבודת עריכת המשנה נעשתה ע״י רבי בעזרת חכמי דורו — תלמידי ר׳ עקיבא — ר׳ יהודה, ר׳ יוסי, ר׳ שמעון, ר׳ אלעזר ואחרים.

המשנה, כמו שהיא לפנינו, מחולקת לששה סדרים שהם: זרעים, מועד, נשים, נזיקין, קדשים וטהרות.

הסדר הראשון „זרעים״: כולל בעיקר את המצוות התלויות בארץ, אלא שבראש הסדר הועמדה א. מסכת ברכות, משום „שהרופא הבקי כשירצה לשמור בריאות הבריא על תכונתה שהיא עומדת עליו, יקדים תקון המזון בתחילת רפואותיו. וע״כ ראה החכם הזה (רבי, המבל״ד) להתחיל ב„ברכות״: שכל מי שיאכל, אין לו רשות לאכול עד שיברך״ (הרמב״ם — בהקדמתו למשנה).

המסכתות האחרות לאחר „ברכות״, לפי הסדר הן: ב. פאה, (ממתנית העניים), ג. דמאי (דיני תבואה שנקנתה מעם־הארץ), כי גם בה יש חלק לעניים

כפי שנאמר „מאכילין את העניים דמאי (דמאי פ״ג מ״א), ד. כלאים (כלאי השדה המופיעים בתורה לאחר דיני פאה), ה. שביעית (דיני שמיטה), ו. תרומה, שהיא המתנה הראשונה המפרישים מן התבואה לכהן, ז. מעשרות (מעשר ראשון) (לפי סדר ההפרשה), שמפרישים אותה ללוי, ח. מעשר שני (לפי סדר ההפרשה), ט. חלה (המופרשת לאחר שטוחנים את התבואה לקמח ולשים אותה). לאחר שגמר לסדר עניני התבואה עובר לפירות והמסכת העשירית היא ערלה (תקופת האיסור של אכילת פירות) ולבסוף יא. ביכורים, שהיא ראשית היבול המובאת לירושלים.

בסך הכל יש לנו, איפוא, בסדר זרעים אחת עשרה מסכתות.

הסדר השני „מועד״. כולל — כפי שזה גם מובן משם הסדר, — את כל המועדות, א. שבת, ב. עירובין, השייך בעצם גם לשבת, ג. פסחים, ד. שקלים (כפי סדרם בתורה, כי הרי פ׳ שקלים היא בפ׳ „כי־תשא״), ה. יומא (על ענייני יום הכיפורים), ו. סוכות, ז. ביצה, שבה מסוכמים כל דיני יו״ט. לאחר מכן ח. ראש־השנה, ובזה נסתיים הדיון על כל המועדות המוזכרים בתורה. מכאן עוברת המשנה לדון במועדות שנקבעו ע״י הנביאים וחכמי הדורות — ובעיקר בדיני ט. תענית, י. מגילה (על נס פורים) שנקבעה בתקופת הבית השני. שלא לפי הסדר הנ״ל באה כעת מסכת יא. מועד־קטן על חול המועד ומנהגי אבלות. ולבסוף מסתיים הסדר בדיני עליה לרגל המיוחדים לשלש הרגלים, הלא היא מסכת יב. חגיגה.

בסך־הכל יש לנו, איפוא, בסדר זה שתים עשרה מסכתות.

סדר „נשים״ עוסק כולו בענייני אישות ובדיני פרישות ונזירות (נזיר־נדרים).

הסדר פותח במסכת א. יבמות, למרות שהיה צריך לפתוח ב„כתובות״, אולם הרמב״ם מסביר עובדה זו בכך, כי להכריח אדם להינשא אי אפשר, אולם מצוות ייבום היא מן התורה. לאחר מכן באה מסכת ב. כתובות, ג. נדרים (כי גם מסכת זו עוסקת בעיקר בנדרי נשים), ומיד לאחר מכן ד. נזיר, כי גם עניין זה קשור בנדרים. לאחר מזה ה. סוטה, ו. גיטין ז. קידושין. סידורה של מסכת קידושין בסוף בא בגלל סדר כתיבתה בתורה.

בסדר זה יש, איפוא, שבע מסכתות.

הסדר הרביעי הוא סדר נזיקין: הכולל בתוכו את המסכתות המקיפות את כל המערכת המשפטית בישראל בתוספת מסכת „אבות״ המהווה במאמריה את יסוד החיים המוסריים בחברה היהודית.

שלש המסכתות הראשונות — בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא — היו פעם מסכת אחת שנחלקה לשלשה שערים („בבא״ בארמית — שער), אולם ריבוי הפרקים והעניינים גרם לכך שכל שער היה למסכת מיוחדת בשמה הקודם: א. בבא קמא (השער הראשון) העוסקת בנזקים השונים שאדם או רכושו גורמים

לאיש אחר או לרכושו, כמו ארבעה אבות נזיקין, דיני גזילה, חבלה ועוד, ב. בבא מציעא (השער האמצעי), העוסקת בעיקר ביחסי ממון, עבודה ועסקים שבין אדם לחברו. ג. בבא בתרא (השער האחרון), העוסקת בעיקר ברכוש משותף, בענייני מקח וממכר וכד׳. לאחר עניינים אלה באה מסכת ד. סנהדרין העוסקת בכל מה שנוגע לקיום משפט בישראל: הדיינים, בתי הדין, הענשים וביצועם, ומיד לאחריה — מסכת ה. מכות, אשר ענייניה מהווה המשך למסכת סנהדרין, (גם היוו פעם מסכת אחת), ומסכתות ו. שבועות, ז. עדויות — אשר גם הן מהוות המשך לשתי המסכתות הקודמות. מסכת מיוחדת נקבעה ל־ח. עבודה זרה, שפרטיה ועניניה רבים מאד, ועל הדין בישראל להיות בקי בהם, כדי שיוכל להיות שופט צדק ולדייק בענשים החמורים הקשורים בעבירה זו.

לאחר כל המסכתות הנ״ל סודרה מסכת ט. אבות, כדי להראות לנו וללמדנו שכל דברי התורה שבע״פ מסורים הם לנו ממשה שקבלם מסיני ומסרם ליהושע וכו׳... עד שהגיעו לידינו, דרך השתלשלות הדורות. המטרה השניה של מסכת זו היא „מוסר כל חכם מן החכמים ע״ה, כדי שנלמד מהם המדות הטובות״, (כדברי הרמב״ם ז״ל בהקדמתו למשנה). ולבסוף סודרה מסכת י. הוריות העוסקת בטעויות ביה״ד והדיינים, שיכולות לקרות אצל כל בשר ודם, אבל אינן רצויות, לכן סודרה מסכת זו בסוף.

יוצא, איפוא, שסדר נזיקין כולל להלכה שבע מסכתות אבל למעשה — עשר.

הסדר החמישי, קדשים: עוסק בעיקר בכל מה שנוגע לקדשי המזבח, קדשי המקדש והמקדש עצמו, וכן בענייני שחיטת חולין.

המסכת הראשונה היא זבחים, שבה מתבררים דיני קרבנות הבהמה. לאחריה ב. מנחות, שבה באים פרטים אחרים הקשורים למזבח, כגון קרבנות מנחה, המנחות והנסכים הקשורים לקרבנות. כשגמר עם שחיטת הקדשים והשייך לה עובר לדון בשחיטת חולין ולכן באה מסכת ג. חולין, שבה מתבררים דיני השחיטה, הטריפות ומאכלות אסורים אחרים, כמו גיד הנשה, בשר בחלב ועוד, וכן מתנות הכהונה משחיטת חולין. לאחר מכן סודרו מסכת ד. בכורות, ה. ערכין, ו. תמורה, שלש מסכתות העוסקות בענייני קודש שונים. המסכת הבאה היא ז. כרתות העוסקת בכל הלאווין שענשן כרת. בעצם היתה צריכה לבוא מסכת זו בסדר „נזיקין״, אולם היות ורוב חייבי כרת מביאים בשוגג „חטאת״, ו„חטאת״ היא קרבן קודש קדשים, לכן מובאת מסכת זו כאן. לאחר מכן באות מסכתות ח. מעילה הקשורה לקדשים, ט. תמיד, המספרת לנו על צורת הקרבת עולת התמיד, י. מדות — על בית המקדש — מידותיו וצורתו. ולבסוף מסכת יא. קנים — על התערבות קרבנות העופות.

בסך הכל יש לנו אחת עשרה מסכתות בסדר זה.

הסדר הששי והאחרון הוא סדר „טהרות״: הכולל דיני טומאה וטהרה.

המסכת הראשונה היא כלים, העוסקת ביסודות הטומאה: מה מקבל טומאה ומה לא. לאחר מכן באים הפרטים והם: מסכת ב. אהלות, העוסקת בעיקר בטומאת המת, שהיא הטומאה החמורה ביותר, לאחריה מסכת ג. נגעים, שהם דיני מצורע הדומים במקצת לדיני טומאת מת. לאחר מכן מובאת המסכת העוסקת בטהרת הטמא שהיא ד. פרה (פרה אדומה). והסדר חוזר לדון בטומאות קלות יותר במסכת ה. טהרות (שם המסכת הוא בלשון „סגי נהור״, כי הרי היא עוסקת בטומאות ולא בטהרות), ומיד לאחריה באה צורת טהרתם של הטומאות הקלות במסכת ו. מקוואות, העוסקת בעניני טבילה בעיקר. ושוב חוזר הסדר לטומאות ובאות המסכתות: ז. נדה, ח. מכשירין (בדבר הכשרת אוכל לקבלת טומאה), ט. זבים, שכולן עוסקות בטומאות שונות. וסידר אחריהן את מסכת י. טבול־יום העוסקת בעיקר בקשר שבין טמא־טבול יום לבין תרומות, מעשרות וכו׳... ושוב דנה המשנה בטומאת יא. ידים — טומאה קלה של אבר אחד ולא של הגוף כולו ומסיים את הסדר ואת ששה סדרי המשנה במסכת יב. עוקצין הקשורה למסכת הקודמת בדיניה. בטהרות יש, איפוא, שתים עשרה מסכתות. סך־הכל המסכתות במשנה ששים ושלש, (הראשונים מנו רק ששים, משום ששלש הבבות היוו מסכת אחת וסנהדרין ומכות גם היוו מסכת אחת כפי שכתבנו), ומספר הפרקים במשנה חמש מאות עשרים וארבעה, לפי הרמב״ם חמש מאות עשרים ושלשה.

כנראה, שהחלוקה למסכתות כבר היתה קיימת עוד מימי התנאים הראשונים, אולם החלוקה לפרקים וסידור המסכתות היתה עבודתם הבלעדית של רבי יהודה הנשיא ועוזריו.

מתוך הפירוט שפרטנו את תוכן המסכתות אנו למדים, שהמשנה מקיפה ברובה את היסודות ההלכתיים של עם ישראל, אם כי כלולים בתוכה גם דברי אגדה. דברי ההלכה כוללים את כל המצוות, הן המצוות שבין אדם למקום והן המצוות שבין אדם לחברו. בחלק האגדי שבמשנה אנו נפגשים עם הדרכה ברורה לחיי רוח טהורים, ולפעמים גם עם רמזים לקראת חיי העולם הבא. (מסכת „אבות״, פרק „חלק״, משנה א׳ בפאה ועוד). משניות אחדות עוסקות במלחמה רוחנית ברורה בכופרים ובמינים למיניהם, במיוחד בעובדי אלילים (מסכת עבו״ז ועוד).

לשון המשנה היא הלשון העברית הטהורה והברורה של תקופת הבית השני ושל הדורות שלאחריה.

לאחר שהמשנה סודרה ונערכה היא נתקבלה בכל תפוצות היהדות כיסוד הלימוד של התורה והמצוות. בתי המדרש והישיבות בא״י, בבבל ובכל הארצות האחרות נתמלאו לומדים אשר הגו בה, למדוה, חידשו בה חידושים וכך הלכה

והתפתחה ונתרחבה עוד יותר התורה שבע״פ, קמו האמוראים ויצרו את התלמודים: הירושלמי והבבלי (הגמרא) והים התורני הלך ופרץ עוד יותר וכבש לבבות.

במיוחד גדולה זכותה של המשנה וזכות מסדרה רבי יהודה הנשיא בקירוב הלבבות של כל חלקי האומה. המשנה יצרה אחדות, אחדות וייחוד של עם ישראל. לא לחינם זכה לתואר רבינו הקדוש. כי אכן כזה היה האיש, בחייו ובמעשיו.

חכמי המשנה אשר דבריהם נכנסו למשניות נקראו בשם „תנאים״, ואלה אשר דנו במשנה, הרחיבוה והוסיפו עליה, אבל דבריהם כבר לא נכנסו למשנה נקראים בשם „אמוראים״. התואר של התנאים הוא „רבי״ ואילו ל„אמוראים״ ניתן התואר „רב״.

מחוץ למשנה מופיעים דברי התנאים גם בברייתות (תוספתות) ועוד . וכן במסכתות אשר רבי לא כלל אותן במשנה, כגון מסכת סופרים, שמחות, דרך ארץ רבה וזוטא, כלה, גרים, צצית ועוד...

יא. חכמי דורו של רבי — הדור האחרון של התנאים

ר׳ אבדן. — ר׳ אלעזר ב״ר צדוק. — ר׳ שמעון בן מנסיא. — ר׳ יוסי בן המשולם. — ר׳ חייא הגדול (רבה) בן אבא. — הויכוחים והשיטות. — חינוך הנוער לפי שיטת ר׳ חייא. — ר׳ יוסי ב״ר יהודה. — ר׳ יצחק ב״ר אבדימי. — ר׳ שמעון בן אלעזר. — סומכוס. — ר׳ שמעון בן חלפתא. — חמשת ה„ארזים״ של ר׳ יוסי בן חלפתא: ר׳ ישמעאל, ר׳ אלעזר, ר׳ מנחם, אבטילס וחלפתא. — ר׳ אלעזר הקפר. — ר׳ אלעזר ב״ר שמעון בר יוחאי. — ר׳ פנחס בן יאיר. — ר׳ דוסתאי ב״ר ינאי. — ר׳ חלפתא ב״ר דוסאי.

רבים היו התנאים־החכמים שחיו בדורו של ר׳ יהודה הנשיא, אולם היות ורבי ערך את המשנה על יסוד החומר ההלכתי שנצטבר במשך הדורות עד דורו הוא, לכן לא נכנסו דברי חכמים אלה למשנה אלא במקומות בודדים בלבד. לעומת זאת מלאים התוספתא, הברייתות והמדרשים מדבריהם. גם הגמרא מביאה מדבריהם הרבה.

מהמקורבים ביותר אל רבי יש לציין את התנא ר׳ אבדן (או אבא יודן), שהיה ידידו ותלמידו של רבי ויחד עם זאת מתורגמנו ומשמשו. הוא גם היה האחראי על הסדר בישיבתו של רבי. רבי היה שולח הודעותיו לציבור על־ידו, וכן לאחר מות רבי, היה הוא זה אשר נשאל ומסר על הוראותיו השונות של רבי (ברכות כז:).

תנא אחר שהיה מקורב מאד לרבי הוא ר׳ אלעזר ב״ר צדוק השני. (כנראה, נכדו של הראשון, מחכמי יבנה). הוא מופיע פעמים רבות במשנה כבר פלוגתא קבוע של ר׳ מאיר, ר׳ יהודה, ר׳ יוסי ואחרים. רבי היה מקרב אותו מאד, ואף סיפר הרבה על פעולות משותפות וטיולים משותפים אתו. כנראה, שהיחסים הטובים שהיו פעם לבית ר׳ צדוק הראשון עם בית הנשיאות בימי החורבן ולאחריו, נמשכו במשך כל הדורות ועד לתקופת ר׳ יהודה הנשיא הגיעו. (תוספתא, סוכה ב׳ ב.) ר׳ אלעזר היה מבוגר מרבי, כי אנו מוצאים אותו יחד גם עם הנשיא רבן שמעון בן גמליאל (אבי רבי), וגם אמרו מאמר במשותף: אין גוזרין גזירה על הציבור, אלא א״כ רוב ציבור יכולין לעמוד בה״ (ע״ז ל״ו).

מידידיו הנאמנים לרבי יהודה הנשיא היה התנא ר׳ שמעון בן מנסיא. הוא אמר על רבי: „כל שבע המידות שמנו החכמים בצדיקים, כולם נתקיימו ברבי ובבניו״ (תוספתא סנהדרין י״א ח׳). (ראה לעיל).

אהבת ישראל שלו היתה בלתי מוגבלת ולשם כך גם דרש „ושמרתם את השבת" על פיקוח נפש שדוחה שבת — באמרו „חלל עליו שבת אחת, כדי שישמור שבתות הרבה". (יומא פ"ה).

חברו של ר׳ שמעון בן מנסיא לדעה היה ר׳ יוסי בן המשולם. ביחד עמדו בראש חבורה קדושה שחילקה את היום לשלשה: שליש לתורה, שליש לתפילה ושליש למלאכה.

כסופרו של ר׳ יהודה הנשיא, ככותב אגרותיו והודעותיו לציבור, וכן כעוזרו הטכני הגדול בעריכת המשנה שמש החכם מדרום א"י, ר׳ אפס (פס). הוא גם ירש את רבי בראשות הישיבה (כתובות ק"ג), ורק לאחר פטירתו ירש משרה זו ר׳ חנינא בר חמא (להלן). מפיצי תורתו של ר׳ אפס היו בעיקר תלמידיו ר׳ יוחנן ור׳ אושעיא.

בן־דורו הגדול בתורה ובחכמה שבא להסתופף בצלו של ר׳ יהודה הנשיא. אבל גם לעזור לו, לייעץ לו ולהשלים את עבודתו הגדולה — הוא ר׳ חייא רבה (הגדול) בן אבא, אשר עלה מבבל לשמע גדולתו של ר׳ יהודה הנשיא. היחסים המצויינים שבין השלטונות הרומיים לבין רבי עוררו בר׳ חייא את התקווה, שהגה הולך ומתבצר מרכז ישראלי חדש, שיהיה אוטונומי בדתו ובחייו. קיום המצוות יעמוד במרכז חדש זה.

ר׳ חייא ישב אמנם בטבריה ומשם עמד בקשר מתמיד עם רבי, אבל פעמים רבות ישב סמוך לשולחנו של רבי, לומד ודן אתו בבעיות שונות שנתעוררו. מאידך, גם רבי היה מטיל עליו תפקידים רבים ואחראיים, כגון קידוש החודש, שהיה בסמכותו של הנשיא, הרשות לדון ולהורות ועוד. רבי ידע להעריך על־נכונה את בקיאותו הרבה של ר׳ חייא בשטחים שונים, והיה שואל אותו על ענינים שונים שהיו קשורים בעריכת ובפירוש המשנה.

אולם ר׳ חייא גם השלים בהרבה את עבודתו הגדולה של רבי — את המשנה. הוא ותלמידו ר׳ אושיעא סידרו את המשניות הקדומות שלא נכנסו לששה סדרי משנה של רבי, ומשום כך נקראו „ברייתות", (משניות חיצוניות). ברייתות אלו מדוייקות הן ולפי הגמרא יש לסמוך עליהן. אולם, כפי שכבר הוכח בגמרא, אין כמעט שום דבר בברייתות שלא נרמז במשנה, ומכאן, איפוא, הפתגם: „רבי לא שנה, ר׳ חייא מנין לו?" במקרים מסויימים יש חילוקי דעות יסודיים בין המשניות של רבי לבין הברייתות של ר׳ חייא. חילוקי דעות אלה היו קיימים לא רק בכתב, אלא גם בעל־פה, בחיים. למרות הידידות העמוקה שהיתה ביניהם, קרה ורבי היה נוזף בר׳ חייא, אולם עכ"ז ההערכה ההדדית לא ירדה. רבי קרא על ר׳ חייא את

הפסוק: „מארץ מרחק איש עצתי" (ישעי׳ מו), ואילו ר׳ חייא קרא על רבי ועל ר׳ ישמעאל ב"ר יוסי: „אשרי הדור שאתם בתוכו". (ירושלמי, מגילה פ"ד).

ויכוחים אלה היו מבוססים על שתי גישות שונות לגבי בעית לימוד התורה והפצתה. רבי, בתור נשיא כמובן, היה מעוניין בראש וראשונה לבצר את המרכז הא"י, למשוך את חכמי הגולה לכאן, כדי שהתפוצות יהיו תלויים בכל במרכז הא"י, בבית הנשיא ובהחלטותיו. כך הצליח רבי למשוך לבית מדרשו את המצויינים שבגולת בבל — כמו רב ושמואל ואחרים. מאידך התנגד בכל תוקף שתלמידים־חכמים אלה ילכו או יחזרו לגולה. הוא חשש לשארית הפליטה של תלמידי חכמים בארץ. וכך קרה שכאשר ר׳ חייא החליט לשלוח לגולה את שני החכמים המובהקים רב ורבה בר חנה — שהיו בני אח ואחותו — וניגש לבקש רשות על כך מרבי, נתקל בסירוב, ורק בקושי רב הרשה לאחד מהם להורות — לרב — ואילו את רבה בר חנה הגביל והשאירו תלוי בסמכות הנשיאות הא"ת.

לעומתו, ר׳ חייא, אשר כפי שכתבנו עלה מתוך התלהבות לא"י, נתאכזב מהר מהרומיים וראה שאין רצונו ויחסו של השלטון הרומי שונים מזה שהיה. המצב הכלכלי בא"י היה בכי־רע. גם המצב המדיני לא היה יותר טוב, וידע ר׳ חייא שו״ק אישיותו של רבי היא המונעת מאת הרומיים לחדש את הגזירות. ולכן ראה ר׳ חייא בתפוצות שחיו לא תחת עול הרומיים — במיוחד בגולת בבל — את הרזרבואר הגדול והחשוב של יהדות התורה. ומכאן החלטתו הנחושה לחזק מרכז זה, להפיץ בבבל ובארצות הגולה האחרות את היסוד התורני־ההלכתי של חיי ישראל. אמנם, המרכז הא"י חשוב מאד, אבל תפקידו של מרכז זה להפיץ תורה לכל העולם, בבחינת „כי מציון תצא תורה", אבל גם בבחינת „הר המוריה", כפירושו של ר׳ חייא: „למה נקרא שמו הר המוריה? שמשם הוראה יוצאת לעולם" (ירושלמי, ברכות). וכה ר׳ חייא ודעתו ניצחה, כנגד דעת רבי. כי הרי דווקא עבודתו הכבירה של ר׳ יהודה הנשיא, המשנה, הוסברה והעמקה ע"י חכמי בבל והתלמוד הבבלי הופץ והוכנס בישראל כיסוד העיקרי של לימוד התורה ואילו התלמוד הירושלמי היה נחלת יחידי סגולה בלבד.

ר׳ חייא הצטיין גם כמורה הוראה בישראל. הוא היה מן המחמירים בקיום המצוות.

אולם במיוחד שקד ר׳ חייא על הוראת התורה לתלמידים, לנוער, שלפי דעתו הם המהווים את יסוד קיומינו. לא חסך שום מאמצים כדי להקל על הנוער את לימוד התורה. באותה תקופה עדיין לא היו ספרים, ומכשירי כתיבה היו בבחינת יקר המציאות. ר׳ חייא ידע שע"י דברים אלה יקל הלימוד על תלמידיו, ומשום כך ערך ציד על צבאים ומעורותיהם עיבד קלף להעתקת ספרים, צווה לכתוב את

חמשה חומשי תורה, כל אחד על קלף נפרד, חילק את תלמידיו לחמש כיתות, כשכל אחת מהן לומדת ספר אחר של חמשה חומשי התורה. כשאלה ידעו היטב את הספר שלמדו, הלך וסדר קבוצות לימוד של חמשה תלמידים כל אחת, כשכל אחד מהקבוצה למד לפני כן ספר שונה, וכל אחד מהחמשה היה צריך ללמד את הארבעה האחרים את ספרו. השיטות הפדגוגיות המודרניות יכולות להתבייש בפני אמצאת שיטה זו, כשהיא כוללת גם לימוד, גם עיון, גם חזרה, גם סיוע הדדי, גם חיסכון בכוחות הוראה והדרכה ובספרי לימוד וגם עידוד לעבודה עצמית של התלמידים. הודות למאמציו אלה נערץ ר׳ חייא בעיני חכמי דורו ובעיני כל הדורות שבאו אחריו. רבי אמר עליו שבזכותו לא נשתכחה תורה מישראל, ואילו בדורות הבאים אמרו עליו, כי בישיבה של מעלה כל הצדיקים מונהגים ע״י מלאכי השרת, ורק ר׳ חייא לבדו עולה ויורד בכוחות עצמו.

זכה וגם שני בניו, יהודה וחזקיה, היו גדולים בתורה ובהוראה והגמרא אומרת שאליהו הנביא העיר על משפחת ר׳ חייא ובניו, שהם גדולים כאברהם, יצחק ויעקב (ב״מ פ״ה).

מקורב מאד לרבי יהודה הנשיא היה גם התנא ר׳ יוסי בן התנא המפורסם ר׳ יהודה בר אלעאי. הוא ליווה את רבי בביקוריו במקומות השונים בארץ. לפעמים גם חולק על רבי. לפי מה שמסופר במסכת פסחים (קיב:) נראה שנפטר לפני רבי וגם ציווה עליו שלשה דברים לפני פטירתו. ממאמריו הרבים נתפרסם במיוחד זה המספר על שני מלאכי השרת המלווים את האדם בליל שבת מבית הכנסת לביתו, אחד טוב ואחד רע. כשמוצאים שולחן ערוך עם נר דולק וכו׳... אומר המלאך הטוב „יהי רצון שתהא שבת אחרת כך" ומלאך הרע עונה בעל כרחו אמן, ואם חו״ח להיפך אז המלאך הרע אומר את הנ״ל ואז המלאך הטוב נאלץ לענות בעל כרחו אמן.

גם התנא ר׳ יצחק בר אבדימי היה מקורב לרבי. הוא ישב ישיבת קבע בישיבתו של רבי ולפעמים היה רבי מפנה אליו שאלות שנשאל. בגמרא ובברייתות מוסר הוא הלכות רבות בשם רבי. כן אנו מוצאים שהיה מלווה את רבי בביקוריו. בתפקידו בישיבת רבי קמו לו תלמידים רבים, שהיו לאחר מכן הדור הראשון של האמוראים, והחשוב ביניהם — רב.

חברו וידידו של ר׳ יהודה הנשיא אבל תלמידו המובהק של ר׳ מאיר היה התנא ר׳ שמעון בן אלעזר. הוא בעצם היה לא רק תלמידו של ר׳ מאיר אלא גם משמשו הקבוע ועושה שליחותו. בזכות זו של שימוש ר׳ מאיר תלה את כל תלמודו ואמר: „מקלו של ר׳ מאיר היתה בידי והיא היתה מלמדתני". תנאים אחרים בני דורו וכן האמוראים מהדור הראשון מספרים לנו הרבה עד כמה העריץ תנא זה את רבו, ר׳ מאיר, ובכל הזדמנות נאותה מסר בשמו הלכות ומאמרים.

ר׳ שמעון נתפרסם גם כאיש האגדה וכדרשן מצויין. וכן נתפרסם במאמרי המוסר והדרך ארץ שלו, כמו זה שבמסכת אבות (פ״ד): „אל תרצה את חברך בשעת כעסו, ואל תנחמנו בשעה שמתו מוטל לפניו ואל תשאל לו בשעת נדרו ואל תשתדל לראותו בשעת קלקלתו״.

תלמיד מובהק אחר של ר׳ מאיר היה התנא סומכוס ב״ר יוסף, הנקרא במשנה ובתוספתא סתם בשם סומכוס. אולם אין זאת אומרת שלא היה גדול בתורה. ר׳ יוחנן מעיד עליו במסכת עירובין (יג:) שהיה דורש על כל דבר טומאה ארבעים ושמנה טעמים וכן על כל דבר טהרה ארבעים ושמנה טעמים. גם הוא הלך בדרך רבו, ר׳ מאיר, והיה נוקט בשיטת הפילפול בלימודו, עד כי ר׳ יהודה נאלץ להרחיקו יחד עם יתר תלמידי ר׳ מאיר מבית מדרשו, לאחר פטירת ר׳ מאיר, באמרו כי תלמידי ר׳ מאיר „קנתרינן הן״. סומכוס הביע דעתו גם בשטחי ההלכה וגם בשטחי האגדה. בהלכה ידוע ביותר מאמרו: „ממון המוטל בספק — חולקין״ ודעה זו מופיעה אף בסתם משנה (ב״ק פ״ה מ״א), ואילו באגדה מאמרו המפורסם: „כל המאריך ב„אחד״ — מאריכין לו ימיו ושנותיו״ (ברכות יג:).

חברם הקרוב של רבי ושל ר׳ חייא היה התנא הידוע ר׳ שמעון בן חלפתא. הוא היה מבאי בית הנשיא אבל האריך ימים עליו והספיק להיות רבם של חכמי דור המעבר ושל האמוראים מהדור הראשון. עם היחסים הטובים שהיו לו עם רבי יהודה הנשיא, היה יושב גם בטבריה עם ר׳ חייא ולומדים יחד. אבל מקומו הקבוע היה בעין תינה שע״י ציפורי.

ר׳ שמעון התפרסם בשני דברים: כעניו ובמשלי האגדה הרבים שהיה משמיע. על מצבו הכלכלי הירוד יש סיפורים רבים בתלמוד. ולמרות מצב קשה זה — שנא מתנות. ידידיו, רבי ור׳ חייא, היו צריכים להפקיר מדי פעם בפעם חלק מנכסיהם, כדי שר׳ שמעון יזכה בהם בדרך של כבוד. גם נסים רבים נעשו לו כדי להקל על מצבו החמור. חכמי דורו החזיקו ממנו הרבה. רבי, למשל, שלח אליו את בנו כדי לברכו. ר׳ חנינא טען, שזכה לאריכות ימים רק משום שהיה מבקר מדי פעם את ר׳ שמעון ודורש בשלומו.

זכה ר׳ שמעון ומאמרו המדבר בזכות השלום יהווה סיום נאות למשנה: „לא מצא הקב״ה כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום״.

חטיבות מיוחדות במינן מהוות בתקופה זו בני התנאים הידועים ר׳ יוסי בר חלפתא ור׳ שמעון בר יוחאי.

ר׳ יוסי בר חלפתא מעיד במסכת שבת (קיח:) ש„חמשה ארזים נטעתי בישראל״ והם: ישמעאל, אלעזר, מנחם, אבטילס וחלפתא. כל אלה היו בני ר׳ יוסי מיבמתו.

הגדול ביניהם ר' ישמעאל למד אצל אביו הגדול, ובשמו הוא מביא את רוב הלכותיו. הוא גם המשיך להורות בבית מדרשו של אביו בציפורי והיה מעריך ומשבח מאד את אביו ואת דורו. רבי יהודה הנשיא ראה בו את שריד הדור הזקן וכשם שהעריץ את ר' יוסי, כך העריץ גם את ר' ישמעאל בנו. ר' ישמעאל לא הגיע לימי רבי ולכן לפני פטירתו שלח אליו רבי שעוד ישמיע לו מאמרים מספר מפי אביו.

ר' ישמעאל הצטיין בבקיאותו הרבה בתנ"ך, עד כי העיד על עצמו: „יכלנו לכתוב את כל המקרא מפי, שלא מן הכתב". (ירושלמי, מגילה פ"ד).

היה לו גם גילוי אליהו שיעץ לו לברוח ללודקיא מפני הרומיים.

אחיו, ר' אלעזר, גם למד תורה מפי אביו, ר' יוסי. אביו החשיבו מאד והיה לוקח אותו עמו לעיבור השנה.

הוא היה ידידו הקרוב של ר' שמעון בר יוחאי ואף נסע אתו לרומי להשתדל על ביטול גזירות. ר' שמעון העריך ידיעותיו הרבות ואף היה שואל אותו על מדרשי קרא של אביו. נסיעה זו לרומי השפיעה עליו מאד בגלל מספר מאורעות שהיו כרוכים בה. ראשית, עצם הנסיעה בדרך ארוכה עם התנא האלקי ר' שמעון בר יוחאי היתה חוויה בפני עצמה. שנית, הוא ראה ברומי את כלי המקדש ואלה עוררו בו געגועים לחידוש ימינו כקדם. הוא גם ניצל נסיעה זו לביקור בתפוצות ישראל. ביקר באלכסנדריה, יעץ ליהודי רומי ואף הורה להם הלכות. בימיו נתחדשו גם הויכוחים הדתיים ור' אלעזר הוכיח לכותים שתורתם מזוייפת היא.

גם יתר בני ר' יוסי היו גדולים בתורה. אמנם אין הלכות בשמם במשנה, אבל בתוספתא ובמדרשים הם מופיעים.

חברו הקרוב של ר' ישמעאל ב"ר יוסי היה ר' אלעזר הקפר, אביו של בר קפרא, אשר גם הוא נקרא בשם ר' אלעזר. טשטוש זה של השמות גרם לכך שיש לנו מאמרים רבים, שאין אנו יודעים אם אמרם האב או הבן.

ר' אלעזר חי בעיר לוד. שם נהל ישיבה שבה למדו ר' פנחס בן יאיר ור' יהושע בן לוי ואחרים.

ר' אלעזר הוא אבי הרעיון הידוע ביהדות, שאין התורה דורשת מהאדם להסתגף וכהוכחה הביא את הנזיר הנקרא חוטא, משום שציער עצמו מהיין, על אחת כמה וכמה אם מי שמתנזר לגמרי. (תענית יא.). הוא היה קנאי למען ארץ ישראל. „עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל שייקבעו בארץ ישראל" (מגילה כט.).

מהגדולים שבאותו דור יש למנות את בנו ואת חתנו של רבי שמעון בר יוחאי; את ר' אלעזר ב"ר שמעון ואת ר' פנחס בן יאיר.

ר׳ אלעזר היה לא רק בנו של רשב״י אלא גם תלמידו המובהק של אביו וכן ידידו הקרוב של רבי יהודה הנשיא.

אביו העריכו מאד והעיד עליו שהוא מבין בני העליה המועטים שבדורו. כל זמן שאביו היה חי היה בנו נמצא אתו יחד, לומד אצלו ומשמשו. באותה תקופה גם אחזה בו הקנאות של אביו כלפי הרומיים. לאחר מות אביו עבר ללמוד אל בית מדרשו של הנשיא ר׳ שמעון ב״ג והנשיא היה מכבדו מאד ואף מעדיפו ע״פ בנו, ר׳ יהודה (הנשיא). בתקופה זו נפסקה גם קנאותו כלפי הרומיים.

מפעליו הספרותיים ומאמריו מפוזרים ע״פ המשנה, הברייתות ובשני התלמודים; הבבלי והירושלמי. הוא גם השתתף ביחד עם אביו בכתיבת הזוהר הקדוש. יש האומרים שהוא־הוא הפייטן הא״י הגדול ר׳ אלעזר הקליר, אולם בענין זה יש חילוקי דעות. (ראה הקדמתו של בעל „מטה לוי״ במחזורים).

גיסו, ר׳ פנחס בן יאיר, שהיה חתנו של ר׳ שמעון בר יוחאי, נתפרסם כבעל מופת הגדול ביותר בין התנאים. הוא היה תלמיד חותנו והושפע ממנו במיוחד בעיסוק ובלימוד השמות הקדושים. כל ימי חייו התלונן על הירידה המוסרית של הדור והטיף להתעלות קדושה וטהורה. הוא קבע את הדרגות שלפיהן יכול האדם להתעלות ולהתקרב לאבינו שבשמים. דרגות אלו הן המידות שאותן צריך האדם לרכוש לעצמו, אף אם זה יעלה לו במאמצים על־אנושיים. רק השגת דרגות אלו תביא את האדם לשלימות המיוחלת. הדרגות הן: הזריזות, הנקיות, הטהרה, הפרישות, הקדושה, הענווה, יראת־החטא והחסידות, שכל־אחת מהן מביאה למידה הבאה אחריה, ולבסוף החסידות מביאה לידי רוח קודש וזו לתחיית המתים (סוטה). דרגות אלו היו במשך הזמן ליסוד כל התעסקות בקבלה ובקדושה וספרים רבים נכתבו עליהן, אם־כי לפעמים בשינוי מה. (כגון: „מסילת ישרים״ לר׳ משה חיים לוצאטו זצ״ל).

הוא היה נאה דורש ונאה מקיים. מידותיו המצויינות היו למגדלור לבני דורו הוא ולדורות הבאים אחריו. הוא נזהר במצוות (במיחד במצות מעשר, שאף בהמתו לא אכלה בלתי מעושר), רץ לדבר מצווה (במיוחד לפדיון שבויים), לא נהנה משל אחרים, יצא בקיצוניות נגד חיי הבזבוז והמותרות (המעשה עם הפרידות הלבנות של רבי), ונעשו לו נסים רבים.

מקום מושבו הקבוע היה לוד, שם גם הקים ישיבה, ושם למדו המצויינים שבדור הבא.

חוץ ממאמריו המפוזרים בתלמודים ובמדרשים נתחבר על־ידו מדרש „תדשא״ העוסק בכלי בית המקדש.

חכמים אחרים של אותו דור הם:

ר׳ דוסתאי ב״ר ינאי, שהיה תלמידו של ר׳ מאיר. הוא הצטיין בדברי אגדה רבים.

ר׳ חלפתא ב״ר דוסא שישב בכפר חנניה (כפר ענה) וכנראה שגם הוא היה תלמיד ר׳ מאיר. מאמרו המפורסם בדבר לימוד התורה מופיע במסכת אבות (פ״ג מ״ז) : „עשרה שיושבין ועוסקין בתורה וכו׳...

בסיכום: כל חכמי הדור, אלה שמונו לעיל ואלה שלא מונו, היו ממשיכים נאמנים לדורות הקודמים. וגם היו פותחים ומלמדים את הדור החדש, דור המעבר מהתנאים לאמוראים.

יב. יורשי רבי יהודה הנשיא בנשיאות

בני רבי יהודה הנשיא. — המרכז בטבריה. — ר׳ יהודה נשיאה. — המצב הכלכלי הקשה. — המס על ת״ח. — היחסים בינו לבין החכמים. — השאיפה לעצמאות כלכלית. — ר׳ ינאי ואחוזתו. — תלמידיו.

כפי שכבר הזכרנו, ציווה רבי יהודה הנשיא לפני מותו את הנשיאות לרבן גמליאל בנו (השלישי), את תפקיד „החכם״ לר׳ שמעון בנו ואילו ראשות הישיבה נמסרה אמנם לר׳ חנינא בר חמא, אבל זה לא רצה לקבל את המינוי כל זמן שחברו הגדול ממנו בשנים, ר׳ אפס, היה חי (ראה לעיל).

רבן גמליאל התחיל את הנשיאות בשנת ג׳ אלפים תתקע״ט לבה״ע (לפי „סדר הדורות״), 219 לס׳. עד יום פטירת אביו הגדול למד תורה מפיו, ואפילו כשגדל לא היה עושה שום צעד על דעת עצמו, בלי הסכמת אביו (ירושלמי, כלאים). ימי נשיאותו היו קצרים ביותר, ולכן לא נכתב עליו הרבה. כמו־כן לא נשארו לנו ממנו מאמרים הרבה. ידוע עליו שהיה נזהר מאד בעניני טומאה וטהרה והיה אוכל חולין רק בטהרה (לפי עדות ר׳ יוחנן בחולין ק״ו).

למרות המצב הכללי הקשה אשר גרם לירידת כבוד הנשיאות והסנהדרין השתדל וידע רבן גמליאל לשמור על עמדת הנשיאות ותקיפותה בהתאם לצוואת אביו. הוא ידע שהנשיא צריך להיות הגורם המאחד את יהודי א״י עם יהודי התפוצות, ובמיוחד רצה לשמור על הקשרים הרוחניים בין חכמי א״י לבין חכמי בבל. דבר זה מתבטא יפה בגמרא (סנהדרין ה׳), כשרב, תלמידו הגדול של רבי והאמורא הראשון בבבל, בא לפני רבן גמליאל ובקשו להוסיף לסמכויותיו שניתנו לו בזמנו ע״י אביו, ר׳ יהודה הנשיא, גם סמכות להתיר בכורות, ענה ר׳ גמליאל: „איני מוסיף לך, על מה שנתן לך אבא״.

מרכז הנשיאות ובית הדין הגדול שבטבריה התחזק כאשר עלה לכס הנשיאות הנשיא התשיעי לבית הלל, ר׳ יהודה נשיאה, בנו של ר׳ גמליאל השלישי. (הוא נקרא בתואר „נשיאה״ שהוא בארמית כדי להבדילו מסבו, ר׳ יהודה הנשיא, אם־כי אנו מוצאים גם אצלו לפעמים את התואר „הנשיא״ בעברית).

ר׳ יהודה נשיאה למד תורה אצל אביו ר׳ גמליאל, והיה רגיל למסור תמיד את תורת אביו. בגלל גדולתו בתורה יכול היה להשתלט על החיים הארגוניים

והדתיים כאחד. חכמי הדור נשמעו לו, אם־כי היו פעמים רבות סכסוכים תורתיים ביניהם.

ר׳ יהודה נשיאה המשיך במדיניות סבו, ר׳ יהודה הנשיא, ותיקן תקנות להתיר הגבלות מסויימות בעניני משא־ומתן עם הנכרים.

בפרק הבא נלמד על המשבר שפקד את האימפריה הרומית כתוצאה מעליית הפרסים. כמובן, שמשבר זה נתן את אותותיו גם בארץ־ישראל ומשום כך המצב המדיני בארץ היה קשה ביותר. השלטונות הרומיים הכבידו את עולם על היהודים, כי בדרך זו רצו לסחוט את כספי העם ולהיבנות מהם. המסים השונים היו קשים ביותר, והנשיא, שהיה האחראי לגביית המסים נמצא במצב קשה. כשראה ר׳ יהודה נשיאה שאין באפשרותו לגבות את כל מכסת המס שהוטלה על היישוב הא״י מעמי הארץ, האומנים והסוחרים בלבד, רצה להטיל מס מסויים גם על תלמידי חכמים. דבר זה עורר תגובה חריפה של החכמים, ובמיוחד התרגז על הנשיא ריש לקיש, האמורא הגדול, חברו של ר׳ יוחנן, עד כי היחסים ביניהם הגיעו לידי משבר ממש ורק בהתערבותו של ר׳ יוחנן נתפייסו (ירושלמי, סנהדרין פ״ב, בראשית רבה ע״ח).

ההתנגדות הגדולה הזאת מצד החכמים נבעה לא חו״ח מתוך חשבונות אנוכיים, של השתמטות מתשלום המסים והטלת העול על אחרים, אלא נוהג זה היה מקובל מדורי דורות גם בארץ ישראל וגם בתפוצות הגולה, במיוחד בבבל (בבא בתרא ח׳.) והוא בא כדי לאפשר לתלמידי־חכמים לעסוק בתורה ולהפיצה בין שכבות העם.

הטלת המס על ת״ח היתה מצמצמת את פעולותיהם כמפיצי תורה וחכמה בציבור ולנוער.

למרות התנגדות זו התייחס ר׳ יהודה נשיאה בכבוד ובהערצה אל תלמידי החכמים. בתוקף סמכויותיו כנשיא השתמש בכל האמצעים שעמדו לרשותו, כדי להשליט את הוראות החכמים בתוך העם. אנו נפגשים בירושלמי ובבבלי על מקרים בהם השתמש אף בשוטרים כדי להכריח לציית לגדולי התורה בימיו. כמו־כן היה תומך ביד נדיבה בתלמידי חכמים עניים שהיו סומכים לשולחנו. למשל, רבי יוחנן האמורא הגדול, נקרא בשם „ר׳ יוחנן דבי נשיאה״, משום שהנשיא דאג לפרנסתו, כדי שהוא יוכל להתמסר רק ללימוד התורה והוראתה (סוטה כ״א.). על־סמך בקשתם של גדולי תורה היה מוכן לוותר אף למתנגדיו הגדולים ביותר, כמו ריש לקיש, ר׳ יוסי מעונאה. הגדולה בתורה היתה קנה־המידה היחידי של הנשיא ביחסו לבני האדם. הוא הוכיח דאגה יתירה למצב חינוך הנוער באותה תקופה ולתיקונו. שלח מפקחים, גדולי תורה, כדי להעמיד מורים מעולים (ירוש׳ חגיגה).

בחייו הפרטיים היה ר׳ יהודה נשיאה סמל הענווה והצניעות. בחיצוניותו בכלל אי אפשר היה לקבוע שהוא נשיא. בגדיו, התנהגותו, הביבותו ויחסו אל הבריות היו פשוטים ביותר. לדוגמה לענוותנותו יכול לשמש הקטע הבא: „ר׳ יהודה נשיאה... גזר תעניתא. בקש רחמים ולא ירדו גשמים, אמר: כמה משמואל הרמתי ליהודה בן גמליאל. לתפלת שמואל... הורידו גשמים.... ועכשיו באין כל ישראל והטילו על יהודה בן גמליאל שיתפלל על גשמים ולבסוף לא נענה. אוי לו לדור... שהגיע לנשיא כמוני... חלשה דעתו וירדו גשמים״ (תענית כ״ד.).

הקירבה בינו לבין החכמים ולבין העם הלכה ונתהדקה. ברבות הימים הלכה וגברה ההערצה אליו. הערצה זו התבטאה במיוחד בשעת פטירתו. אז חלקו לו את הכבוד הראוי לנשיאים ואף התירו לכהנים להטמא לו.

עם מותו אבד מן העולם הנשיא האחרון שהיה גם גדול בתורה ובחכמה. במשך תשעה דורות שלטו נשיאי בית הלל, בן אחר בן, גם בחיים הארגוניים־מדיניים של עם ישראל וגם כענקי רוח שמהם יצאה הסמכות התורנית העליונה. אולם הנשיאים הבאים התרכזו בחיים הציבוריים בלבד, ואילו הסמכות התורנית העליונה ניתנה לראשי הישיבה והסנהדרין שבכל דור ודור, ומבחינה הלכתית גם הנשיאים היו כפופים אליהם.

המצב הכלכלי של היהודים בארץ באותה תקופה הלך והורע מיום ליום. מצב זה היה תוצאה ישירה מגילויי המשבר וההתפוררות בקיסרות הרומית באותה תקופה (ראה להלן). הרומיים היו זקוקים, כתוצאה ממצב זה, לאספקת מזון וציוד מוגברת לחייליהם, במיוחד באזור זה, המזרחי, של האימפריה, שהוא היה במקום המסוכן ביותר בקרבתו אל פרס. נוסף למסים הכבדים שהטילו השלטונות על האוכלוסיה היו גם החיילים הרומיים מתנפלים על תושבי א״י, חומסים ועושקים אותם. וכך גברה ההתרוששות ביישוב.

בכל־זאת היו גם בתקופה ההיא מקרים יוצאי דופן שבהם הצליחו המאמצים הכבירים של חכמינו להתגבר על הבעיות הכלכליות ע״י שילוב לימוד התורה עם חיי חקלאות פשוטים. לדוגמה יכולה לשמש ישיבתו של ר׳ ינאי בעכברא. מכאן נוכל גם ללמוד על משטר החיים של חלק מחכמי התלמוד.

ר׳ ינאי בעצמו היה מחכמי הדור הראשון של האמוראים ונתברך בעושר רב ובנכסים רבים. בעכברא שמדרום לצפת הקים ישיבה גדולה אשר בה למדו גדולי הדור ההוא, וביניהם ר׳ יוחנן וריש לקיש. הישיבה נקראה משום כך בשם דבי ר׳ ינאי. תלמידי וחברי ישיבה זו עסקו במשך לימודיהם גם במשק החקלאי של ר׳ ינאי. בתלמוד הירושלמי בעיקר, אבל גם בבבלי אנו מוצאים באופן ברור דברים על הענפים החקלאיים של ישיבה זו; בתי־בד לשמן (ירושלמי, שביעית ל״ח),

שדות־תבואה (ירוש׳ מעשרות מ״ט), תוצרת דבש (ירוש׳ ברכות י״א), כרמי־גפן (בבא בתרא י״ד.). בני ישיבה זו קבעו גם נוהגים רבים בשטח ההלכה, וכמובן באופן מיוחד בהלכות התלויות בארץ. מנהגיהם הרבים נתקבלו לרוב כהלכה קבועה (ירוש׳ מעשרות מ״ט, ירוש׳ ברכות י׳), אם־כי לעתים קרובות היו הם בעצמם פונים לחכמים בטבריה בשאלת הלכה.

בענייני טומאה וטהרה נהגו בזהירות יתירה, כפי שהיה מקובל בכל החוגים של תלמידי־חכמים אשר קיבלו עליהם דיני „חברות" (דמאי פ״ב מ״ג, ירושלמי דמאי כ״ג). במשך הזמן רכשו לעצמם חכמים אלה גם חלקות אדמה מידי ר׳ ינאי והיו לבעליהן החוקיים.

ע״י יצירת מקורות פרנסה כאלה יכלו חכמינו להתגבר במקצת על המצב הכלכלי הקשה ולתת אמצעי קיום לרבים אשר נשדדו ע״י הרומיים או נהרס מטה לחמם בצורה אחרת.

אולם כל המאמצים שהושקעו בדברים כגון אלה היוו מעצורים בלבד בדרך המשבר הקשה שפקד את א״י בעקבות המאורעות המדיניים, שהביאו בסוף לירידת ערך המרכז הא״י בכלל ואתו יחד כל מה שהיה קשור בו: הנשיאות והסנהדרין.

יג. עליית הפרסים והמשבר בקיסרות הרומית

„הפרסים החדשים". — תקופת ארדשיר. — אלכסנדר סוירוס. — ירידת הקיסרות. — המשבר. — ולרינוס קיסר. — עלית תדמור. — הממלכה המזרחית של תדמור. — היחסים בין התדמורים לבין היהודים — ירידת הערים. — המצב הקשה בערים ובכפרים. — סיום המשבר.

כפי שראינו, באה תקופת הגידול והשגשוג של א"י היהודית לסופה בימי ר' יהודה נשיאה. אז החלה תקופת משבר שנמשכה עד קרוב לסוף המאה השלישית.

הגורמים לירידה זו היו חיצוניים בעיקר: עליית הפרסים החדשים שהתגברו על הפרתים, ההתנגשויות של הפרסים החדשים עם הקיסרות הרומית והשפעת דברים אלה הן על היישוב היהודי בבבל והן על היישוב היהודי בא"י.

המשבר פרץ קודם בגולת בבל. בשנת ג' תתקפ"ו לבה"ע (226 למס'), התגברו „הפרסים החדשים" על הפרתים והמליכו על עצמם את ארדשיר ה־ו, מבית ססן (ג' תתקפ"ו — ד' א', 226 — 241 למס'). המלך הזה היה נאמן לדת הפרסית העתיקה, דת זרתוסטרה, וניסה בכל כוחו לרכז את כל תושבי פרס ובבל תחת השפעת דת זו. משום כך רדף את כל הדתות האחרות, וביניהן כמובן גם את היהודים. הוא ביטל את כל הזכויות הרבות שהיו ליהודי בבל, את סמכויות בתי־הדין היהודיים ורצה לכפות על היהודים את החוקה המדינית והדתית האחידה. כתוצאה מזה התחילה עליה חזקה של יהודי בבל לא"י ובראשם חלק מחכמי בבל. היה נראה, כאילו המרכז הא"י ילך ויתפוס שוב את מקומו הראוי — המרכזי — במערכת חיי היהדות בעולם כולו.

אולם לא כך קרה. המשבר בבבל חלף עם מות המלך ארדשיר. המלך החדש, שבור ה־ו (ד' א' — ד' ל"ב, 241 — 272), ביטל את גזירות קודמו ועמדת היהודים בבבל נתבצרה שוב עד כי האמורא הגדול, שמואל, שהיה ראש ישיבת נהרדעא, רצה לעשות את קביעת המועדים בבבל ולא לסמוך על חכמי א"י.

יחד עם זאת פרץ משבר קשה של החלפת קיסרים ברומי ובעקבותיו מהומות קשות, ושני הדברים האלה יחד הביאו להפסקת העליה מבבל.

הקיסר הרומי האחרון לבית סוירוס היה אלכסנדר סוירוס (ג' תתקפ"ב — ג' תתקצ"ה, 222 — 235). כבר בגיל 14 עלה לשלטון ולמרות צעירותו היה לקיסר

ישר והגון, בעל מידות ונוח לבריות. יחסו אל היהודים היה מצויין, והיוונים במזרח שרגזו עליו בגלל יחס זה, לעגו לו וקראוהו בשם „ראש בית כנסת וכהן גדול של היהודים". לאמתו של דבר רצה אלכסנדר להביא ליחסי שלום ואחווה בין כל הדתות. בשער ארמונו ובכתלי הבנינים הציבוריים ברומי היה חקוק מאמרו של הלל הזקן: „מאי דעלך סני, לחברך לא תעביד" (מה שעליך שנוי, אל תעשה לחברך).

למעשה חזר אלכסנדר לתקופת הקיסרים הנאורים, אלא שיחסו ליהודים היה טוב יותר משלהם. התעסקותו המרובה בעניני רוח גרמה לבטלנותו בעניני צבא, ולכן לא היה יכול להשתלט על חייליו הרבים שרגזו עליו על שלא הצליח לנצח במלחמותיו שבמזרח ובהזדמנות הראשונה הרגוהו.

בכך באה לידי סיומה תקופת שלטון בית סוירוס באימפריה הרומית ויחד אתה התחילה תקופת ירידתה של הקיסרות. תקופה זו נמשכה כ־50 שנה ובמשך כל הזמן הזה שלט למעשה הצבא באימפריה כולה. הצבא, פירושו היה בתקופה זו, אוסף מגוון של חיילים מעמים שונים ורבים אשר בפרובינציות, שהיה ברברי, מחוסר תרבות וחדור שנאה איש לרעהו. כל מטרת ההתגייסות לצבא היתה שלילת שלל במלחמות או שוד האזרחים.

בחירת קיסר חדש היתה פשוטה ביותר. כל מי שהבטיח יותר לחיילים יכול היה להיבחר כקיסר. במידה ועמד בהתחייבותו נשאר על מעמדו, אבל אם לא — סופו היה מר: רצחוהו וניגשו למכור שוב את המשרה המכובדת הזאת. במשך התקופה הזאת נעשו חלופי הקיסרים לדברים של שגרה. כמובן, שבדרך כלל נבחרו לתפקיד זה שרי צבא, לפעמים קרה שאחדים נבחרו בבת אחת ואז היו פורצות מלחמות בין היריבים השונים עד שאחד הצליח להשתלט על כולם.

המשבר פקד את רומי ואת כל האימפריה שלה, אולם במיוחד היה בסכנה החלק המזרחי של האימפריה, בגלל עלית בית ססן הפרסי שהזכרנו בראש הפרק.

הפרסים ניצלו משבר זה וקרעו שטחים ניכרים מהחלק המזרחי של האימפריה: כבשו את נציבין, את חרן ולאחר מכן הצליחו לכבוש את אנטיוכיה, בירת סוריה, שהיתה נחשבת מאז ומתמיד כעמדה קדמית ובטוחה של האימפריה הרומית במזרח.

כל המלחמות הללו שבין פרס לבין רומי גרמו לשיבוש סדרי החיים בא"י היהודית. המצב הכלכלי, כאמור, ירד. החיים הארגוניים היו, למעשה, במצב של תוהו ובוהו. לולא ההתארגנות העצמית של היהודים וסדרי השלטון הפנימיים שלהם, היתה ההפקרות משתלטת גם על שטח זה.

הקיסר הרומי, ולרינוס, הכיר במצבו הקשה ובלית ברירה פנה בבקשת עזרה לאחת המדינות הקטנות, אבל החזקות ביותר, שהיתה קיימת באיזור זה — היא

ת ד מ ו ר, (שמה האחר של המדינה הוא פלמירה). מדינה זו היתה שוכנת במדבר הסורי, בצומת הדרכים שבין פרס, האימפריה הרומית וחבלי ערב, כך שלמעשה היא שלטה על כל דרכי האספקה שבין הים התיכון לבין ארצות המזרח הרחוק. להלכה היתה תדמור מושבה צבאית של רומי, אולם למעשה היא היתה עצמאית ושלטו בה נסיכים מוכשרים מילידי הארץ. תושבי הארץ היו ערבים ששפת דיבורם היתה ארמית. המלך שלהם בתקופה ההיא היה עודנת. מלך זה ידע לנצל היטב את מצבה הקשה של רומי, במיוחד עכשיו כשהקיסר ולריינוס נפל בשבי הפרסים (260), וגייסות פרס הצליחו להשתלט על רובה של סוריה ואסיה הקטנה. עודנת הקים צבא חזק והיה למעשה היחידי אשר הצליח להלחם בגדודים הפרסיים; הוא הדף אותם חזרה לפרס, כבש בחזרה שטחים ניכרים ואפילו מספר ערים שהיו כל הזמן תחת שלטון פרס וביניהן עיר הישיבה הגדולה שבבבל, נהרדעא (ד' כ"א לבה"ע, 261 לספ'). (מאז גלתה ישיבה זו מהעיר ועברה לפומבדיתא, שם נתקיימה 800 שנה, ראה להלן). מלך זה גם הצליח להוציא מידי הפרסים חלק מן השלל שנפל לידם בשעת פלישתם והשוד שערכו במקומות הכיבוש.

בניגוד להצלחתם בשטח הצבאי לא הצליחה תדמור להשליט מחדש סדר ומשמעת בכל השטחים שכבשה, כולל ארץ־ישראל, והתוהו ובוהו שהשתלט מאז המשבר שפקד את הרומיים המשיך להתקיים גם עכשיו.

יותר מזה. במשך הזמן נתברר שתדמור בכלל לא התכוונה לעזור לרומי אלא להקים אימפריה משלה תוך כדי ניצול המשבר. עוד בימי עודנת קבעה תדמור את מרכז מלכותה באסיה הקטנה והשתלטה על ארץ־ישראל ועל כל הארצות בסביבה הקרובה. לאחר מות עודנת עלתה לשלטון אשתו זנוביה, אשר בגדה בגלוי ברומי, כרתה ברית עם פרס, כבשה את מצרים, ויסדה ממלכה מזרחית גדולה, כשתדמור העיר מהווה את בירת הממלכה. עיר זו היתה עכשיו לאחת הגדולות, היפות והעשירות בין ערי העולם. מנהיגי העולם, סוחרי המזרח והמערב, תיירים מכל ארצות התבל ביקרו בה ושבחוה. כך קמה למעשה ממלכה מתחרה לשני הצדדים — לפרס ולרומי כאחד.

רוב השטחים שהשתייכו לממלכה החדשה הזאת היו מאוכלסים ביהודים רבים, וכאמור גם ארץ־ישראל השתייכה אליה. לכן יש חשיבות רבה לבדוק את היחסים שבין ממלכה זו לבין תושביה היהודים. להלכה היתה המדיניות של התדמורים כלפי היהודים ידידותית ביותר, כמו לכל הדתות, אולם למעשה ההפקרות של חייליהם גרמה לצרות צרורות ליהודים, גם בארץ ישראל וגם בכל יתר הארצות. המשמעת בצבא היתה לקויה, מעשי השוד וההפקרות שלהם גברו מיום ליום ובכל מקום, כרגיל, היו היהודים הקרבנות הראשונים למעשים אלה. החוגים השליטים לא יכלו

להשליט דעתם על קבוצות שוד אלו — לא על אלה שעמדו תחת פיקוד התדמורים ולא על אלה שעדיין הסתובבו תחת פיקוד רומי.

חז״ל מתארים בהרחבה את מצבם הקשה של היהודים בתקופה ההיא, ובאו לידי מסקנה: „עתידין ישראל דעבדי יומא טבא כי חרבא תדמור״ (יבמות י״ז). במיוחד השפיעו לרעה השינויים הכלכליים שחלו בעקבות המאורעות ברחבי האימפריה כולה, שהרסו את המעמד העירוני בכל הארצות. מעמד זה ניתן תמיד לשוד ולהרס בצורה הנוחה ביותר, ולכן הוא אשר סבל ביותר. גם ערי ארץ־ישראל לא ניצלו מירידה זו, וכך ירד מעמדן של טבריה, ציפורי, לוד וערים אחרות, אם־כי מעמדן הרוחני בכלל וכלל לא ירד.

הערים סבלו מכמה דברים: 1) הן היוו מקום מעבר ואיכסון קבוע לצבאות הלוחמים, שביניהם היו לא מעטים ברברים, מחוסרי תרבות; 2) החיילים הכניסו לערים מחלות שונות, ואלו התפתחו למגיפות שהשתוללו והמיתו רבים; 3) כלכלת הצבא דרשה מסים עצומים שהיו מוטלים בראש וראשונה על העירוניים; 4) הענף העיקרי של פרנסת העירוניים, המסחר, נפגע ביותר, עקב שיבוש הדרכים וגורמים מפריעים אחרים: 5) הקיסרים ואנשי חצר המלכות, במצוקתם הכספית, התחילו לזייף מטבעות אותם חילקו לחייליהם, שלאחר מכן מסרו אותם לסוחרים ואלה לא יכלו להעבירם לארצות אחרות, כי אי־האימון לגבי מטבעות אלה גבר; 6) הביקוש אחרי הסחורות ואף אחרי מצרכי אוכל גבר, וזה גרם לעליה מסחררת במחירים שרוב תושבי העיר המרוששים לא יכלו לעמוד בהם; 7) היחס של גובי המסים מטעם השלטונות ומטעם העיריות הורע והנגישות היו לדבר־קבע. השלטונות היו מכינים רשימות של אנשים עשירים שמהם היו דורשים את רוב המיסים, אולם „עשירים״ אלה בינתיים ירדה הכנסתם ולא יכלו לעמוד בדרישות המופרזות הללו. במקרים של סירוב היו השלטונות מושיבים את המסרבים לבתי־סוהר, מחרימים נכסיהם ומטילים ענשים כבדים אחרים.

כתוצאה מכל הסיבות הנ״ל החלה בריחה מן העיר אל הכפר, אולם היא לא הועילה בהרבה, א) משום שגם שם השיגה אותם יד השלטונות, ו־ב) משום שגם מצב אנשי הכפר היה די קשה, אם־כי פחות חמור ממצב אנשי העיר.

גם האכרים סבלו משוד החיילים וממיסים קשים ולא היתה להם ברירה אלא להצטרף לקבוצות שודדים ביערות ובמדברים ועבירה גוררת עבירה...

שלטון התדמורים בארץ ישראל נמשך שתים־עשרה שנה (ד׳ כ״א — ד׳ ל״ג לבה״ע, 261 — 273). כשעלה לכס הקיסרות הרומי אורלינוס (ד׳ ל׳ — ד׳ ל״ה, 270 — 275), יצא למלחמה נגד תדמור, נצח את מלכתה והחריבה. חז״ל שמחו

לחורבנה של תדמור, כאמור: „אמר ר׳ יוחנן: אשרי מי שהוא רואה במפלתה של תדמור" (ירושלמי, תענית פ"ט).

תקופת המשבר הגיעה לקצה עם עלייתו של הקיסר דיוקלטיינוס (ד׳ מ"ד — ד׳ ס"ה לבה"ע, 284 — 305), אשר הנהיג סדרים חדשים בקיסרות (ראה להלן). במשך כל התקופה הזאת ראינו שהיישוב היהודי סבל מכל מיני מאורעות אבל החזיק מעמד ואף הגביר חיל מבחינה רוחנית, הודות לתלמידי ר׳ יהודה הנשיא והדור הראשון של האמוראים אשר המשיכו לבצר את היהדות הרוחנית, להפי"ץ את התורה ואת המשנה וע"י זה להכניס נקודות אור רבות בחיים הקשים של בני עמנו.

יד. החיים הרוחניים בתקופת משבר זה, דור המעבר מהתנאים לאמוראים והדור הראשון לאמוראים.

ישיבת טבריה. — ר׳ בנאה — היחסים בין חכמי טבריה לבין בית הנשיא. — תפקידי החכמים; באור המשנה והמדרשים. — האמוראים הראשונים בדור המעבר: ר׳ חנינא בר חמא. — בר־קפרא. — ר׳ יוסי בן זמרא. — ר׳ לוי. — רבן גמליאל (השלישי) הנשיא. — אחיו, ר׳ שמעון. — ר׳ יהודה בן פדיה. — ר׳ אושעיא רבא (הגדול). — בני ר׳ חייא: ר׳ חזקיה ור׳ יהודה. — ר׳ יהושע בן לוי. — ר׳ יונתן. — הברייתות.

מאז שנות ה־40 של המאה השלישית נקבעה טבריה כמקומה של הישיבה המרכזית במקומן של בית־שערים וציפורי, אשר שימשו מקודם כמקומן של הישיבה המרכזית ובית הדין הגדול. הישיבה הוקמה במקום ישיבתו של ר׳ בנאה, שהיה מחכמיה המובהקים של א״י בתקופה זו. הוא היה בעל השפעה עצומה על הרומיים ואלה הסכימו לתקנותיו. התקנה החשובה שלו שנתפרסמה היא, שכל דיין אשר הועמד לדין, אפילו בדיני ממונות, ויצא חייב, אינו ראוי לשמש דיין (בבא בתרא נ״ח). ר׳ בנאה השתדל למצוא ולציין מקומות קבורה עתיקים, כדי שידעו להזהר מפני הטומאה. תוך כדי חיפושים אלה נתגלו לו קברות מבריאת העולם, כגון זה של אדם הראשון וכד׳ (שם).

בית־מדרשו אשר בטבריה התפתח לביהמ״ד המרכזי בארץ, בו הורה תלמידו הגדול ר׳ יוחנן ומשום כך נהייתה עכשיו טבריה למרכז החשוב ביותר.

בראש הישיבה הגדולה ובית הדין הגדול בטבריה עמד אמנם ר׳ יוחנן נפחא (עד שנת ד׳ אלפים ל״ט, 279), אולם היא נתמכה ע״י בית הנשיא. רמז לכך אנו מוצאים בעצם שמו של ר׳ יוחנן אשר כונה בשם „ר׳ יוחנן דבי נשיאה" (סוטה כ״א.). במשך הזמן אפשר היה כבר להבחין באופן ברור בחלוקת התפקידים שבין בית הנשיא לבין חכמי התורה. הנשיאים ירדו יותר ויותר לדרגת נציגי האומה כלפי חוץ, למין מנהיגות פוליטית, ואילו המנהיגות הרוחנית התרכזה יותר ויותר בידי חכמי התורה, עד־כי בסוף המאה השלישית כבר היה הנשיא כפוף בכל ענייני ההלכה לראש הישיבה.

מצב זה שהתחיל עוד בסוף ימי ר׳ יוחנן הביא לחיכוכים מחודשים בין הנשיא לבין חכמי התורה. המצב הכלכלי הגרוע והמצב הבטחוני הירוד רק הוסיפו לחיכוכים אלה. אמנם ר׳ יוחנן היה תלוי מבחינה חמרית בבית הנשיא, כפי שהסברנו למעלה, אבל אהבת התורה היתה חשובה יותר בעיניו מכל העושר והתמיכה של בית הנשיא. המדרש גם מעיד עליו: „אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה — שאהב ר׳ יוחנן את התורה — בוז יבוזו לו" (שהש"ר ח׳, שמ"ר מז׳ ועוד). חברו של ר׳ יוחנן, ריש לקיש, היה עוד יותר קיצוני כלפי הנשיא, אם אינו בן־תורה, ואף עורר את השאלה אם מותר להלקות נשיא שחטא. גם חכמים אחרים הצטרפו לויכוחים אלה, כגון ר׳ יוסי מעוני אשר האשים את בית הנשיא כגורם העיקרי בהטלת מסים כבדים על ההמונים. גם ר׳ יהודה בר נחמני האשים את בית הנשיא בדבר מינוי דיינים שאינם ראויים לתפקידם (סנהדרין ז׳:).

התפקיד העיקרי שהוטל על חכמי הדורות לאחר מות רבי יהודה הנשיא (רבי) היה באור מעמיק של המשנה והלכותיה; השוואת המקורות ההלכתיים שבמשנה ואלה שבברייתות והתאמת חיי העם וסדרי הערים והכפרים לחוקי התורה. בעיות אלו לאחר שנתלבנו ונתבררו הוכנסו לתלמוד. (ראה פרק מיוחד להלן). נוסף לבירור המקורות ההלכתיים עסקו חז"ל גם בפירוש ובהפצת החלקים המוסריים וההיסטוריים שבתורה, בנביאים ובכתובים. פעולה זו נקראת „מדרש" והמסקנות הוכנסו למדרשים הרבים. חכמי הדורות האלה נקראו בשם אמוראים. אמוראים היו גם בארץ ישראל וגם בבבל. בא"י היו בתי מדרש וישיבות חשובים, נוסף לטבריה, גם בקיסריה, בציפורי ובעוד מספר יישובים ואילו בבבל נתרכזו הישיבות הגדולות בסורא, בנהרדעא, בפומבדיתא ובמחוזא. אמוראי א"י הוסמכו בדרך כלל ע"י הנשיא ומשום כך תארם נשאר „רבי" (בדור המעבר ובדור הראשון של האמוראים) ואילו אמוראי בבל נקראו בשם „רב" או „מר".

בתלמודים אנו מוצאים את שמותיהם של יותר מ־2000 אמוראים. בראש האמוראים עמד דור שלם של חכמים אשר דבריהם כבר לא נכנסו למשנה אלא לברייתות השונות ולתלמודים, ובכ"ז אין הם שייכים לאמוראים ממש אלא לדור המעבר מהתנאים לאמוראים. בדור מעבר זה בארץ־ישראל יש לציין את:

ר׳ חנינא בר חמא שנולד בבבל, למד שם ולאחר מכן עלה עם בנו יחד ללמוד תורה אצל רבי יהודה הנשיא בציפורי. הוא היה לתלמיד מובהק של רבי, משמשו ומלווהו. ולבסוף היה גם יורשו של רבי בהנהגת הישיבה, אם־כי כל זמן שרבי אפס חברו חי לא רצה לקבל על עצמו את המינוי (ראה לעיל). מאידך גם רבי העריך מאד תלמידו זה כפי שמסופר במס׳ ע"ז (י׳:) על אנטונינוס קיסר רומי, ידידו של רבי, שביקש מאת רבי שלא יהיה אצלו שום אדם בשעה המיועדת לבקרו, בא הקיסר

ומצא שם את ר׳ חנינא בר חמא והתרגז הקיסר על כי רבי לא קיים בקשתו. ענה לו רבי: אין הוא בן־אדם אלא מלאך. חבריו הקרובים ביותר היו חברי ותלמידי רבי, שהם ר׳ חייא, ר׳ ישמעאל ב״ר יוסי, בר־קפרא, רב, ר׳ יונתן ור׳ יהושע בן לוי. עם זה האחרון היה הולך לשרי רומי בא״י להשתדל על ביטול גזירות. שני תלמידיו הידועים ביותר היו גדולי האמוראים בדור הראשון ר׳ יוחנן וריש לקיש. ר׳ חנינא כידוע האריך ימים בבריאות מוחלטת, וכפי שהוא מעיד על עצמו הוא זכה לכך, כנראה, בגלל שני דברים: א) משום שויתר על מינוייו לטובת ר׳ אפס. ב) משום שכל פעם שהיה עולה מטבריה לציפורי היה סר לעין־תאנה לשאול בשלומו של ר׳ שמעון בן חלפתא. (ירושלמי, תענית). בגלל אריכות ימים זו זכה ר׳ חנינא לראות בגדולת תלמידו ר׳ יוחנן והוא בירך על כך, באמרו: „ברוך המקום שראיתי פירות בעודי בחיים״ וכו׳... גם ר׳ יוחנן העריץ מאד רבו זה ומסופר, שכאשר שמע ר׳ יוחנן על פטירת ר׳ חנינא לבש את בגדי השבת שלו וקרעם. (ירושלמי, ב״מ פ״ב, בבלי, מו״ק כ״ד).

מידותיו היו להפליא. אחד הבנים שלו נקרא בשם שיבחת. בן זה נפטר בעודו צעיר ור״ חנינא הצדיק עליו את הדין באמרו, שמת בגלל שקיצץ תאנה לפני זמנה.

בשטח פרנסתו לא עשה את התורה קרדום לחפור בו אלא עסק במסחר בדבש ואף התעשר ממסחר זה. לאחר מכן בנה מכספו בית מדרש בציפורי (ירושלמי, פאה פ״ז). כן עסק גם ברפואה שלא על מנת לקבל פרס.

הוא, כאיש הגולה שעלה לארץ־ישראל, נקשר בעבותות אהבה לארץ, דרש בשלומה, יצא חוצץ נגד אלה שעזבוה, ואף אסר על כהנים לצאת מא״י אפילו לדבר מצווה. הוא גם היה משוכנע שהגאולה קרובה לבוא אלא שעוונות הדור ובמיוחד גסי הרוח מעכבים.

היה מאלה אשר הטיפו באופן קבוע לאמת ולשלום. ובעניינים אלה לא הכיר פשרות. „חותמו של הקב״ה אמת״ (שבת נ״ה.) או „תלמידי הכמים מרבים שלום בעולם״ (סוף ברכות) ובכלל השגחתו הפרטית של הקב״ה מנהיגה את האדם ואת העולם בכל רגע ורגע, כפי שאמר: „על כל נשימה ונשימה שאדם נושם צריך לקלס לבורא״ (ב״ר י״ד.) וממילא „אין אדם נוקף אצבעו מלמטה, אלא אם־כן מכריזין עליו מלמעלה״ (חולין ז:). והוא סיכם דבריו אלה ב„הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים״ (ברכות ל״ג:).

להשרשת דעותיו אלו בתוך המוני העם היה מטיף להם באופן קבוע מוסר ותוכחה. בני ציפורי התנגדו לו מרוב תוכחות ואילו ר׳ חנינא ראה בתוכחה ייעוד בחיים. לפי דעתו, ירושלים חרבה משום שלא הוכיחו זה את זה (שבת קי״ט:). מן השמים סייעו בידו להוכיח כי הוא צודק. כשפגעה מגיפת הדבר בציפורי לא פגעה

בשכונת ר׳ חנינא ולתרעומת אנשי עירו השיב בדברי תוכחה קשים על תשובה. וכן בשנת בצורת, כשתפילת אנשי הדרום ובראשם ר׳ יהושע בן לוי נתקבלה וירד מטר ואילו תפילת אנשי הצפון לא נתקבלה, האשימוהו אנשי ציפורי שהוא עוצר את הגשם בצפון. הביא ר׳ חנינא את ר׳ יהושע בן לוי לציפורי ונתענו יחד ושוב לא ירד גשם וכך הוכיח לבני עירו שבני דרום שומעי תוכחה הם וחוזרים בתשובה ולכן נענו, אבל בני הצפון עקשנים הם ואינם נכנעים (ירושלמי, תענית פ״ג).

אחד מהמצויינים של דור המעבר היה בר־קפרא אשר אמנם לא הגיע לסמיכה כל ימי רבי יהודה הנשיא, ולמרות זה היה אחד התלמידים המובהקים של רבי. כדוגמת ר׳ חייא חברו קיבץ גם הוא הלכות רבות שלא נכנסו למשנה בחיבור מיוחד וקרא להן בשם משנת בר־קפרא, שהשלימה גם היא את מפעלו של רבי.

הוא היה פייטן נפלא והיה ממשיל אלפי משלים. בכל הזדמנות שרצה להביע משהו היה מלביש את דבריו בלבוש פיוטי, הן בשעת שמחה והן בשעת אבל. כן היה הוא שהודיע לחבריו החכמים על פטירת רבי, גם בלשון פיוטית: „אראלים ומצוקים אחזו בארון הקודש, נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש״ (כתובות ק״ד.).

מהמיוחסים שבדור זה יש למנות ר׳ יוסי בן זמרא, מחותנו של ר׳ יהודה הנשיא. הוא נתפרסם במלחמתו הקשה נגד מדברי לשון הרע: „כל המספר לשון הרע כאילו כופר בעיקר״ או „כל המספר לשון הרע נגעים באים עליו״ (ערכין ט״ו:).

מהגדולים בפמליית רבי יהודה הנשיא היה החכם ר׳ לוי בר סיסי או כפי שהוא נקרא בגמרא בשם לוי סתם. רבי העריך מאד תלמידו וידידו זה ומינהו כחכם, דרשן, דיין, חזן ומורה בעיירה סימונייא. אחרי פטירת רבי לא קבל על עצמו את הנהגת ר׳ אפס ולמד יחד עם ר׳ חנינא בר חמא מחוץ לישיבה ולאחר פטירת ר׳ אפס, כשר׳ חנינא הועמד בראש הישיבה, עזב את הארץ וירד לנהרדעא שבבבל, שם למד תורה עם אבא בר אבא, אביו של האמורא הידוע, שמואל.

הוא היה בעל מום גופני, פיסח. לדבר זה יש שני מקורות: לפי אחד המקורות הראה לרבי איך עושים את ה„קידה״ (סוכה נ״ג). לפי מקור אחר בשנת בצורת התפלל אל ה׳ ואמר: „רבש״ע, עלית וישבת במרום ואין אתה מרחם על בניך״. (תענית כ״ה). הגשמים אמנם ירדו, אבל בגלל הטחת דברים כלפי מעלה נענש בכך שנעשה פיסח לכל ימיו.

גם הוא, בדומה לר׳ חייא ובר־קפרא חבריו, חיבר קובץ שלם של משניות חיצוניות (ברייתות).

עם מותו של רבי יהודה הנשיא עלה על כס הנשיאות רבן גמליאל בנו (השלישי), שכבר כתבנו עליו. אולם הוא שימש בתפקיד זה רק תקופה קצרה (ראה למעלה). כאביו כן גם הוא היה גדול בתורה, אם כי בדרך כלל לא רצה לגרוע או

להוסיף לכל מה שאביו, רבינו הקדוש, קבע. ממאמריו המצויינים במוסריות ובדרך ארץ יש להביא את המשנה באבות (פ״ב מ״ב): „יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עוון וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון״. כן אפשר ללמוד ממשנה אחרת באבות (פ״ב מ״ג) על יחסו המסוייג אל שלטונות הרומיים, בבחינת „כבדהו וחשדהו״: „הוו זהירין ברשות שאין מקרבין לו לאדם אלא לצורך עצמן וכו׳...״

אחיו של הנשיא, בנו הצעיר של רבי, היה ר׳ שמעון. אביו הגדול החשיבו ואף מינהו לפני פטירתו לחכם הישיבה. כל חברי אביו שנשארו בחיים אחרי פטירת אביו היו חבריו הקרובים ביותר ואף כיבדוהו מאד.

מתלמידיו הצעירים של רבי היה ר׳ יהודה בן פדיה, או כפי שנקרא סתם בשם בר־פדיה. כן היה תלמידו של ר׳ חייא ורבו של ר׳ יהושע בן לוי, של ר׳ יוחנן ואחרים. זכה להקים דור גדול של חכמים שהיוו את הדור הראשון של האמוראים.

מגדולי האמוראים בדור הראשון נזכיר את ר׳ אושעיא רבה (הגדול), שהיה בנו של ר׳ חמא בר ביסא. שניהם — גם אביו וגם סבו — היו גדולי תורה ולכן קרא רמי בר חמא על ר׳ אושעיא „והחוט המשולש לא במהרה יינתק״. מסופר על אביו של ר׳ אושעיא, ר׳ חמא בר ביסא, שהלך ללמוד אל רבו והשאיר בביתו את בנו הקטן ר׳ אושעיא. הוא שהה בבית רבו כשתים עשרה שנה, ובינתיים גדל בנו בתורה. לאחר שחזר לעירו נכנס לביהמ״ד קודם ונכנס לויכוח הלכתי עם צעיר שישב אותה שעה בביהמ״ד. כשנוכח ר׳ חמא לדעת שהצעיר גדול בתורה הצטער אל ליבו באמרו, כי גם בני יכול היה להיות גדול כזה, לולי הייתי עוזב את ביתי. למרבה הפתעתו הלך הצעיר אחריו לביתו. חשב ר׳ חמא שהוא בא להמשיך לפלפל אתו בדבר הלכה וקם בפניו. אמרה לו אשתו: כלום יש אב העומד מפני בנו? וכך נודע לאביו על גדולת בנו.

רבותיו המובהקים של ר׳ אושעיא היו בר־קפרא ור׳ חייא. מקודם שימש את בר־קפרא ולאחר מכן את ר׳ חייא. הוא הלך בדרכי רבותיו אלה גם ביצירת ובסידור ברייתות ובזה השלים למעשה את פעולתו של רבו, ר׳ חייא. עבודה זו היתה כה מושלמת וכה נאמנה עד כי ר׳ זירא מעיד עליה: „כל ברייתא שלא נשנית בבית מדרשם של ר׳ חייא ור׳ אושעיא משובשת היא, ולא תביאו ממנה ראיה בבית המדרש״ (חולין קמ״א:).

ר׳ אושעיא היה מאד מקורב לבית הנשיא, במיוחד התידד עם ר׳ יהודה נשיאה (השני) שהיה מטיל עליו תפקידים חשובים, כמו קבלת וחקירת עדי החודש וכן היה מעניק לו מדי פעם בפעם מתנות.

מתלמידיו הגדולים יש לציין את ר׳ יוחנן, ר׳ אמי ועוד רבים שלא הוזכרו בשמותיהם.

באותה תקופה נתפרסמו שני בניו התאומים של ר׳ חייא — חזקיה ויהודה. שניהם אמנם היו גדולי תורה אבל חזקיה התפרסם יותר כמורה הוראה בישראל. היות ואביהם ר׳ חייא היה מבאי ביתו של ר׳ יהודה הנשיא התקרבו גם הם לבית הנשיא, אולם ההנהגה המפוארת של בית נשיא לא מצאה חן בעיניהם והם הביעו זאת בדברים קשים: „אין בן דוד בא עד שיכלה הבית הזה מישראל" (סנהדרין ל"ח.). בגלל פליטת פה זאת נאלצו לנטוש את סביבת בית הנשיא ויצאו לגור לכפרים. מצבם הכלכלי נעשה ע"י כך קשה, אבל למרות מצב זה המשיכו ללמוד בהתמדה.

חזקיה סדר ברייתא בשם „תנא דבי חזקיה" שכללה לרוב דברי הלכה והיא נתקבלה על דעת החכמים ממש כמו המשנה. אולם הוא היה גם גדול באגדה. דברי האגדה שלו היו מבוססים בעיקר על מדרשי פסוקים של התורה שמהם היה מוציא לקח ומסקנות לגבי העולם והאדם, למשל: „גדול השלום, שבכל המסעות כתוב ויסעו ויחנו, נוסעים במחלוקת וחונים במחלוקת, כיון שבאו כולם לפני הר־סיני נעשו כולם חנייה אחת, הדא דכתיב ויחן שם ישראל". כן דרש הרבה על הנהגת ה׳ בעולם, על קיום מצוות, על הענווה, על נצחיות עם ישראל, על חינוך הנוער ועוד...

הוא התגורר בטבריה, שם גם נפטר ונקבר ליד אביו הגדול.

אחיו התאום, יהודה, היה חתנו של ר׳ ינאי (בעל האחוזות), אבל רוב זמנו ישב עם אחיו ולמדו יחד תורה. חותנו היה מכנו בשם „סיני". מרוב יגיעתו בתורה במצב כלכלי דחוק חלה ונפטר בגיל בינוני, על פני חותנו. גם הוא הוטמן ליד אביו בטבריה.

עוד שניים מחכמיה הדגולים של האומה שייכים לדור זה והם ר׳ יהושע בן לוי ור׳ יונתן.

ר׳ יהושע בן לוי שייך לחכמים ה„דרומיים", דהיינו בן העיר לוד שבדרום. הוא היה תלמידם של ר׳ יהודה בן פדיה ושל בר־קפרא. מהראשון למד הלכות לרוב אבל גם אגדות. לאט־לאט התקרב ר׳ יהושע ב"ל יותר ויותר למדרשים ונעשה לבעל האגדה המפורסם ביותר של מדרשי חז"ל. בבית מדרשו אשר בלוד העמיד תלמיד־חכם מיוחד שיסדר לו את דברי האגדה (ברכות י׳.). הוא השתעשע באגדה לא לשם סיפוק רצונו הפרטי אלא כדי ללמד את ההמונים מוסר ודרך ארץ. הוא פירש את האגדות לדרכי חסידות מיוחדת ואישיותו הדגולה השפיעה על אחרים לנהוג כמותו.

יחס ההמונים אליו היה יחס של הערצה לגדול בתורה ובעל מידות

מיוחדות ומשום כך העלוהו למנהיג העם בכלל ולא רק בעירו. היה נוסע בשליחויות פוליטיות אל נציגי שלטונות הרומיים יחד עם חברו ר׳ חנינא בר חמא. חזותם החיצונית ואישיותם המושכת השפיעה כל־כך על המושל הרומי בקיסריה עד כי קם בפניהם. לתמהון שריו השיב: „כפני מלאכים פניהם". (ירושלמי, ברכות פ״ה, ה״א). לפעמים הגיע עד רומי ממש.

נושאי אגדותיו של ר׳ יהושע בן לוי הם: הדבקות במידות הקב״ה והתרחקות מהמידות הרעות, חשיבות לימוד התורה, תפילה אמיתית היוצאת מן הלב. ללימוד תורה אין גבולות. הוא היה לומד תורה אפילו עם חולים מדבקים, היה יושב במחיצתם ונושא ונותן אתם בדבר הלכה. (כתובות ע״ז:). לימוד התורה מגן מפני המחלות, להיפך, החש בראשו יעסוק בתורה. „בכל יום ויום בת־קול יוצאת מהר חורב ומכרזת ואומרת: אוי להם לבריות מעלבונה של תורה" (אבות ו׳). גם על תפלה היה שם דגש באופן מיוחד: „לעולם ישכים אדם לבית הכנסת, כדי שיזכה וימנה עם עשרת הראשונים, שאפילו מאה באים אחריו, קיבל שכר כנגד כולם" (ברכות מ״ז:). או „כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך בכל כוחו, קורעין לו גזר־דינו" (שבת קי״ט:). הוא גם תיקן את קריאת שמע על המיטה (ברכות ד׳:).

המידה החשובה ביותר היא הענווה. הוא דרש על זה את הפסוק בתהלים (נ״א) „זבחי אלקים רוח נשברה". זה יותר חשוב ויותר מקובל אצל הקב״ה מאשר הקרבנות.

מידה חשובה אחרת היא הלשון הנקיה והזהירות בדיבור. גם לכך מצא דרש יפה בתורה: „עיקם הכתוב שמנה אותיות ולא הוציא דבר מגונה מפיו, שנאמר: „מן הבהמה הטהורה ומן הבהמה אשר איננה טהורה" (ולא אמרה „טמאה"). כן קבע שיש שני דברים שאין להם כפרה בקרבנות והם: שפיכות דמים ולשון הרע (זבחים פ״ח:).

גדולה היתה אהבת ארץ ישראל בלבו וצער רב וקבוע השתלט עליו נוכח הפיכת א״י לנחלת זרים. ריב״ל היה צם בט׳ באב וגם בי׳ באב, כי בעשירי נשרף רובו של בית המקדש (ירושלמי, תענית פ״ד). שנאתו לנכרים היתה חזקה ביותר. הגמרא בכתובות (קי״ב.) מספרת לנו על ריב״ל שעמד וראה גפנים המוציאות אשכולות גדולים. אמר: ארץ, ארץ הכניסי פירותיך. למי את מוציאה פירותיך, לערביים הללו, שעמדו עלינו בחטאותינו?

פרשה מיוחדת בחיי ר״ יהושע בן לוי היא הקשר התמידי שהיה לו עם אליהו הנביא. הוא זכה לא רק לגילויי אליהו פתאומיים, אלא אליהו היה יושב אתו קבע ולומד אתו תורה. בזכות זו ניצלו בני דורו מכל מיני אסונות ופגעים רעים. הגמרא אומרת, שאפילו הקשת שהיא רומזת על חטאי הדור, לא הופיעה בימיו בכלל (כתובות ע״ז:). הקירבה בינו לבין אליהו היתה כה חזקה עד כי היה קורה שאליהו

היה מתרגז עליו על אי־אלה דברים ולא מופיע אצלו, ואז היה ריב״ל מצטער מאד, עד כי אליהו נתפייס ושוב ישבו יחד.

ריב״ל נפגש גם עם המשיח. וכך מספרת הגמרא במסכת סנהדרין (צ״ח.): ריב״ל שאל את אליהו הנביא מתי יבוא המשיח. ענה לו שילך וישאלו בעצמו. אליהו הסביר לו שהמשיח יושב בשער רומי בין עניים נכאים וחולים. אפשר להכירו ע״י זה, שכל העניים מתירים את כל תחבושותיהם בבת־אחת ואח״כ חוזרים וחובשים את כל פצעיהם בבת־אחת, ואילו המשיח מתיר וחובש, מתיר וחובש כדי שהגאולה לא תתעכב אף לרגע אם ייקרא ללכת ולגאול. הלך ריב״ל ומצאו כפי שתואר. לאחר שברכו זה את זה לשלום, שאלו ריב״ל: „אימתי יבוא מר״? „היום״ — היתה התשובה. לאחר שריב״ל חזר לאליהו ואמר לו, שמן הסתם המשיח משטה בו, שהרי אמר „היום״ ולא בא, הסביר לו אליהו, שכך התכוון המשיח: „היום אם בקולו (בקול ה׳) תשמעון״.

אין פלא איפוא שגם פטירתו של איש מופלא זה מתוארת בצורה מפליאה ביותר. הגמרא אומרת (כתובות ע״ז:), כי ריב״ל לא טעם טעם מיתה בכלל, אלא נכנס חיים ישר לגן עדן. כשהופיע אצלו מלאך המות, בקשו ריב״ל שיראה לו את מקומו בגן עדן, ולאחר שהסכים המלאך להראות לו, ביקש ריב״ל את סכינו כדי שלא ימיתו בדרך. כשהגיעו לחומת גן העדן הרימו המלאך והראה לו את מקומו. ואז קפץ ריב״ל מידי המלאך לגן־העדן כשסכין המלאך בידו. המלאך הספיק לתפסו בשולי גלימתו ואז נשבע ריב״ל שלא יצא משם. רק את סכינו נאלץ להחזיר. ואז אליהו הנביא הלך לפניו והכריז: פנו מקום לבן לוי! פנו מקום לבן לוי!

ריב״ל לא הספיק אף בגן־עדן לחשוב איך להחזיר את בני ישראל למוטב. הוא סייר בגן עדן ואף הלך עד לשערי הגיהינום ותיאר לאחר מכן את שניהם באגרת מיוחדת הנקראת „סדר גן עדן״ ושלח את האגרת לנשיא רבן גמליאל השלישי ולחכמי הדור.

למרות שלא נחשב לתנא, בכ״ז זכה ריב״ל שאחד ממאמריו יחתום את ששה סדרי משנה: „עתיד הקב״ה להנחיל לכל צדיק וצדיק שלש מאות ועשרה עולמות, שנאמר להנחיל אוהבי יש״ (בגימטריא שלש מאות ועשר).

חברו לדור ולדעה של ר׳ יהושע בן לוי היה ר׳ יונתן בן אלעזר, או כפי שנקרא בגמרא ובברייתות סתם בשם ר׳ יונתן.

הוא היה תלמידם של ר׳ שמעון ב״ר יוסי ושל ר׳ חייא, וידידם הקרוב של ריב״ל ושל ר׳ חנינא בר חמא. שלישיה גדולה זו היתה מבקרת באופן תמידי את חורבות ירושלים ומתאבלים עליה.

כמו ידידו ריב״ל כך גם ר׳ יונתן היה איש אגדה מובהק. את דרשותיו הרבות היה גם הוא מנצל לצרכים חיוביים רבים. הוא היה מוכיח ומנצח את המינים ואת השומרונים ואת דעותיהם. וכן נסע תמיד עם ר׳ יוחנן הצעיר (מנהיג הדור הבא) להשלים בין המשפחות היריבות בכפרי הדרום, פעולה שהצליחה הודות לכושר הדרש של ר׳ יונתן. כן היה מגן בדרשותיו על אנשי התנ״ך במידה ונרמז או נאמר עליהם שחטאו, כמו ראובן, בני עלי, דוד, שלמה ואחרים.

כל החכמים שמנינו בפרק זה ועוד רבים־רבים שלא מנינו פתחו תקופה חדשה בדברי ימי ישראל, ובמיוחד בדברי ימי רוח ישראל, תקופה מפוארת של האמוראים הנקראת גם בשם תקופת התלמוד. בכוח חכמים אלה, בכשרונותיהם העצומים, באורח־החיים הפשטני שלהם הצליחו להוות סמל ודוגמא לכל המוני בית ישראל בארץ ישראל ובתפוצות הגולה. השנאה של שלטונות רומי גרמה אמנם לאי־אלו צרות, למצב כלכלי קשה וכד׳, אולם לא יכלה לערער את יסודות האומה נוכח החיסון של חכמי ישראל. יותר מזה, ההתעסקות בדברי תורה, שהפעם הורחבה גם לעיון ולימוד המשנה, חיזקה וחישלה את כל היהודים לארצותיהם השונות לעמוד מול פני הסכנה החמרית והרוחנית גם יחד.

טו. הדור השני של אמוראי ארץ-ישראל.

מנהיג הדור: ר׳ יוחנן בר נפחא. — שיטתו בלימוד ההלכות. — אהבתו לארץ-ישראל. — ר׳ שמעון בן לקיש. — ר׳ חמא בר חנינא. — האמוראים האחרים.

לימוד התורה ודור האמוראים התבסס במיוחד בדור השני של האמוראים, שבראשו עמד גדול הדור, ר׳ יוחנן בר נפחא. ר׳ יוחנן עמד בראש הישיבה ובית הדין הגדול בטבריה עד שנת ד׳ אלפים ל״ט, שנה בה נפטר. (279).

כשם שהיה אומלל בלידתו ובילדותו כך היה מכובד ונערץ בבגרותו. רבי יהודה הנשיא ניבא לו גדולות עוד בבטן אמו וקרא עליו את דברי ה׳ לירמיהו „בטרם אצרך בבטן ידעתיך״. פסוק זה הלך ונתגשם עוד בימי רבי, שבישיבתו עוד הספיק ללמוד בצעירותו. ר׳ יוחנן לא הכיר את הוריו. אביו מת עוד בטרם נולד ואילו אמו מתה בלידתו. למרות מצב אומלל זה ישב ר׳ יוחנן ולמד תורה בהתמדה. הירושה שהונחלה לו ע״י הוריו מכר ובמחירה ישב ולמד תורה. וכשאזל כסף זה, המשיך ללמוד תורה תוך חיי צער ודחקות, וכשהגיעו מים עד נפש, החליט ר׳ יוחנן יחד עם חברו אילפא לעזוב את לימוד התורה ולחפש אחר פרנסה. בדרך חיפושיהם אחר פרנסה התיישבו ואכלו ואז באו מלאכי שרת ואחד מהם רצה להפיל עליהם את הגדר, משום שהניחו חיי עולם (לימוד התורה) ועוסקים בחיי שעה. אמר לו חברו: הנח להם! יש בהם אחד שהשעה עומדת לו. ר׳ יוחנן שמע שיחה זו ואילו אילפא לא. מכאן הבין ר׳ יוחנן שעתיד גדול צפוי לו וחזר ללמוד.

נוסף ללימודו אצל ר׳ יהודה הנשיא היה גם תלמידם של ר׳ חייא, ר׳ אושעיא, ר׳ ינאי ור׳ חנינא בר חמא. מכל רבותיו העריץ במיוחד את ר׳ אושעיא. הערצה זו לא הכירה גבולות. הוא השווה את רבו זה אל רבי מאיר. ר׳ יוחנן קיים את בית מדרשו מקודם בציפורי ולאחר מכן הקים את המרכז בטבריה. לאחר פטירת ר׳ חנינא בר חמא נהייתה טבריה למרכז החשוב ביותר של היהודים בארץ ובגולה ור׳ יוחנן היה מנהיג מרכז זה. גם אז לא הפסיק לשלוח שליחים עם כל מיני שאלות אל רבו ר׳ אושעיא שישב בקיסריה. יש אומרים שאף בעצמו המשיך לשבת שם וללמוד ח״י שנים.

שמו הלך ונתפרסם מיום ליום, בארץ ובגולה. בטבריה ישבו לידו טובי חכמי א״י ובראשם תלמידו־ידידו־גיסו ר׳ שמעון בן לקיש, הנקרא בקיצור ריש לקיש. לאחר פטירת ר׳ אושעיא עברו רוב תלמידיו אל ר׳ יוחנן לטבריה ולאחר פטירת רב ושמואל בבבל עלו רבים מתלמידיהם לארץ ישראל (ראה להלן) ללמוד תורה מפי ר׳ יוחנן, ונתפרסמו לאחר מכן כגדולי האמוראים בא״י ובבבל בדור השלישי. מאידך קמו תלמידים רבים של ר׳ יוחנן, כמו ר׳ אמי ור׳ אסי, שירדו לבבל והפיצו שם תורת רבם. כך נעשה ר׳ יוחנן למנהיגה המוכר של היהדות על כל תפוצותיה.

כאמור, חי ר׳ יוחנן במצב של דחקות, אם־כי בעיה זו נפתרה במקצת ע״י תמיכת הנשיא בישיבת טבריה. ר׳ יוחנן היה סמוך לשולחן הנשיא ומשום כך הוא גם כונה בשם „ר׳ יוחנן דבי נשיאה״ (סוטה כ״א.). אולם תמיכה כלכלית זו לא פגעה במאומה בעצמאותה הרוחנית של ישיבת טבריה ושל ר׳ יוחנן בעצמו. אם ר׳ יוחנן ידע שתמיכה זו דורשת ויתורים בשטח לימוד התורה וההלכה, וויתר על התמיכה.

גם האסונות הרבים שפקדו את ר׳ יוחנן נוסף למצבו הכלכלי הקשה לא הרתיעו אותו מלימוד התורה. כל עשרת בניו מתו עליו בחייו ועמד בנסיון. להיפך, בגורלו המר היה מנחם את כל אלה שפנו אליו בתלונות על מצבם הקשה. אסונות אלה גם לא שברו אותו מבחינת חיצוניותו שהיתה יפה להפליא. הגמרא מספרת לנו במסכת בבא־מציעא (פ״ד.): הרוצה לראות את יפיו של ר׳ יוחנן יביא כוס של כסף צרוף, ימלאנו גרעינים של רימון אדום, יעטר זר של ורד אדום על פיו ויניחנה בין המה לצל — אותו זוהר מעין יפיו של ר׳ יוחנן הוא.

שיטת ר׳ יוחנן בלימוד ההלכות היתה שיטת החקירה והפילפול. הוא אהב תלמידים אשר שואלים הרבה על החומר הגלמד וע״י כך מתבררים הפירושים ההגיוניים והתורה מתרווחת. על ריש לקיש היה אומר: „הוא היה מקשה לי כ״ד קושיות ומתרץ כ״ד תירוצים והשמועה נתרווחה מאליה״ (בבא־מציעא פ״ד.) שיטה זו היתה נחוצה ביותר בדור זה, שהיה למעשה הדור הראשון שעסק בבירור המשניות. המשנה של רבי היוותה את היסוד לבירור ההלכה האמיתית. הוא התקשר למשנה זו, דייק בנוסח של המשנה, ביאר כל אות שבה, השלים את המשניות המקוטעות, הסביר את הלכותיה והוכיח שלמעשה אין בני דורו יכולים לחדש שום דבר שאינו מופיע כבר במשנה.

בעיה אחרת של המשנה אותה רצה לפתור ר׳ יוחנן היתה בעיית קביעת ההלכה בין התנאים השונים. כי הרי כמעט בכל משנה יש חילוקי דיעות בין התנאים ויש לדעת לפי מי ההלכה. ר׳ יוחנן התמסר לבעיה זו וקבע כללים מיוחדים: „ר׳ מאיר ור׳ יהודה — הלכה כר׳ יהודה. ר׳ יהודה ור׳ יוסי — הלכה כר׳ יוסי״

(עירובין מ״ו:), „כל מקום ששנה רשב״ג במשנתנו — הלכה כמותו, חוץ מערב, צידון וראיה אחרונה״ (סנהדרין ל״א.), „הלכה כסתם משנה״ (שבת מ״ו.). „מחלוקת ואח״כ סתם — הלכה כסתם, סתם ואח״כ מחלוקת — אין הלכה כסתם״ (יבמות מ״ב:).

הוא בעצמו פירסם מאמרים רבים בהלכה שנמצאים פזורים בשני התלמודים — הבבלי והירושלמי. בכלל הוא נחשב לאמורא העיקרי של התלמוד הירושלמי, למרות שחתימתו היתה כמאה שנה לאחר מותו. יש כאלה בכלל, וביניהם הרמב״ם, הרואים בו את מחבר הירושלמי. אבל גם הבבלי מלא במאמריו הרבים ואין כמעט דיון או סוגיה ששמו ייעדר מהם.

ר׳ יוחנן לא הסתפק בהלכה בלבד, אלא התמסר גם לאגדה. הוא העריך את לימוד האגדה כפי שהעריך את לימוד התורה, ולשם כך היה רגיל לשאת אתו תמיד ספר אגדה. „הלומד אגדה מתוך הספר לא במהרה הוא משכח״ (ירושלמי, ברכות פ״ה).

נושאיו בדברי האגדה הם רבים מאד. בראש וראשונה הדרשות הרבות על לימוד התורה. הלימוד צריך להיות מתוך שמחה ובעיקר מתוך התלהבות: „כל מי שבא לעסוק בתורה, יראה עצמו כאילו הוא עומד באש״. הלימוד צריך להיות מעשי. תלמידי חכמים הם גם בנאים העוסקים בבניינו של עולם כל ימיהם (שבת קי״ד).

ללימוד התורה, הלכה למעשה, צריכים בראש וראשונה שני תנאים יסודיים: ענוות ונקיות כפים. התורה לא ניתנה לגאים אלא לשפלי רוח: „אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שמשים עצמו כמו שאינו, שנאמר „והחכמה מאין תימצא״ (סוטה כ״א:). מאידך תלמיד חכם אינו רק חכם לעצמו אלא הוא חייב לשמש סמל הדוגמא לאחרים ולכן עליו להיות נקי בחיצוניותו כשם שהוא חייב להיות נקי בפנימיותו. כל ת״ח שאינו נקי גורם לחילול השם. „כל ת״ח שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה״ (שבת קי״ד.).

לאחר חשיבות לימוד התורה באה חשיבות התפילה. הוא הקדיש מאמרים רבים לבעיית התפילה שמהם משתקף בבירור הערך הגדול של התפילה: „בשעה שהקב״ה בא בביהכ״נ ולא מצא בה עשרה, מיד הוא כועס״ (ברכות ו׳:). הוא הדגיש את חשיבות מקום התפילה: „צריך לאדם להתפלל במקום שהוא מיוחד לתפילה״ (ירושלמי ברכות פ״ה). כן הזהיר על ערך התפילה בלשון הקודש ולא בארמית שהיתה אז השפה המדוברת: „כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נזקקין לו, שאין מלאכי השרת מכירין בלשון הארמי״ (שבת י״ב:). ר׳ יוחנן בעצמו חיבר מספר תפילות, כגון: „והערב נא ה׳ אלוקינו...״ שאומרים אותה בבוקר אחרי ברכת התורה.

לאחר התפילה באה ההדגשה על קיום מצוות, ובראשן מצוות שבין אדם לחברו, כגון הכנסת אורחים, ביקור חולים, צדקה ועוד, כמו: „גדולה הכנסת אורחין

כהשכמת בית המדרש" (שבת קכ"ז.). מצווה זו של אהבת הבריות חלה על כולם — כולל עבד, נכרי או עבריין. הירושלמי מספר לנו על ר' יוחנן שמכל מה שהיה אוכל היה נותן גם לעבדו (כתובות פ"ה). את העבריין יש לקרב ולא לייסרו, כדי שלא יתרחק עוד יותר. גם כבוד היה חולק לכל אדם ואף לזקן שהוא גוי. הוא קם מפני גוי זקן באמרו „כמה צרות וסבל עברו עליו בחייו". (קידושין ל"ג.). קיום המצוות יביא את הגאולה שכל כך זקוקים לה.

למטרת אהבת הבריות השתמש גם בידיעותיו הרבות בשטח הרפואה. במסכת שבת (דפים ק"ט—ק"י) יש רשימה שלמה של רפואות שונות למחלות שונות או למניעת מחלות. ר' יוחנן פיזר מאמרים רבים בשבח הזהירות בבריאות הגוף, הן באכילה והן בשתיה.

על הכל היתה אהבתו לארץ־ישראל. בשטח זה קבע הלכות ממש שהן מצוות ישוב א"י, איסור עזיבת א"י אפילו לשם מצווה (רק בשעת פיקוח נפש), איסור השכרת קרקע בא"י לנכרים. וכן הרבה בשבח אלה שחיו בארץ־ישראל: „כל המהלך ד' אמות בא"י מובטח לו שהוא בן העולם הבא" (כתובות קי"א.). בנין א"י הוא מעל הכל. יש לבנות את ירושלים שלמטה כדי שתתקיים ירושלים של מעלה, שכן „אמר הקב"ה: לא אבוא בירושלים של מעלה עד שאבוא לירושלים של מטה" (תענית ה'.).

ר' יוחנן אהב לדרוש הרבה על דברים היסטוריים, ובראש וראשונה על אישי התנ"ך כדי ללמוד לקח מהליכותיהם. כן היו אתו שמורות מסורות היסטוריות מתקופת הבית השני וחורבנו. הוא המוסר לנו את תיאור החורבן ע"י הסיפור של קמצא ובר קמצא וכו'...

האגדות הרבות שהשמיע משכו אליו את המוני העם שאהבו לשמוע אותו דורש ברבים. אין עוד אחד מחכמי התלמוד אשר מסרו בשמו כל־כך הרבה תלמידים כמו ר' יוחנן. כי הוא היה למעשה היחידי אשר דברו היה ממש חוק בעיני כל היהודים בארץ ובתפוצות.

ידידו־תלמידו וגיסו של ר' יוחנן היה ר' שמעון בן לקיש, או בקיצור ריש לקיש, שעמד יחד עם ר' יוחנן בראש ישיבת טבריה. ר' יוחנן נתן לו לאשה את אחותו ולימדו תורה ומאז לא נפרדו דרכיהם.

במשך הזמן למד ריש לקיש כל־כך הרבה עד כי נעשה לו בר־פלוגתא קבוע. הוא גם למד אצל ר' הושעיא, אותו כיבד מאד.

התמדתו ושקידתו לא הכירו גבול, כאדם היודע שעליו להשלים את מה שהחסיר בשנים שלא למד. לפי הגמרא במסכת תענית (ח'.) היה חוזר על משנתו ארבעים פעם לפני שנכנס לשיעורו של ר' יוחנן. הוא גם הדגיש: „אין דברי תורה

מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליה" (ברכות ס"ג:). הישגיו בלימוד התורה הביאוהו לדרגת סגנו של ר׳ יוחנן בישיבת טבריה. תפקידו היה לחזור על דברי ר׳ יוחנן עם התלמידים. בחזרות אלו היה מוכיח את חריפותו העצומה עד כי אמרו עליו: „הרואה את ריש לקיש בביהמ"ד כאילו עוקר הרים וטוחנן זה בזה" (סנהדרין כ"ד.). אפילו ר׳ יוחנן היה מודה לו הרבה פעמים.

הוא, שנתנסה בכל מיני דברים שונים, כולל חיי תענוגות, ידע שכל זה שקר ואשליה. לכן היה דורש תמיד בשבח ההתגברות על היצר: „יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש להמיתו" (סוכה נ"ב:). „כל המתלוצץ נופל בגיהינום" (ע"ז י"ח:). והוא גם ידע את ערכה האמיתי של התשובה. כי הרי מי היה כמוהו חוזר בתשובה שלמה: „גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כשגגות ואפילו כזכיות" (יומא פ"ו:).

מידותיו הטובות שימשו לאות ולמופת לאחרים. הוא היה הסמל ליושר ולצדק. הגמרא אומרת ביומא (ט:), שאדם אשר ריש לקיש מדבר עמו בשוק, יכולים למסור לו מלווה בלי עדים. הוא גם היה איש האמת ולא החניף לאף אחד. כבר ראינו למעלה שלא פחד מן הנשיא. הוא גם העז לבטל פסק דינו של ר׳ יוחנן במדה וראה שאין הוא צודק ומצא משנה לבטל דעת רבו.

בדומה לרבו, ר׳ יוחנן, גם אהבת הבריות ואהבת א"י של ריש לקיש היו מן המפורסמות.

הצנע וההסתפקות במועט היו עוד מהצדדים החיוביים הרבים שלו. כל ירושתו שהוריש היה קב של כרכום. (גיטין מ"ז.).

חברם של ר׳ יוחנן וריש לקיש היה ר׳ חמא בר חנינא, בנו של האמורא הגדול ר׳ חנינא בר חמא. גם הוא, כאביו, ניהל בית מדרשו בציפורי. הוא גם היה תלמיד מובהק של אביו וממשיך תורתו. בהלכה מופיע לעתים רחוקות. לעומת זה רב היה כוחו באגדה.

מאמרו המפורסם ביותר: „כל זמן שזרעו של עמלק בעולם אין השם מלא ולא הכסא שלם, שנאמר כי יד על כסא י־ה. אבד זרעו של עמלק מן העולם השם שלם והכסא שלם וכו׳..." (תנחומא).

אמוראים מפורסמים אחרים של אותו דור הם עוד: ר׳ יצחק בר נחמן ור׳ שמעון בן פזי — שניהם תלמידי ר׳ יהושע בן לוי, אילפא, ר׳ יוסי בר חנינא, ר׳ אלכסנדרי ואחרים.

הלימוד של המשנה קבל בדור זה תנופה חזקה ע"י תלמידיו הרבים של ר׳ יוחנן שנפוצו בא"י ובבבל ואשר היוו למעשה את הדור השלישי של האמוראים.

טז. היהודים בתקופת ירידת הקיסרות האלילית באימפריה הרומית

הסדרים החדשים של דיוקלטינוס. — חלוקת הקיסרות. — יחסו אל היהודים. — רדיפת הנוצרים.

המשבר הקשה שפקד את רומי ואת האימפריה כולה כחמישים שנה בא לקיצו עם עליית דיוקלטינוס האילירי לכס הקיסרות (ד' אלפים מ"ד לבה"ע, 284 למספ'). הוא שלט 21 שנה (עד 305). למרות שהיה חסר השכלה, בכ"ז רצונו הכביר להשליט סדר באימפריה הביאוהו להנהגת סדרים חדשים ולהערצה אליו כאחד. המרידות פסקו והחיילים חזרו למשמעתם.

הסדרים החדשים בשלטון התבטאו בביטול השתתפות הסינאט בשלטון ובהנהגת פולחן אלילי־אישי כמנהגי מלכי המזרח. ע"י כך נקבעה הקיסרות באופן סופי כשלטון יחיד מוחלט (אבסולוטי). בזה למעשה חוסלה הריפובליקה הרומית לחלוטין, ולא הריפובליקה בלבד חוסלה, אלא גם העיר רומי הורדה מגדולתה ע"י דיוקלטינוס. הוא קבע את מקום מושבו בעיר ניקומדיה אשר במדינת ביתיניה.

מדינה זו שהיא זהה עם תובל (יומא י'), היתה בתקופה העתיקה ממלכה בקצה הצפוני־מערבי של אסיה הקטנה, ששלטו בה שבטים תראקיים. היא היתה מדינה מאד עשירה בתבואות, בפירות, ביערות ובשדות מרעה וכן היו בה דרכי תחבורה נוחות ונמלים גדולים. משום כך היתה מדינה זו תמיד מטרה להתגוששויות ולמלחמות הרבות שהיו באיזור זה בין המעצמות השונות. היוונים התישבו בה במאה ה־7, הפרסים כבשוה לאחר מכן ושלטו בה עד 297 לפנה"ס. אז היא נעשתה לעצמאית עד שנת 74. במשך תקופה ארוכה זו שלמעלה מ־220 שנה הצליחו מלכי ביתיניה בתמרוניהם הרבים להחזיק מעמד כמדינה עצמאית, אם־כי מאז התפשטות האימפריה הרומית נטו תמיד לחסות רומי. המלך האחרון, ניקומדס ה־4, הוא אשר ציווה את ממלכתו לעם הרומי וכך נעשתה ביתיניה לפרובינציה רומית.

דיוקלטינוס התישב, איפוא, בפרובינציה זו ומכאן שלט על כל חלקי האימפריה.

פעולה נוספת להורדת המרכז הרומי מגדולתו נעשתה על־ידו, כאשר חילק את איטליה למחוזות ומינה עליהם פקידים, הטיל עליהם מסים וע"י כך נעשתה גם איטליה ככל הפרובינציות. אולם פעולתו העיקרית היתה חלוקת הקיסרות לשני הלקים — המזרחי והמערבי. את החלק המזרחי החזיק בידו ואילו את החלק המערבי מסר לחברו מכסימיינוס, גם הוא מילידי איליריה. מקום מושבו של מכסימיינוס היה במדיולנוס שבאיטליה הצפונית (כיום מילאנו).

התרכזותו של דיוקלטינוס בחבלים המזרחיים שיפרה בהרבה את תנאי הביטחון באיזורים אלה, במיוחד בארץ־ישראל. שרי הצבא והחיילים הפסיקו להשתולל באיזורים אלה והיתה הרוחה.

גם בזה לא הסתפק. הוא מינה שני עוזרים חשובים לו ולמכסימיינוס, שנקראו בכינוי „קיסרים": את גלריוס מינה כשליט על יוון, מוקדון ואיליריה (ארצות הבלקן היום), ואילו את קונסטנטיוס מינה על גליה ועל בריטניה. שני „קיסרים" אלה היו כפופים לשני השליטים: דיוקלטינוס ומכסימיינוס, שכונו בשם „אוגוסטים". לפי התקנות שקבע יתפטרו שני האוגוסטים משלטונם לאחר 20 שנה, ואז יעלו שני הקיסרים לדרגת אוגוסטים, ואלה ימנו שני קסירים חדשים וכך הלאה.

כך נחלקה הקיסרות הרומית למעשה ל־4 חלקים.

דיוקלטינוס קיים בעצמו מה שקבע. לאחר עשרים שנות שלטון התפטר יחד עם מכסימיינוס והעבירו את השלטון לידי סגניהם. הוא בעצמו פרש מהחיים הציבוריים וחזר לעיר מולדתו הדלמטית סלונה (היום ספליט שביגוסלביה), לארמון גדול שבנה לעצמו שם. יורשיו לא יכלו להתפשר ביניהם ולפי בקשתם ניסה לתווך ביניהם, אולם בשום אופן לא רצה לחזור לשלטון.

יחסו של דיוקלטינוס ליהודים היה הרבה יותר נוח מאשר לנוצרים שאליהם התייחס בצורה הגרועה ביותר. דיוקלטינוס היה מבקר באופן קבוע בא"י, במיוחד בטבריה, הן בגלל מלחמותיו הרבות עם הפרסים שהיה בא להתייעץ עם חכמי א"י או אף לבקש עזרה מהם, והן משום יחסו המיוחד לעיר טבריה, שבה, לפי אגדה אחת, גדל ועסק במרעה־חזירים. (ירושלמי, תרומות מ"ו). לפי אגדה זו רצה להתנקם בחכמי ישראל שלעגו לו בזמנו, אולם בדרך נס אף אחד לא נפגע (שם). במשך הזמן התידד עם ר' יהודה נשיאה ושינה יחסו לטובה. באחת הפקודות שהוציא לעבודת האלילים, ושהיתה מכוונת בעיקר נגד הנוצרים, אבל גם נגד דתות אחרות, הוציא במפורש מן הכלל את היהודים: „כל אומיא ינסכון, בר מן יודאי", (כל האומות ינסכו לאלים חוץ מן היהודים, ירושלמי עבודה זרה מ"ד). השומרונים חויבו בנסך זה. יחס שונה זה אל היהודים אפשר להסביר גם בזה, שהדת היהודית היתה דת מוכרת מטעם השלטון הרומי Religio Licita ואילו הנצרות במיוחד וגם דתות אחרות נחשבו לכת הַמְשֻׁנָּה נוהגים דתיים מקובלים.

כתוצאה מיחס זה היה גם יחס היישוב היהודי וחכמי היישוב אל דיוקלטיינוס חיובי. ר' חייא בר אבא, שהיה כהן, התיר גם להיטמא ולפסוע על קברים, כדי לראות מרחוק את דיוקלטיינוס בשעה שהגיע לצור, והוא אף עשה כך (ירושלמי ברכות ו').

בסיכום אפשר לומר, שבמשך עשרים שנות שלטונו הצליח דיוקלטינוס לבצר

ולחזק את האימפריה מבחינה בטחונית. אולם פחות הצלחה השיג במדיניות הכלכלית שלו. כבר הזכרנו שצורת שלטונו היתה כדוגמת המלכים המזרחיים. שיטה זו היתה ידועה במנגנון מנופח, פאר מזרחי, בנינים מפוארים ועוד, אשר הצריכו הוצאות עצומות. לכן הטיל על ההמונים מסים מרובים שהביא להרעת מצבו של היישוב העירוני, שבלאו הכי היה רע מאד (ראה למעלה). גם מצב האיכרים לא שופר. זיוף המטבעות לא הופסק, בצורת קשה השתלטה בימיו, כל אלה יחד גרמו להאמרת מחירי המצרכים. אמנם דיוקלטינוס ניסה לקבוע מחירים קצובים לכל מצרך ועי״ פיקוח קפדני להקל על המצוקה, אולם פיקוח זה גרם לכך, שהסוחרים הפסיקו להביא סחורותיהם לשוק. בכל־אופן לא הצליח להשתלט על המצב הזה.

פרשה מיוחדת היא יחסו הגרוע במיוחד אל הנוצרים. כת זו, שראשיתה במאה הראשונה, הצליחה להשתרש בין ההמונים במאה השניה, ואילו במאה השלישית התפשטה והקימה קהילות ברוב חלקי האימפריה. היחס של קיסרי רומי אליה היה שונה. בעוד שעד סוף המאה השניה רדפו אותם ונאלצו להתקיים בתנאי מחתרת, הרי המלכים מבית סוורוס התייחסו אליהם בסובלנות רבה. בגלל יחס זה גדל מספר הנוצרים במאה השלישית בהרבה. בתקופת המשבר שוב חודשו הרדיפות, אולם אלו לא גמרו לירידה במספר הנוצרים אלא עוד סייעו בחיזוקן הפנימי של הקהילות. בינתיים עלו נוצרים רבים לתפקידים חשובים במדינה; בצבא או בממשלה. נוכח עליה זו, שיכלה להביא לערעור מעמדה של האלילות אשר דיוקלטיינוס רצה ביקרה, החליט דיוקלטיינוס לחדש את הרדיפות, אבל הפעם ביתר שאת: הוא ציווה להרוס את כל הכנסיות הנוצריות, להשמיד את כתבי הקודש שלהם ולהרחיק את הנוצרים מכל משרותיהם בצבא ובמנגנון המדינות. מכסימיינוס וכן ה„קיסר״ גלריוס הלכו בעקבותיו ורק קונסטנטיוס הקל עליהם. אמנם גם הוא הרס מספר כנסיות אבל לא יותר מזה.

רדיפות אלה השיגו את ההיפך מאשר דיוקלטינוס היה מעונין בו. אמנם חלק מן הנוצרים בגד באמונתו בגלל הרדיפות, אולם חלק גדול ראה במסירת נפשו על ערכי הנצרות מין מלחמת קודש. הנוצרים נוכחו לדעת שמספרם רב הרבה יותר מאשר חשבו, ובאו לידי מסקנה חדשה שעליהם לתת יד לכל מי שינסה לעלות לשלטון ויהיה זקוק לתמיכה רחבה עממית.

כך גרם דיוקלטינוס לשינוי זה שהטביע חותמו על כל מערכת השלטון באימפריה רומית, לאמור: הכוח הנוצרי הפסיק להיות כוח דתי בלבד, אלא הפך להיות כוח פוליטי.

התוצאות נראו בעליל מיד לאחר שדיוקלטינוס ומכסימיינוס מסרו את שלטונם ליורשיהם.

יז. הדור השלישי של האמוראים בא״י.

החכמים העולים מבבל לא״י: ר׳ אלעזר בן פדת. — ר׳ זירא. — ר׳ חייא ור׳ שמעון בני אבא. — ר׳ אסי ור׳ אמי. — החכמים שעלו וחזרו וירדו: ר׳ יעקב. — רבה בר־בר חנא. — הדור הממשיך בא״י: ר׳ אבהו. — ר׳ יצחק נפחא. — ר׳ חנינא בר פפא. — ר׳ יעקב בר אידי. — ר׳ אלעאי. — ר׳ אבון בר חייא ור׳ אבון בר כהנא. — ר׳ יאשיה. — היורדים ללמוד ולפעול לבבל: ר׳ אבא בר זוטרא. — ר׳ אבא בר זבדא. — עולא. — בעלי המשרות בטבריה: ר׳ לוי הדרשן. — ר׳ יהודה בר נחמני הדרשן. — ר׳ שמואל בר נחמני. — ר׳ חייא בר אדא. — חכמי העיירות והכפרים.

ההתפתחות הגדולה של חיי התורה בא״י לא נפסקה כתוצאה מירידת המצב הכלכלי, אלא להיפך, עוד הלכה ונתחזקה. הויכוחים הרבים, לשם־שמים כמובן, שהיו קיימים בין אמוראי הדור הראשון והשני עוררו גם את הבאים אחריהם להתמסר לליבון ההלכות שהופיעו במשנה, להוסיף נדבכים חשובים לבנין אשר ייקרא הים התלמודי. ר׳ יוחנן וריש לקיש וחבריהם העמידו דור חדש של תלמידי חכמים אשר הלכו בדרך הנאמנה של רבותיהם הגדולים.

בראש תלמידים אלה יש להעמיד את הארי שעלה מבבל לא״י ללמוד ולבסוף זכה לרשת את כסאו של ר׳ יוחנן בראש ישיבת טבריה, הוא ר׳ אלעזר בן פדת, הנקרא בתלמוד בשם ר׳ אלעזר סתם.

הוא התפרסם עוד בדור הקודם כרבותיו בשני השטחים גם יחד: בהלכה ובאגדה.

בבבל עוד הספיק ללמוד אצל שני גדולי הדור: רב ושמואל, ואילו בארץ ישראל היה תלמידם של ר׳ חנינא בר חמא ושל ר׳ אושעיא, ולבסוף היה לתלמיד מובהק של ר׳ יוחנן. ההערצה היתה הדדית. ר׳ אלעזר העריך מאד רבו זה וגם ר׳ יוחנן הכיר בגדולתו עד כי רצה ללמדו גם מעשה מרכבה, אבל ר׳ אלעזר סירב בטענה שטרם הגיע לגיל המתאים (חגיגה י״ג). ככל שהמשיך ללמוד אצל ר׳ יוחנן הכירו רבו עוד יותר וכן את סגולותיו המצויינות וכך הגיע למעמד עוד בחיי רבו. הוא נתמנה לדיין.

מידותיו התאימו לתפקידו זה, כי בראש וראשונה היה ר׳ אלעזר שונא מתנות. הוא היה עני מרוד ובכל זאת סירב לקבל כל מתנה ואף היה מחזיר אותה אם נשלחה לו. גם בית הנשיא היה שולח לו מתנות ולא היה מקבלן.

עם כל־זה היה בעל צדקה גדול ואף את המעט שהיה לו היה נותן לתלמידי־חכמים עניים בדרך כזאת שלא ייפגעו. מסופר עליו שרצה פעם לעזור לר׳ שמעון בר אבא, הלך לידו והשמיט בכוונה דינר שנפל ליד ר׳ שמעון, כשהלה רצה להחזיר לו אבידתו, אמר: כבר נתייאשתי ממנה ובדין הוא שלך (ירושלמי, בבא מציעא פ״ב). הוא העמיד את מצות הצדקה בראש כל המצוות, ובמיוחד העריך את מי שנותן צדקה בסתר: „גדול העושה צדקה בסתר, יותר ממשה רבינו״ (בבא־בתרא ט:). הוא, כאיש עני, הבין לרוחם של העניים ועודד אותם לתלות תקוותם בהקב״ה ולא להתייאש: „דרש ר׳ אלעזר: אמרה יונה לפני הקב״ה: רבונו של עולם! יהיו מזונותי מרורים כזית ומסורים בידך, ואל יהיו מתוקים כדבש ומסורים ביד בשר ודם״ (סנהדרין ק״ח:) או: „אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים״ (ברכות י׳.).

התעסקותו בתורה היתה תמיד מתוך התלהבות רבה ומתוך דבקות יוצאת מן הכלל: „אמרו עליו על ר׳ אלעזר בן פדת שהיה יושב ועוסק בתורה בשוק התחתון של ציפורי וסדינו מוטל בשוק העליון של ציפורי״ (עירובין נ״ד:). לימוד התורה דוחה את כל ההתעסקויות השפילות של האדם. כשאדם לומד אין לו זמן לליצנות, לחנופה ולגסות רוח, מידות שר׳ אלעזר שנא אותן ונלחם נגדן. לעומת זה, ע״י לימוד התורה מרבים שלום בעולם. ועשיית שלום היתה בעיניו המידה החיובית ביותר, אותה הנציח בתפילתו הקצרה שהיה משלים בה תפילתו היום־יומית, בבקשת „אהבה ואחווה ושלום וריעות״ (ברכות ט״ז:).

על הכל עמדה אהבתו לארץ־ישראל: „כל הדר בארץ ישראל, שרוי בלא עוון״ (כתובות קי״א.). הוא שנולד בגולה ראה לעצמו זכות גדולה בכך שזכה לעלות לא״י, להיסמך בה וללמוד בה תורה.

יחד עם זאת לא ניתק את קשריו ההדוקים עם חכמי בבל והיה שולח להם הוראות. אלה היו פונים אליו בשאלות וכינוהו „מרא דארץ ישראל״ (יומא ט׳:).

כאמור, זכה ר׳ אלעזר לרשת את מקום ר׳ יוחנן בראש ישיבת טבריה, אולם לא האריך ימים בתפקיד זה. לפי אגרת רב שרירא גאון נפטר ר׳ אלעזר באותה שנה שנפטר ר׳ יוחנן רבו, בשנת ד׳ אלפים ל״ט לבה״ע.

ר׳ אלעזר לא היה היחידי שעלה מבבל לא״י ללמוד כאן תורה ואף להשתקע. רבים וטובים עשו כמוהו. ביניהם היו כאלה אשר נשארו בא״י, הקימו בתי־מדרש והפיצו תורה כאן, או כאלה אשר לאחר שהשתלמו בתורה ובהלכה חזרו וירדו לבבל והפיצו שם את תורתם שרכשו כאן.

החכמים בדור השני של האמוראים שעלו לא״י ולמדו אצל ר׳ יוחנן בטבריה ובמקומות אחרים היו: ר׳ חייא בר יוסף, ר׳ אבא בר־אבינא ור׳ שמלאי, ואילו

בדור השלישי היו הרבה יותר, כי בינתיים השמועה על הישיבה המצויינת של ר׳ יוחנן בטבריה התפשטה בבבל ואף בגולות אחרות ורבים וטובים הפסיקו לימודיהם בבבל ועלו לא״י.

בין חשובי התלמידים והאמוראים האלה יש לציין את ר׳ זירא, את האחים: ר׳ חייא ור׳ שמעון בר אבא, את ר׳ אסי (חברו של ר׳ אמי הא״י), את ר׳ שמואל ב״ר יצחק, את ר׳ חלבו, את ר׳ אחא אריכא, את האחים: ר׳ חנינה ור׳ אושעיא ואת ר׳ אבא בר־כהנא. הצד השווה בכולם שאהבו את א״י וישיבותיה אהבה עזה ולאחר שעלו לכאן נתקשרו בה ולא נטשוה, למרות המצב הקשה שלפעמים גרם כמעט לירידה חדשה. בכל פעם היתה אהבת א״י מתגברת על הדאגות וגורמת לבסוף שימשיכו לדור בארץ ישראל.

ר׳ זירא שעלה לא״י מבבל למד מקודם בסורא בישיבת ר׳ הונא, ובפומבדיתא, בישיבת רב יהודה, אולם נפשו נכספה מאד אל א״י ובעיקר לישיבת ר׳ יוחנן שבטבריה. הלבטים היו קשים, במיוחד משום שלא רצה לפגוע ברבו רב יהודה אשר התנגד שתלמידיו יעזבוהו ויעלו לא״י. אולם הגעגועים לר׳ יוחנן, אשר מאמריו הרבים הגיעו אליו ע״י השליחים שבאו מא״י לבבל, התגברו והחליט לעלות. הגעגועים היו כה חזקים עד כי הוא עובר בבגדיו את הירדן בחפזון, מעשה שעליו הצטער לאחר מכן (כתובות קי״ב.).

ר׳ זירא, בבואו לא״י, נתקל בקשיי קליטה עצומים. היחס של עמי הארץ אל חכמי בבל שעלו לא״י היה גרוע ביותר. בכ״ז לא נטש ר׳ זירא את אהבתו לא״י אלא אף הרבה בשבחו באמרו: „אוירא דא״י מחכים״ (בבא בתרא קנ״ח:). הוא עשה מאמצים עצומים כדי לשכוח את דרך למודם של הבבלים עד כי היה א״י לכל דבר ואף התבטא באמרו: „הני בבלאי טפשאי״ (ביצה ט״ז.). אבל המשיך למסור דברי תורה והלכה מפי רבותיו הגדולים שבבבל: ר׳ הונא, רב יהודה, ר׳ חסדא, ר׳ נחמן ורב המנונא.

לשיא גדולתו בתורה הגיע בא״י, כשעוד הספיק לשבת בפני ר׳ יוחנן וללמוד תורה מפיו. הוא למד כאן גם אצל ריש לקיש, ר׳ אלעזר בן פדת, ר׳ אמי ור׳ אסי שהיו בעצמם מבחירי תלמידי ר׳ יוחנן ובמדה מסויימת גם חבריו. לימודו אצל כל רבותיו, הן בבבל והן בא״י, התרכז בענייני הלכה בלבד, וכשהמאמר נגע לענין הלכתי היה מקפיד ביותר להעמיק ולהעמיד את הדבר על דיוקו. זו היתה בעצם אחת הסיבות העיקריות שבגללה החליט לעלות לא״י. מסורות ההלכה הרבות שנמסרו לו בבבל בשם ר׳ יוחנן הביאוהו תמיד לבירור ההלכות. הוא היה תמיד שואל את המוסר, האם בפירוש שמע מפי ר׳ יוחנן, או „מכללא איתמר״? כך אנו מוצאים

אותו חוקר את ר׳ יעקב בר אידי (יבמות ס:), את ר׳ נתן (ברכות כ״ח.), את ר׳ חייא בר אבא (גטין ל״ט:), את ר׳ אסי (בבא בתרא פ״ד:) ואחרים.

מידותיו האישיות היו מהמצויינות ביותר. הוא היו ענו מובהק ואף ותרן לכל מי שפגע בו (יומא פ״ז.). ענוותנותו הגיעה עד כדי כך שלא רצה לקבל סמיכה, והיה מתחבא כל פעם שרצו להסמיכו. רק לאחר דברי שכנוע של ר׳ אלעזר הסכים להיסמך (סנהדרין י״ד.).

אהבתו למצוות לא הכירה גבול, אף אם היה פטור מהן (סוכה כ״ה:). מידת חסידותו היתה ידועה לכל ואף כינוהו בשם „החסיד הבבלי״ (חולין קכ״ב.). היה מסגף עצמו בצומות כדי לזכות רבים.

הוא האריך ימים והיה לגדול חכמי ההלכה בדורו ובדור הבא לאחריו. כששאלוהו למה האריך ימים, השיב: „מימי לא הקפדתי בתוך ביתי, ולא צעדתי בפני מי שגדול ממני... ולא הלכתי ד׳ אמות בלא תורה ובלא תפילין, ולא ישנתי בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי ולא ששתי בתקלת חברי ולא קראתי לחבירי בחכינתו״ (בכינוי הגנאי) (מגילה כ״ח.).

גם האחים ר׳ חייא ור׳ שמעון בני אבא עלו לא״י מבבל עוד בימי נעוריהם ולכן זכו עוד לשמש את גדולי האמוראים מהדור הראשון — את ר׳ חנינא בר חמא ואת ר׳ יהושע בן לוי, אבל בעיקר היו תלמידיו של ר׳ יוחנן, ולאחר פטירתו — של ר׳ אלעזר בן פדת. ר׳ חייא אף היה מתווכח עם רבו ר׳ יוחנן, ובעיקר מוסר בשמו את מאמריו הרבים. שני האחים היו עניים מרודים ואף לחוסר לחם הגיעו. בשום אופן לא יכלו להגיע לפרנסה מינימאלית, לכן החליטו לרדת לבבל, שמא ימצאו שם פרנסתם. שניהם פנו לרבותיהם לבקש מכתבי המלצה. ר׳ חייא קבל המלצה מהנשיא בזה הלשון: „הרי שלחנו אליכם אדם גדול, שלוחינו וכיוצא בנו״ (ירושלמי, חגיגה פ״א). ואילו ר׳ שמעון שפנה לר׳ חנינא בדבר המלצה לא קבל אותה. בדברי סירובו של ר׳ חנינא אנו מוצאים: „למחר אני הולך אצל אבותיך (לעולם האמת), יהיו אומרים לי: נטיעה אחת של חמדה שהיתה לנו בא״י, התרת לה לצאת לחו״ל ?״ (ירושלמי, מועד קטן פ״ג).

וכך נפרדו הדרכים.

ר׳ חייא ירד איפוא לבבל, אבל רק לזמן מה. בדרכו לבבל הוא מבקר בקהילות חשובות בסוריה ובמקומות אחרים, בודק ומבקר את המצב ואת המוסדות הדתיים, מציע הצעות לשיפור, מתקן תקנות חשובות לחיי הקהילה ואף אוסף כספים לטובת תלמידי החכמים שבא״י. הוא מספר על חוויותיו אלו בביקוריו השונים (ירושלמי, פאה פ״ה, ירושלמי, מגילה פ״ג, בבלי, יבמות מ״ו., בראשית רבה י״א). מתוך דבריו בירושלמי (מעשר שני פ״ד) מתברר, שגם ביקר בארצות רחוקות כמו רומי וגם שם

הוסמכו יחד (כתובות י״ז.), נקראו ביחד „כהני חשיבי דארעא ישראל״(מגילה כ״ב.) וכן בתואר „דייני דארץ ישראל״ (סנהדרין י״ז.). הגמרא גם מספרת הרבה על הצטיינותם המשותפת בלימוד, במעשים טובים, בחסידות ובחיבוב המצוות שלהם. זוג קבוע זה בגמרא הביא להחלפת מאמרים בשמם, ופעמים רבות מוסרת הגמרא מאמר בשם ר׳ אמי „ואיתימא״ או „ואמרי ליה״ בשם ר׳ אסי.

ר׳ אמי היה גם תלמידו של ר׳ אושעיא, אולם רבו המובהק היה ר׳ יוחנן, אליו נקשר בכל נימי נפשו, עד כי התאבל בשבעה ובשלושים לאחר פטירתו. הוא גם היה יורשו הרוחני של ר׳ יוחנן, כי היה מוסר בשמו מאמרים בהלכה ובאגדה, ולאחר מות ר׳ אלעזר, הועמד ר׳ אמי בראש ישיבת טבריה, בה המשיך בדרך רבו הגדול. אז היה גם לבר־סמכא הראשי של הדור.

ר׳ אמי קבל על עצמו שליחויות ציבוריות רבות, הן בשטח הפנימי, החינוכי והן ביחסים חיצוניים עם השלטונות. אנו מוצאים את ר׳ אמי נוסע לתדמור להשתדל בפדיון שבויים של זעיר בר חיננא (ירושלמי, תרומות פ״ח) שנשבה שם. כן אנו מוצאים אותו, יחד עם חבריו ר׳ אסי ור׳ חייא בר אבא, לצאת בשליחות של ר׳ יהודה נשיאה לכפרים ולעיירות בארץ לשם פיקוח על המצב החינוכי, לתקן מה שניתן לתיקון, לבחון ולבדוק את פרנסי העיר, סופריה ומלמדיה.

למרות שר׳ אמי היה עכשיו לראש הישיבה המרכזית בטבריה וע״י זה למעשה האוטוריטטה הרוחנית העליונה של היהודים, בכ״ז כל זמן שרבו ר׳ הונא היה חי בסורא אשר בבבל, היה ר׳ אמי כפוף לו (מגילה כ״ב.). לאחר פטירת ר׳ הונא פנו אל ר׳ אמי מכל ארצות הגולה ואף מבבל קבלו על עצמם את סמכותו. הוא האריך ימים ונפטר, כנראה, בשנים ד׳ אלפים ע׳—פ׳ לבה״ע.

לא כל החכמים שעלו מבבל לא״י גם נשתקעו בה. היו גם כאלה אשר באו רק ללמוד, כמו רב ושמואל בשעתם, וחזרו להורות בבבל, והיו כאלה אשר ניסו אמנם להשתקע כאן, אבל בגלל המצב הכלכלי הקשה לא הצליחו להסתדר וחזרו וירדו. בין האמוראים שעלו וחזרו יש לציין את ר׳ אחא בר עויא, את ר׳ זעירי, שהספיק עוד ללמוד בבבל אצל רב ולאחר מכן עלה לא״י ללמוד אצל ר׳ יוחנן ושוב חזר לנהרדעא והורה שם הלכות רבו, ר׳ יוחנן. אמורא בבלי אחר שעלה ללמוד לטבריה הוא ר׳ יעקב שנשאר כאן ללמוד גם אצל ר׳ אמי, ורק בסוף ימיו חזר לבבל, וכן רבה בר־בר חנא, אשר גם הוא נולד בבבל ועלה לא״י ולמד כאן אצל ר׳ יהושע בן לוי, אצל ר׳ יוחנן וריש לקיש ובמיוחד אצל ר׳ אלעזר. הוא אהב לנדוד הרבה ומכל מקום חזר עם סיפורים רבים ונפלאים וכך הגיע לסוף נידודיו וחזר לבבל מולדתו. כאן במיוחד אהב לספר על ארץ־ישראל, פירותיה ואנשיה, ובכל מקום

היסטורי עתיק היה ממש מעורר את המעשים הנפלאים של האבות בפני עיניו ועיני שומעיו.

דברנו עד כה על האמוראים, תלמידי ר׳ יוחנן, שעלו מבבל לא״י ללמוד.

אולם לא פחות היו תלמידיו המקומיים של ר׳ יוחנן וכן של חבריו, אשר היו ילידי א״י ולמדו כאן אצלו וכמובן נתפרסמו כגדולי תורה, וכיורשים רוחניים אמיתיים של רבותיהם.

בין תלמידים אלה יש למנות את האמורא, ר׳ אבהו, שהיה בעצמו ראש ישיבה ודיין בקיסרין וכן בא־כוחה הנאמן של האומה כלפי השלטונות הרומיים אשר נציגיו התרכזו בעירו. כל חכמי דורו, תלמידי ר׳ יוחנן, התחברו אתו ואהבוהו. כך אנו מוצאים אותו יחד עם ר׳ זירא, ר׳ חייא בר אבא, ר׳ אמי ור׳ אסי.

הוא התפרסם בהלכה ובאגדה גם יחד, הן בחידושיו שלו והן בחידושי רבותיו: ר׳ יוחנן, ריש לקיש, ר׳ אלעזר ואחרים. ההמון נמשך אחרי דרשותיו והוא היה מנצל זאת כדי להטיף לדרכי מוסר, לדרך חסידות, צדקה וחסד, לדרך של יראת חטא ותיקון המידות. בגלל מעמדו המיוחד, כמייצג האומה בפני השלטונות, נאלץ ללמוד גם חכמות חיצוניות, כגון: השפה היוונית, חשבון, ועוד. חכמתו הרבה בכל השטחים, — ונוסף לזה גם תארו החיצוני היפה — עשו תמיד רושם עצום על השלטונות שנטו לו חסד והשתדלו לעשות לפי בקשתו. בגלל תפקידו זה היה גם נוסע הרבה לקהילות ולשלטונות בארץ ובחוץ־לארץ. הוא גם היה מופיע לויכוחים הרבים עם בעלי דתות אחרות ובמיוחד עם הנוצרים. נגדם היה דורש תמיד את הפסוק: „אני ראשון — שאין לי אב, ואני אחרון— שאין לי אח, ומבלעדי אין אלוקים — שאין לי בן״ (שמות רבה).

בביקוריו הרבים בקהילות השונות היו בני ישראל מתנים בפניו את צרותיהם והוא היה שומע כל אחד בסבר פנים יפות ומבטיח סידור עניינו, אולם בכל הזדמנות כזאת היה גם מופיע בפני כולם יחד וע״י דרשתו המקסימה, העמוקה והמושכת את הלב, היה פותר חלק מהבעיות ומעודד את הציבור.

השפעתו הלכה וגדלה ותקנותיו נתקבלו במשך הזמן כתקנות קבועות שכל בית ישראל נוהג לפיהן.

אהבת ישראל ואהבת ארץ ישראל שלו לא הכירו גבולות. הוא היה אומר: „מקום שבעלי תשובה עומדין, צדיקים גמורים אינם עומדין״ (ברכות ל״ד:). וכן: „אפילו שפחה כנענית שבארץ ישראל, מובטח לה שהיא בת העולם הבא״ (כתובות קי״א.).

ענוותנותו היתה ידועה לרבים. למרות מעמדו הרם והשפעתו הרבה לא רצה לקבל על עצמו שום משרה הנותנת לו שלטון על תלמידי חכמים. כך ויתר על

תפקיד ראש ישיבה לטובת ר׳ אבא דמן עכו (ראה להלן), בטענה שהוא גדול ממנו בתורה. (הסיבה האמיתית היתה, כי לר׳ אבא לא היתה פרנסה והיה שקוע בחובות). כן היה מפייס אחרים, למרות שאחרים היו המעליבין ויפה מתבטאת ענווה זו במאמרו: „אין העולם מתקיים אלא במי שעושה עצמו כמי שאינו" (חולין פ״ט).

לבסוף יש לציין את מלחמתו העיקרית נגד הכהנים השומרונים והכותים שהיה מפרידם לגמרי מישראל וגזר עליהם כעכו״ם מוחלטים. וכשאלה שאלוהו: „אבותיכם היו מסתפקין בשלנו, אתם מפני מה אינכם מסתפקין משלנו", היה עונה להם: „אבותיכם לא קלקלו מעשיהם, אתם קלקלתם מעשיכם". (ירושלמי, עבודה זרה, פ״ה).

אחד מהאמוראים הגדולים, תלמיד־חבר לר׳ יוחנן, היה ר׳ יצחק נפחא (כינוי זה בא לו בירושה, למרות שהוא בעצמו לא היה נפח). למרות חילוקי הדיעות שבינו לבין ר׳ יוחנן, היתה ביניהם ידידות עמוקה. כן חי ביחסים מצויינים עם ריש לקיש ואילו ר׳ אמי ור׳ אסי ישבו לפניו. למרות מעמדו זה ירד משום מה לבבל והפיץ שם את תורת רבותיו. רבים הם מאמריו בהלכה ובאגדה, מהם המהווים עד היום יסוד לכל הדרך הלימודית שלנו, כגון: „אם יאמר לך אדם יגעתי ולא מצאתי — אל תאמן. לא יגעתי ומצאתי — אל תאמן. יגעתי ומצאתי — תאמן" (מגילה ו׳:).

חברם הקרוב ביותר של ר׳ אבהו ושל ר׳ יצחק נפחא היה ר׳ חנינא בר פפא. הוא היה ידוע כדיין מומחה, אבל גם כאיש קדוש ובעל מופת גדול. לפי הגמרא, בגלל קדושתו הרבה, לא ניתנה למזיקים שליטה עליו (קידושין ל״ט:). עוד סיפורי נפלאות רבים סופרו עליו.

כן היה ידוע אז תלמידו החביב של ר׳ יוחנן, ר׳ יעקב בר אידי, שהתיישב בסוף ימיו בסביבת צור ומשם שלח תשובותיו הרבות בהלכה לפונים אליו, ביניהם גדולי הדור, כמו ר׳ זירא (עירובין פ׳.), ר׳ נחמן (ביצה כ״ה:) ואחרים.

תלמידים־חכמים אחרים של ר׳ יוחנן באותו דור הם: ר׳ אלעאי, אשר מסר הרבה מאמרים בשם רבו. כן התחבר לר׳ אבהו ולר׳ זירא. גם הוא ישב בעיר צור ותלמידים מבבל היו באים ללמוד אליו לשם. וכן שני החברים ר׳ אבון בר חייא ור׳ אבון בר כהנא, שלמדו יחד אצל ר׳ יוחנן, וכן אצל ר׳ זירא. אולם ר׳ אבון בר חייא לא האריך ימים ונפטר בהיותו בן כ״ח שנים. רבו, ר׳ זירא הספידו באמרו שר׳ אבון השיג בכ״ח שנים מה שאין תלמיד ותיק יכול ללמוד במשך ק׳ שנים (ירושלמי, ברכות פ״ב). לעומתו, חברו ר׳ אבון בר כהנא, האריך ימים ונחשב בדור לאחר ר׳ יוחנן כזקן וחכם הדור.

כן חי באותו דור ר׳ יאשיה, אשר גם הוא היה תלמיד מובהק לר׳ יוחנן וכן תלמידו של ר׳ כהנא. רבו זה אהבו מאד וכשנפטר לעולמו הוריש לר׳ יאשיה כסף

וספרים, למרות שהניח יורשים בבבל. לאחר מכן דאגו חכמי א״י שהירושה של ר׳ כהנא תגיע לידי ר׳ יאשיה. גם הוא האריך ימים עד לדור הבא ונחשב לאחד מזקני וחכמי הדור.

בין תלמידי ר׳ יוחנן היו גם כאלה אשר קיבלו תפקיד לרדת למרכזי היהודים בגולה ולהפיץ שם את תורת חכמי א״י. אלה, בעלי התואר „נחותא״, עשו עבודה יפה במרכזי הגולה וקיימו בגופם קשר חי בין המרכז הא״י לבין יהדות תפוצות.

מאידך גיסא היו כאלה אשר נפשם חשקה דווקא ללמוד בישיבות בבל, אצל רב ורב הונא בסורא ואצל שמואל בנהרדעא, ולאחר שלמדו חזרו לא״י והוסמכו כאן. מאלה יש לציין את ר׳ אבא בר זוטרא, אשר התחיל ללמוד בא״י אצל ר׳ חנינא, ירד לבבל ולמד אצל שמואל בנהרדעא, וחזר ועלה והצטרף לישיבת ר׳ יוחנן בטבריה, שם קיבל משרה של מתרגם לארמית־בבלית בבעיות שהתעוררו בבית הדין.

אמורא מפורסם אחר שירד ללמוד לבבל היה ר׳ אבא בר זבדא, שלמד בסורא אצל רב, ולאחר פטירת רב אצל ר׳ הונא, לאחר מכן עלה חזרה לא״י ולמד אצל ר׳ אלעזר. הוא היה למעשה הסמכות התורנית החשובה ביותר בא״י לאחר מות רבי, ר׳ אלעזר. בירושלמי (סנהדרין פ״א) נאמר, שר׳ אבא היה הפותח בהלכה ור׳ אמי ור׳ אסי החותמים. למרות מעמדו חשוב זה היה נכנע בפני רב הונא רבו שחי בבבל, כל זמן שהיה חי, ואף היה שולח לו מכאן שאלותיו. מאמרו המפורסם ביותר באגדה: „ישראל אע״פ שחטא — ישראל הוא״ (סנהדרין מ״ד.), כי לכל יהודי יש בנשמתו חלק אלקי ממעל.

הראשון מבין בעלי התואר „נחותא״ היה האמורא עולא. רבותיו המובהקים היו ר׳ יוחנן ור׳ אלעזר, אולם כבר בחיי רבותיו אלה היה יורד מדי פעם בפעם לבבל ומורה שם את תורות רבותיו. שמעו של ר׳ יוחנן יצא אז לתהלה ולתפארת בבבל ומשום כך קיבלו את תלמידו, עולא, בכבוד גדול. הוא ביקר בבית ראש הגולה (שבת קנ״ז:) וכן התידד עם גדולי חכמי בבל (ר׳ יהודה, ר׳ נחמן, ר׳ חסדא ואחרים). בסיוריו הרבים בבבל השתדל לפרסם את שבחיה של ארץ ישראל ודאג להכנסת אהבת א״י לליבות הבבלים. כתוצאה מכך לא החזיק במנהגי הבבלים. הוא גם היה עורך מגביות לטובת ישיבות א״י. לצערו הרב, דווקא אוהב ארץ ישראל כמוהו נאלץ להיפטר מהעולם הזה בגולה.

מאמרים רבים נשארו ממנו והידועים ביניהם: „מיום שחרב ביהמ״ק אין לו להקב״ה בעולמו אלא ד׳ אמות של הלכה בלבד״ (ברכות ח׳.).

מבעלי המשרה הקבועים בישיבת ר׳ יוחנן בולט הדרשן ר׳ לוי, שהיה אמן בדרשנות, ויחד עם חברו ר׳ יהודה בר נחמני שימש במשך תקופה ארוכה (כעשרים

שנה ומעלה) דרשן בבית־המדרש. דרשותיו היו להפליא והן מצאו חן לא רק בעיני ר׳ יוחנן, אלא גם בעיני אותם החכמים אשר לא החזיקו באגדה, כמו ר׳ זירא. (ירושלמי, ראש־השנה פ״ד). הוא לא רק דרש דרשות מקוריות משלו אלא הוא שימש מעין גשר חי לדרשות רבות שהשמיעו קודמיו ורבותיו והיה מוסרן לדורו הוא ולדורות הבאים. לאחר מכן מסרו הדרשנים הבאים אחריו את דרשות ר׳ לוי, כמו ר׳ יהושע מסכנין, שמסר מאות מדרשות ר׳ לוי.

מה משך את לב הציבור לבוא ולשמוע לדבריו? ר׳ לוי ידע לשלב בדבריו משלים רבים ויפים. כמובן, שכל מטרת הדרשות היתה להחזיר את העם בתשובה, לזרז את ההמון לקיום מצוות, ועוד. למשל: „אילו היו ישראל משמרין שבת אחת כתיקונה, מיד היה בן־דוד בא״ (ירושלמי, תענית פ״א).

הזכרנו שר׳ לוי עמד בתפקידו זה יחד עם ר׳ יהודה בר נחמני. אולם לר׳ יהודה היה תפקיד חשוב נוסף. הוא היה מתורגמנו של ריש לקיש, פירוש, שהיה עומד ליד ריש לקיש, בשעה שהלה היה דורש, ומסביר דברי רבו לציבור (חגיגה ט״ז). ר׳ יהודה נתפרסם גם בגלל אומץ רוחו להלחם בתופעות שליליות שפשטו בבית הנשיא, כגון: מינוי דיינים תמורת כסף. (סנהדרין ז׳:).

גם אחיו ר׳ שמואל בר נחמני היה דרשן מופלא. הוא גם היה מבוגר מר׳ יהודה ודרשות רבות למדו ר׳ לוי ור׳ יהודה מר׳ שמואל. ר׳ שמואל היה כבר זקן בשעה ששניים אלה היו דרשני הדור והוא הספיק עוד ללמוד אצל התנאים ר׳ שמעון בן אלעזר ואצל בעל האגדה המפורסם ר׳ יונתן. רבו המובהק היה ר׳ יהושע בן לוי, וזה אשר שלחו לכהן כדרשן וכמורה הוראה לעיר הדרום לוד. גם ר׳ אבהו שהיה גדול הדרשנים בדורו היה הולך עוד לשמוע את דרשות ר׳ שמואל וללמוד ממנו. שמו נתפרסם גם בתפוצות הגולה ואלה הפצירו בו לבוא למרכזיהם ולעודד את ההמונים. כך אנו מוצאים את ר׳ שמואל בישובי היהודים בבבל. כן היה משתמש בסגולותיו המיוחדות ובכושר הרצאתו הנשיא ר׳ יהודה (נשיאה) והיה לוקח אותו עמו אל הקיסרים (ירושלמי, תרומות פ״ח).

תלמיד חשוב אחר, נוסף לר׳ יהודה בר נחמני, היה לריש לקיש, הוא ר׳ חייא בר אדא, שהיה מקודם תלמידו של דודו בר־קפרא ושל רב (כשהוא למד ולימד בא״י), אולם בעיקר קיבל מריש לקיש, שלקח אותו גם להיות מורה לבנו. הוא גם נתפרסם בקולו הערב. ר׳ חייא לא זכה לאריכות ימים ונפטר עוד בחיי רבו, ריש לקיש.

לא רק בערים המרכזיות, כמו טבריה, ובישיבות הגדולות היו נמצאים באותו זמן גדולי תורה, אלא בכל יישוב ויישוב אנו מוצאים מורי הוראה שישבו בתוך עמם והורו להם תורה ומצוות. הרי זה היה עיקר הבעיות באותו דור: ללמד ולהפיץ את

התורה שבכתב ואת המשנה והלכותיה להמונים. גדולי דור שלחו את מיטב תלמידיהם לכהן בתור רועים רוחניים למקומות הנידחים ביותר, כדי לקיים מצווה חשובה של לימוד התורה. כבר מצאנו, שחכמים גדולים ישבו בסביבת צור, בעכו (ר׳ אבא), בסכנין (ר׳ יהושע). ונוסיף עוד אחדים מהם, אם־כי מספרם היה לאין שיעור הרבה יותר. אנו מוצאים בכפר־אגין את ר׳ תנחום; ביפו — את ר׳ אדא; באושא — את ר׳ יאשיה; בקיסרין — את ר׳ אדא; בחיפה — את ר׳ אבדימי; בציפורי — את ר׳ הונא ועוד רבים אחרים.

יח. הבעיות הרוחניות בשעה זו והיחסים בין היהודים לבין הנכרים בסוף המאה ה־3 ובמחצית הראשונה של המאה ה־4

התבססות האמוראים בא״י. — הבעיות; היחסים בין חכמי הדור לבין בית הנשיא. — היחסים בין המרכז הרוחני בטבריה לבין חכמי הגולה (במיוחד בבל). — החרפת היחסים עם השומרונים והפירוד המוחלט. — הנהגתו הרוחנית והפוליטית של ר׳ אבהו בקיסריה. — הבעיות עם הנוצרים. — תנועת ההתגיירות והיחסים עם עובדי האלילים. — גרי הצדק כיהודים.

בפרק הקודם ראינו את התרבותם של גדולי התורה בתקופה שר׳ יוחנן עמד בראש הישיבה בטבריה ובדור של אחריו. כן ראינו, כי גדולי התורה לא הסתפקו בישיבה במקום אחד, אלא יצאו למקומות רבים ונידחים ביותר כדי להפיץ את התורה ומצוותיה ולהקים דור חדש של לגיון לומדי התורה והמשנה.

כל זה מעיד על התבססותם של האמוראים בא״י. אולם ההתבססות הזו וההתרחבות הזאת לא באה בצורה קלה כל־כך. בפני מנהיגי הדור נערמו בעיות רבות אשר ההתגברות עליהן היתה כרוכה בקשיים רבים.

בראש הבעיות עמדו היחסים שבין גדולי התורה לבין בית הנשיא. בזמן שהנשיא היה מגדולי התורה לא היוו יחסים אלה בעיה מיוחדת, אולם כפי שכתבנו כבר, לאחר פטירת ר׳ יהודה נשיאה (השני), ירד גם הערך הרוחני של הנשיאות וגדולי התורה היו צריכים לעמוד על המשמר כדי שהנשיא יצטמצם במעמדו המדיני כלפי השלטונות בלבד ולא יתערב בחיים הרוחניים. כי התערבות כזאת יכלה לגרום לירידת חיי התורה והמצוות, למשל: מינוי דיינים בלתי מוסמכים תמורת כסף. בעיה זו דרשה, איפוא, טיפול זהיר אך תקיף ביותר. טיפול כזה ניתן ע״י האמורא הגדול ר׳ אמי (ראה עליו בפרק הקודם), שעמד משנת ד׳ אלפים מ׳ (280) ואילך בראש הישיבה המרכזית בטבריה.

הוא כלכל את ענייני החיים הרוחניים בצורה כזאת שהנשיא היה למעשה כפוף לו בכל הנוגע לפסקי הלכה (ביצה כ״ז.). גם כאשר היו מגיעות שאלות הלכתיות מתפוצות הגולה ובמיוחד מבבל אל בית הנשיא, היה זה מפנה אותן לישיבה המרכזית בטבריה (מועד קטן י״ז.). כך נהג הנשיא גם לגבי בעית קידוש החודש, שלפני כן היתה תלויה בהכרעתו הבלעדית של הנשיא (ראש השנה כ.).

בעיה אחרת היתה היחסים בין גדולי התורה בא״י לבין חכמי התורה בתפוצות ובמיוחד חכמי בבל. כבר ראינו בפרק הקודם שרבים וטובים מחכמי בבל עלו ללמוד לישיבות א״י ובמיוחד לישיבת ר׳ יוחנן בטבריה. חלק גדול מהם אף נשתקע כאן. אבל יחד עם זאת היו קיימות ישיבות חשובות וגדולות בבבל ולומדי ישיבות אלו היו גם חכמים — גדולי תורה. גם ראינו שמספר חכמי א״י ירד ללמוד לבבל. לכן, אפשר לתאר, שהיה מתנהל מעין מאבק סמוי על הסמכויות בין המרכז הא״י לבין חכמי בבל. גדולת ר׳ יוחנן ויורשיו בראשית הישיבה — ר׳ אלעזר ור׳ אמי — גרמה לכך, שטבריה המשיכה להיות הסמכות ההלכתית העיקרית אף בעיני חכמי בבל, שהיו פונים בשאלותיהם לחכמי א״י, ואף בשאלות פנימיות מובהקות, כמו מינוי ראש ישיבה בבבל. (מועד קטן י״ז, הוריות י״ד, ברכות ס״ד, ועוד).

בעיה שלישית וחשובה ביותר היתה בעיית היחסים בין היהודים לבין השומרונים. על הקיסר דיוקלטיינוס ויחסו ליהודים כבר למדנו. אולם פקודה אחת משלו גרמה לכך, כי בעיית היחסים בין היהודים לבין השומרונים תחריף ביותר. עד פירסום הפקודה היו יחסים אלה לא טובים, אך גם לא מתוחים, אלא סובלניים ביותר. בשנת ד׳ נ״ה (295) פרסם דיוקלטיינוס פקודה האוסרת על נישואין עם בת־אח או עם בת־אחות. נישואין אלה הם לפי דיני היהודים מותרים בהחלט, ואפילו רצויים (יבמות ס״ב:), ואילו לפי חוקי השומרונים, להבדיל, הם אסורים. פרסום הפקודה נראה בעיני השומרונים, כאילו הקיסר עומד להטות חסד להם נגד היהודים והותרה הרצועה לפעול. אין לשכוח, שבאותה התקופה כל היחסים הבין־עדתיים והבין־לאומיים, בין הרומיים לבין המיעוטים, היו תלויים בחוט השערה של חסד הקיסרים, וכל רמז קטן מצדם היה יכול להתפרש לביטול חסד זה או לחיזוקו.

כדי להתגונן בפני החרפת היחסים האלה ובפני הפקודה הזאת, הכריז ר׳ אבהו על השומרונים כעובדי אלילים לכל דבר (ראה בפרק הקודם). הכרזה זו נעשתה בערך בשנת ד׳ ס״ג (303) והיא גרמה למחלוקת פנימית, משום שר׳ אבהו לא שאל בנידון את הנשיא ר׳ גמליאל הרביעי, שנחשב בעיניו ל„אדם קטן״. (ירושלמי, עבודה זרה ל״ט).

כך עברה ההגמוניה מהנשיא לטבריה ועכשיו מטבריה לקיסריה לידי ר׳ אבהו. כי כפי שכבר כתבנו בפרק הקודם תפס ר׳ אבהו מקום חשוב לא רק בענייני ר״ה אלא גם בשאלות מדיניות.

היו קיימות בעיות גם עם הנוצרים, אבל אלו היו בהתחלה בעיות מצומצמות, משום שהנצרות לא היתה דת רשמית ואפשר היה להסתדר אתה. עיקר הבעיות והסכסוכים עם הנצרות התחילו רק משנת ד׳ פ״ד (324), כשקונסטנטינוס כבש את המזרח, אבל על זה נדון בפרקים הבאים. בכל־אופן ברור, שעצם המאמצים שהשקיע

דיוקלטינוס לעכב בעד התפשטות הנצרות באימפריה הרומית, נתנו עדיפות מסויימת ליהודים במאבקם נגד הנוצרים.

ולבסוף, הבעיה עם עובדי האלילים ובעיית תנועת ההתגיירות. כבר ציינו בפרקים הקודמים (וכן בספר הקודם), שבמשך תקופת קיומה של היהדות נמשכו אליה נכרים מכל הסוגים, ובמאות הקודמות נתגיירו אף אנשים ונשים חשובים ביותר: כגון מלכת חדייב ובניה, הסנטור פלויוס קלמנס, בן־דוד הקיסר דומיטיגוס ואחרים. הסופרים והמשוררים הרומיים התנגדו בחריפות לתנועת הגיור הזאת ואף יצאו בנאומים ובשירים נגדה. תנועת התגיירות זו נמשכה גם לאחר חורבן הבית, למרות השואה שבאה על היהודים. הקיסרים השתדלו גם הם לצמצם תנועה זו ע״י גזירות קשות נגד המתגיירים עצמם ובעיקר ע״י פקודות איסור חמורות נגד היהודים המלים גרים. טריינוס ואדריינוס הצטיינו בשטח זה (ראה בפרקים הראשונים של כרך זה), אבל גם הקיסרים הבאים אחריהם המשיכו במדיניות זו. בכ״ז נמשכו גם בתקופה זו רבים — בסתר — ליהדות, ואנו מוצאים את המשורר הרומי יובנאל מתקופת אדריינוס, המפרסם שירים סאטיריים נגד בני רומא המתגיירים, וכך הוא כותב: „הם שומרים את השבת, מתפללים לה׳ שבשמים, מתעבים את בשר החזיר ומקיימים מצות מילה, לומדים הם את תורת משה ושומרים את חוקיה. ולא האבות בלבד בוחרים בדרך זו, אלא גם בניהם הולכים בעקבותיהם״. לנו אין בדברים אלה שום סאטירה, אלא עובדה והוכחה חותכת, כי אכן נמשכו הגויים אלינו וקויים בנו דבר הנביא ישעיהו, שנהיה „אור לגויים״.

מה הניע את הנכרים להתגייר? ראשית, העובדה הברורה של אמונת היהודים בה׳ הכל־יכול, אלוקי השמים והארץ, הא־ל הבלתי נראה והמשגיח על כל פרט ופרט — מול, להבדיל, האלילים הטפשיים, עץ ואבן, מעשה ידי אדם שאין בהם כל ממש.

אולם נוסף לאמונה זו גרמו גם חיי המוסר הטהורים של היהודים להשפעה רבה על הנכרים — מול ההוללות וחיי־הפקר שלהם. גורם נוסף היה קיום המצוות המעשיות של היהדות המטיל עול רצוי וטוב על האדם המאמין מול חיי החופש המדומים, שאין ביניהם ובין החופש האמיתי ולא כלום.

אין להסיק מדברים אלה, כאילו היהודים קיבלו ברצון גלוי את כל המצטרפים אליהם. להיפך, „קשים גרים לישראל כספחת״ — אמרו חז״ל. סכנות רבות היו טמונות בהצטרפות המונית של נכרים לישראל, ולכן הקפידו מאד בטרם גיירו אותם. בירור וחזרו ובירור את סיבת ההתגיירות; האם היא באה מתוך מניעים פנימיים אמיתיים של כמיהה ליהדות, או יש כאן מין חיצוניות מזוייפת; האם המתגייר או המתגיירת מוכנים לקבל על עצמם את עול המצוות הקשה, או שהם

מחבבים את המצוות כל זמן שאין הם צריכים לקיימן. ורק לאחר כל הבירורים — אם נתגלו כחיוביים — קיבלו אותם לחיק היהדות.

אולם לאחר שנתקבלו היו הגרים ליהודים לכל דבר. בין הגרים היו גדולי תורה בעצמם, כמו אונקלוס, שעליו מסופר בגמרא (גיטין נו—נז), שהיה בן אחותו של טיטוס, וכשרצה להתגייר העלה מן השאול את טיטוס, את בלעם הרשע ואת „אותו איש" (מייסד הנצרות), וכולם אמרו לו כי בעולם הבא בני ישראל הם החשובים ביותר. במקום אחר בגמרא, (עבודה זרה י"א), מסופר שנשלחו לתפסו גדודי חיילים, לאחר שנתגייר, אולם הוא גייר את כל אנשי הגדודים. אונקלוס חי בדורו של רבן גמליאל דיבנה והיה מאד מקורב אליו וכן אל ר׳ יהושע ואל ר׳ אליעזר. עבודתו הגדולה, תירגום התורה לארמית, היתה בדורו אחד המפעלים הרוחניים הכבירים, כי ע"י זה הכירו גם היהודים דוברי ארמית שהתקשו בעברית — והיו כאלה רבים — את גדולת התורה ומצוותיה.

לפי הגמרא (גיטין נ"ו.) היה גם מוצאו של התנא הגדול ר׳ מאיר ממשפחת גרים, מקרוביהם של נירון קיסר.

בעית הגיור גרמה להתרפת היחסים בין היהודים לבין עובדי האלילים המובהקים, ובמיוחד הכמרים שלהם. הם אשר שאפו לאחד את כל האנושות תחת כנפי עבודת האלילים התאכזבו קשות מעצם העובדה שיהודים אינם רוצים להימנות בין שורותיהם, ועכשיו באה תנועת ההתגיירות וגוזלת גם מהם עצמם.

היהודים, מאידך, העדיפו להסתגר בתוך עצמם, לקיים מצוותיהם, לא להתבולל בגויים, לא להתחתן בהם, לא לאכול משולחנם, ורק מטרה אחת להם: שיתנו להם לעבוד את ה׳ בכל לבם, בכל נפשם ובכל מאדם. עובדה זו הרגיזה את עובדי האלילים שראו בכך פגיעה קשה בכבודם וגרמה לשנאה ולבוז כלפי היהודים.

אולם בהנהגת האמוראים, גדולי וחכמי ישראל, התגברו היהודים גם על הבעיה הזאת, וצעדו בבטחון ובעוז בדרכם המיוחדת, בדרך ההתבדלות מהגויים, להבדיל בין הקדוש לחול, בין הטהור לטמא.

יט. היהודים בבבל

המושג „גולת בבל״. — הדרכים המקשרות בין א״י לבין בבל. — הערים היהודיות. — השפעת יהודי בבל על סביבתם. — חשיבות בבל היהודית. — היחסים בין א״י לבין הגולה. — השפעת המרכז הא״י על בבל. — ראש הגולה, זכויותיו וסמכויותיו. — יחס חכמי בבל אליו. — מנהגי ראש הגולה. — בתי דין בבבל. — הנהגת הקהילות. — ז׳ טובי העיר. — מוסדות הקהילה.

גלות עשרת השבטים בידי אשור וגלות יהודה ובנימין בידי נבוכדנאצר הביאו לבבל ולארצות הסמוכות לה: ארם נהרים, מדי, עילם, מישן, ארמניה ואחרות — המונים־המונים של יהודים.

בתקופת שיבת ציון — מימי זרובבל ואילך, עלו רבבות יהודים מבבל לא״י, (ראה הכרך הקודם: הפרקים הראשונים, ופרקים שונים בכרך זה). אולם יחד עם זאת נשתקעו רבים מן הגולים במקומותיהם ולא עלו לא״י. וכך הלך ונשתרש בתולדות היהודים המושג „גולה״, אשר במשך רבות בשנים נזדהה דווקא עם היישוב היהודים בבבל, ומכאן בא לאחר מכן, בתקופה יותר מאוחרת, הכינוי „ראש־הגולה״, שגם נזדהה עם ראש היהודים בבבל.

במשך כל התקופה הזאת גדל מספר היהודים בבבל ובתקופות מסויימות היה מספרם רב יותר מכל היהודים בא״י וביתר ארצות הגולה גם יחד. פלביוס מציין שבבבל היו „רבואות לאין גבול, שאי־אפשר לדעת את מספרם״ (קדמוניות היהודים, י״א, ה׳).

למרות חשיבותה המספרית הזאת, לא נותק אף פעם הקשר בין הגולה היהודית בבבל לבין יהודי א״י, וברוב התקופות היו יהודי בבל כפופים לנשיאי א״י ולחכמיה. (ראה פרקים קודמים). גם העליות מבבל לא״י אף פעם לא נפסקו (שם).

הקשר הזה לא היה רוחני בלבד, אלא גם גיאוגרפי־ממשי, כי שלש דרכים חשובות חיברו את א״י עם בבל. האחת, הנקראת „דרך המלך״, שהקיפה את המדבר הסורי, נמשכה לאורך הנהר פרת והגיעה עד לארם־נהרים (מזופוטמיה) הצפונית. בדרך זו היו משתמשים בדרך כלל כל צבאות המעצמות האימפריאליסטיות בימי קדם — אשור, בבל, פרס, יון ורומי — משום היותה נוחה ומקשרת את רוב ארצות האיזור. בדרך זו גם הלכו שבויי הגולה אבלים וחפויי ראש וגם חזרו בה לא״י ברינה ובשמחה.

הדרך השניה עברה בחלקה דרך המדבר, אח״כ ליד תדמור והגיעה עד לנהר פרת. זו היתה הדרך העיקרית לשיירות השלוות שלא רצו לפגוש בדרכן אנשי צבא, שבדרך כלל היו שודדים ומתנפלים על אלה שנראה להם כבעלי אמצעים. בדרך זו בחרו בדרך כלל עולי הרגל הרבים מבבל, שהיו באים לא״י עמוסים בכל־טוב ובמטבעות כסף לצרכי בית המקדש. בדרך זו היו גם התחנות הקבועות להעברת סימני המשואות שהיו מודיעות לגולה על ראש חודש שקודש ע״י הסנהדרין.

הדרך השלישית היתה אמנם הקשה ביותר, משום שהיא עברה ישר דרך המדבר מזרחה, אבל היא היתה גם הקצרה ביותר בין א״י לבין בבל, ולכן לאחר שנתבטלו המשואות בגלל חתירות הכותים והשומרונים, בחרו בדרך קצרה זו שליחי בית־הדין שיצאו לגולה לתקן את המועדות.

היהודים בבבל ישבו בשטח שבין הפרת והחידקל. השטח הזה היה מחולק למחוזות שונים (פלכים) אשר היו שונים זה מזה בארחות חיים של התושבים, ברמת התרבות שלהם ואפילו במידות ובמשקלות (ביצה כ״ט., עירובין כ״ט:, ועוד מקומות רבים בתלמוד בבלי). במחוזות אלה שנקראו בדרך כלל ע״ש הערים הראשיות שלהן: נהרדעא, גרש, סורא, פומבדיתא, נהר־פקוד, מחוזא ועוד — היו ערים שלמות שיושביהן היו כולם יהודים, כמו נהרדעא, נציבין, מחוזא (יומא י״א., עירובין ו׳:) ומשום כך היו ערים אלו מוחזקות ע״י היהודים וגם מוגנות על־ידיהם. למרות שבמחוזות הנ״ל ישבו גם עמים אחרים, בכ״ז הטביעה למעשה היהדות את חותמה על כל האיזור ברוב התקופה התלמודית. היהודים היו הטיבה בפני עצמה, במיוחד מבחינת טהרת ייחוס, ואף יותר מזה: מבחינת הייחוס נחשבה יהדות בבל לעליונה אף לגבי יהודי א״י. „כל הארצות עיסה (פסולת) לגבי א״י, וא״י עיסה לגבי בבל״ — אומרת הגמרא (כתובות קי״א., קידושין ס״ט: ועוד). מאמר אחר בענין זה: „בבל בחזקת כשרה עומדת עד שיודע לך במה נפסלה, שאר ארצות בחזקת פסול הן עומדות עד שיודע לך במה נכשרה״ (בענין קידושין ע״א.). ומעמד זה של יהודי בבל לא התחיל דווקא בתקופת התלמוד, אלא עוד מימי בית שני, „לא עלה עזרא מבבל עד שעשאה כסולת נקיה״ (קידושין ס״ט:). אין פלא, איפוא, שהמהדרין בבבל נזהרו אף מגדולי הדור בא״י ולא התחתנו בהם. היו ביניהם כאלה, אשר גם נמנעו מלנהל מו״מ עם מקומות „פסולים״ שמחוץ לבבל.

גם אין להתפלא לפי זה, עד כמה הצליחו יהודי בבל להשפיע על הנכרים שבסביבתם, ולכן רבים היו הגרים (ביניהם מלכי חדייב שהזכרנום) שנתגיירו בהשפעת יהודי בבל. גם מבחינה פוליטית צבאית היתה השפעתם גדולה; במשך עשרות בשנים נתקיימה כאן ממלכה יהודית ממש, שכללה גם ערי גויים, ובירתה היתה נהרדעא. (פלביוס: קדמוניות י״ח ט׳).

בין ערי בבל היו מספר מקומות שהיתה להם חשיבות מיוחדת בעיני היהודים, למשל: הוצל דבי בנימין, ליד סורא, אשר נחשבה לעיר מוקפת חומה מימי יהושע (מגילה ה':), או נהרדעא. הגמרא (מגילה כ"ט.) אומרת, שהשכינה ירדה עם הגולים לבבל והיא שרויה בבית־הכנסת של הוצל, ובבית־הכנסת „שף־יתיב" שע"י נהרדעא, ומשם היא מתגלית מדי פעם בפעם לחכמים שונים. על הוצל נאמר אפילו, שלא תראה בחבלו של משיח, (כמו א"י), (כתובות קי"א.). כאן הכירו גם מקומות היסטוריים חשובים ליהודים, כמו; בית־מדרשו של עזרא (סמוך לנהרדעא לפי אגרת ר' שרירא גאון), את בית הכנסת של דניאל (סמוך לעיר ברניש ליד מתא־מחסיא, לפי עירובין כ"א.), וכן מקומות עתיקים אחרים המוזכרים בתנ"ך.

חשיבותה של הגולה הבבלית היתה בעלייה מתמדת. וככל שערך היישוב הא"י ירד — עלה ערכו של היישוב היהודי בבבל. כל זמן שבית המקדש השני היה קיים, היה היישוב הבבלי כפוף בכל לסנהדרין או לנשיאות שבא"י, אולם לאחר החורבן, ובמיוחד כשנוסדו בבבל הישיבות הגדולות ע"י רב ושמואל, הלכה וירדה התלות הזאת והתחילו לנהוג בבבל במספר עניינים, כפי שהיו נוהגים בארץ־ישראל. ראשי הישיבות, ובמיוחד ראש הישיבה בנהרדעא, שנוסדה ע"י שמואל, (ולאחר מכן — פומבדיתא), עמד תמיד על־כך שיש להשוות את מעמדה של הגולה הבבלית למעמד היישוב הא"י. עוד שמואל קבע: „כשם שאסור לצאת מא"י לבבל, כך אסור לצאת מבבל לשאר ארצות" (כתובות קי"א.). תלמידו של שמואל, רב יהודה, אף עולה על רבו בענין זה וקובע: „כל העולה מבבל לא"י עובר בעשה" (כתובות ק"י:) ועוד הוא אומר: „כל הדר בבבל כאילו דר בארץ־ישראל" (כתובות קי"א.).

חשיבות זו של בבל שהזכרנו למעלה קבעה בכלל את היחסים שהיו בין א"י לבין הגולה בבבל וכן את הקשרים המתמידים שהיו קיימים בין שתי ארצות אלו.

יחסים וקשרים אלה יש להם היסטוריה משלהם מאז יצאו גולי נבוכדנאצר לבבל. בהתחלה לא פסקו להתגעגע לשוב לארצם. לאחר מכן, עם הצהרת כורש, היו אלה יהודי בבל ששבו לארצם בהנהגת זרובבל ויהושע הכהן הגדול. העליה השניה בהנהגת עזרא באה גם מבבל. הנשארים בבבל ראו חובה קדושה לעצמם לפרנס ולכלכל את השבים לא"י בידעם את מצבם הכלכלי הקשה. בין שתי ארצות אלו נמשכו היחסים ע"י אגרות ושליחים הדדיים. במשך כל תקופת השלטון הפרסי הרי היו א"י ובבל תחת שלטון אחד ויכלו, איפוא, יהודי בבל גם לעזור מבחינה פוליטית ולהתערב אצל השלטונות אם היתה סכנה נשקפת ליישוב הא"י. העובדה, שיהודי בבל ישבו מרוכזים בתוך עצמם ושמרו על ייחודם היהודי, גרמה לכך, שגם מבחינה רוחנית־נפשית נמשכו יותר לא"י מאשר יהודי שאר ארצות הגולה, כמו מצרים, אשר היו בה נטיות חזקות וברורות להתבוללות ולתרבות זרה. יהודי בבל

אף קיימו עוד מימי הנביאים האחרונים את מצוות תרומות ומעשרות (ירושלמי, חלה ד׳) ואת מצות מעשר שני (ידיים, פ״ד, מ״ג), ורק בזמן הרומיים בא״י (בין דורם של ר׳ יהושע לבין רבי) נתבטל נוהג זה. יהודי בבל גם רצו להביא בכורותיהם לבית המקדש, רק שלא קיבלו מהם (חלה פ״ד מי״א). כמובן, שבבל עמדה בראש הארצות ששקלו את מחצית השקל (שקלים פ״ג מ״ד). כאן נקבץ כסף רב והיו מרכזים את כל הכספים בנהרדעא ובנציבין, כי שתי ערים אלו היו מבוצרות, ובהזדמנות מעבירים אותם לירושלים, בליווי של אלפי אנשים, עולי רגל. (קדמוניות י״ח ס׳).

כל אלה היו קשרים בימי הבית. קשרים אלה נתחזקו גם ע״י העליות לרגל של רבבות אנשים (לפעמים על משפחותיהם). כדי להקל על העליה ההמונית היו מתקינים לאורך כל הדרך בארות מים ותחנות־צל. עוד בימי הבית באו גם חכמי תורה גדולים מבבל שעמדו לאחר מכן בראש ההנהגה הא״ית, ובראשם הלל הזקן שיסד את שושלת הנשיאות בא״י או נחום המדי שעמד בראש ביה״ד שבירושלים.

זיקה זו לא היתה חד־סתרית. יהודי א״י ובראשם חכמי א״י ידעו להעריך מאד את העזרה הרבה המוגשת להם ע״י יהודי בבל. הצעד הבולט ביותר בענין זה היה, הכללת צרכי בבל בתפילות שהיו מתפללים בבית־המקדש. נאמר: „בשנה שגשמיה מרובים (ויש חשש לשטפונות בבבל), אנשי משמר שולחין לאנשי מעמד: תנו עיניכם באחיכם שבגולה שלא יהו בתיהם קבריהם״. (תענית כ״ב:).

פעולה חשובה אחרת הבאה מטעם הסנהדרין בא״י לבבל היתה הודעת ראש החודש ע״י הדלקת משואות. המשנה (ראש־השנה, פ״ב מ״ד) מספרת, שהיו משיאין מהר המשחה (הזיתים) דרך סרטבא (ליד ים־המלח), אגרפינא (עבה״י), חורן עד בית־בלתין (זה הר בירם שע״י פומבדיתא), „ומבית בלתין לא זזו משם אלא מוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהיה רואה כל הגולה לפניו כמדורת האש״. כשהשומרונים והכותים התחילו להדליק משואות כדי להטעות את יהודי הגולה ולקלקל את המועדות, התקינו לשלוח שליחים מיוחדים לבבל, כדי לתקן את המועדות.

בעיבור שנים היו בכלל מתחשבים עם צרכי יהודי בבל ולפעמים היו שולחים הכמים לבבל לעבר את השנים שם. (יבמות, פרק ט״ז מ״ז).

עם השתלטות האימפריה הרומית על א״י (ולמעשה כבר עם השלטון היווני), בא קרע פוליטי־גיאוגרפי מוחלט בין א״י לבין בבל. אולם גם קרע זה לא היה יכול להשפיע על ניתוק היחסים ההדדיים בין יהודי א״י לבין יהודי בבל. העלייה לרגל נמשכה — אם־כי בהפרעות מסויימות — וגם יתר הקשרים נתקיימו. המצב נעשה קשה יותר ויותר אחרי החורבן, במיוחד בזמן המרד של בר־כוכבא, ואז נעשה נסיון בבבל לא להזדקק עוד לחשבון הזמנים של א״י. אחד מגדולי החכמים בבבל, ר׳ חנניא בן אחי ר׳ יהושע בן חנניא (מא״י), ניסה לעבר שנים בבבל באופן קבוע,

מבלי לשאול בפי חכמי א״י. נסיון זה נמשך עד שנתכוננה הנשיאות מחדש בא״י תחת הנהגת ר׳ שמעון בן גמליאל, ואז ראו בו פגיעה בסמכות הנשיא והדבר נתבטל.

היו עוד מספר שטחים שבהם שלטו חכמי א״י על העניינים בבבל. בראש עניינים אלה עמדה שאלת הענקת הסמיכה. ישיבות בבל לא הוסמכו להעניק תואר „רבי", וכן לא יכלו לדון דיני קנסות, ואפילו כאשר לאחר זמן דנו ראשי ישיבות שבבבל בעניינים אלה, עשו זאת להלכה כשליחי חכמי א״י. מאידך, דיינים בבבל שקיבלו רשות לדון בדיני ממונות מראש הגולה, (ראה להלן), יכלו לחייב פסק־דינם אפילו תושבי א״י, כי הרי ראש הגולה היה מבית דוד ודעתו קבעה.

עניין חשוב אחר היה בחירת ראשי ישיבות. בעניין זה כבר הזכרנו בפרק הקודם, שחכמי בבל היו שולחים לשאול את חכמי א״י במי לבחור כראש הישיבה והיו נוהגים לפי הוראותיהם. (הוריות י״ד א׳).

השלטון הפנימי של יהדות בבל היה מאורגן עוד מראשית צעדיהם בגולה זו. היתה להם כאן אוטונומיה פנימית שהתבטאה בראש וראשונה בקיום בתי־דין עצמאיים.

בראש היישוב היהודי בבבל עמד ראש הגולה (ריש גלותא), שהתייחס על מלכי בית דוד. מעמדו של ראש הגולה בבבל היה דומה למעמד הנשיא בא״י ובימי רבי יהודה הנשיא (רבי) היו ביניהם יחסים קבועים (סנהדרין ל״ח.).

בעיני השלטונות הפרתיים (יותר מאוחר הפרסיים) נחשב ראש הגולה כשליט מטעם המלך (לפי אגרת ר׳ שרירא גאון), וכפקיד ממלכתי גבוה. בדרג השלטוני הפרסי (ההייראכיה) היה ראש הגולה במקום הרביעי לאחר המלך. היו מנהגים קבועים, שהפכו להיות מעין מסורת, בין המלך לבין ראש הגולה. למשל, בראש־השנה הפרסי היה ראש הגולה בא ומברכו ויחד עם זאת מביא לו מתנה בשווי של 4000 אדרכמונים.

מעמדו של ראש הגולה בתוך היהודים היה ממש מעמד מלכותי. הוא גר בשכונה מיוחדת בנהרדעא, שנחשבה לבירת היהודים, נוהג בגינוני מלכות; מוקף עבדים; כשהיה יוצא היה נושאים אותו בשידה של זהב (גיטין ל״א:), לובש בגדי מלכות, חי חיי רווחה ומנהיג ביתו ברווחה (מגילה ז׳:). היו צריכים לכנותו בכינויים מיוחדים: קהרמנא (שפירושו: מושל, עירובין נ״ט.) או ארדא (שפירושו — הוד מעלתו, גיטין י״ד:). כינויו הפנימי אצל היהודים היה „רבנא". הסמל של ראש הגולה היה אבנט של זהב וחותם מיוחד בצורת אריה שכל עבדיו חוייבו לשאתו בבגדיהם.

קיום בית ראש־הגולה שעלה כנראה הון תועפות בא לו מהכנסותיו המרובות מרכושו הרב — שדות, יערות, פרדסים וכו׳ — וכן ממתנות רבות שהיה מקבל.

סמכויותיו היו רבות: לא עמד בשום דין, מינה מפקחים מיוחדים (אגרונומים) בשוקי הערים היהודיות בבבל, כדי לפקח על המידות, המשקלות והמחירים, דן לפי

ראות עיניו (לפעמים אף לפי דיני הפרסים — כגון כריתת אברים וכו׳...). במקרים מסויימים היתה לו הסמכות לדון אף למות. פקידי ראש הגולה ועבדיו גם ראו עצמם מיוחסים בגללו, היו מתנשאים על העם ולפעמים גם על החכמים, ולעתים רחוקות גם היו עוברים על דין תורה. (בבא קמא נ״ט:, גיטין ס״ז:, פסחים ע״ו: ועוד).

למרות כל זה היה שלטונו מקובל על העם ועל חכמי בבל. הם הביטו על ראש הגולה כעל אדם נעלה ומעמדו היה חשוב בעיניהם יותר ממעמד הנשיא בארץ־ישראל.

יכול להיות, שיחס זה של חכמי בבל אל ראש הגולה היה מבוסס בעיקר על על רגשות, שהרי ראש הגולה היה צאצא מבית דוד וראו בו את מיטב געגועיהם וכיסופיהם לגאולה ולהחזרת שלטון בית־דוד לעתיד לבוא.

מאידך, גם ראש הגולה ידע להעריך יחס זה. הוא היה מקרב מאד את חכמי בבל. באופן קבוע היו חכמים יושבי ביתו ואוכלי שולחנו („רבנן דבי ריש גלותא״, שבת נ״ח.) תפקיד חכמים אלה היה ללמדו תורה והלכה, להדריכו בחיים היום־יומיים (אם־כי היו רבים מראשי הגולה שהיו בעצמם גדולי תורה), וכן ללמדו „דרשה״.

במשך הזמן נקבעו דפוסים קבועים למנהגים של ראש הגולה. פעם בשנה היה דורש בפני כל העם. בהתחלה זה היה ב„שבת הרגל״ בסוכות, אולי לזכר מעמד „הקהל״. יותר מאוחר בפרשת „לך־לך״ (לפי אגרת רש״ג). לדרשה זו היו מתאספים רבבות יהודים מכל יישובי גולת בבל וחכמי הישיבות בראשם. מעמד זה היה לו גם הגינונים החיצוניים משלו. כראוי לצאצא מלכותי היו חכמי הגולה הולכים לביתו לקבל פניו ואף היו מוליכים את ספר התורה לקריאה בביתו.

ראש הגולה היה גם מבקר מדי פעם בפעם בערים יהודיות אחרות בבבל, מחוץ לנהרדעא — שהיתה מקום מושבו. בהזדמנויות אלו היו מקבלים פניו בטכס ממלכתי והוא היה דורש בפניהם. גם במקרים אלה היו חכמי העיר נוהגים בו אותו כבוד שהזכרנו למעלה.

גם בחיי יום־יום בנהרדעא הונהגו סדרים קבועים. ראשי בית הדין בנהרדעא היו מופיעים אצלו כל בוקר כדי לברכו. הוא היה אז מתעניין במשפטים השוטפים העומדים לדיון. להלכה, נחשבה דעתו כקובעת בפסקי־הדין, אולם הוא השתמש בזכותו זאת רק לעתים נדירות, ולאחר שקמו הישיבות הגדולות בבבל בהנהגת רב ושמואל, וידיעת התורה נתפשטה בעם והיתה לנחלת המונים, נאלץ ראש הגולה לוותר על זכותו לשמש כאב בית הדין.

בתי־הדין היהודיים בבבל, עמדו כאמור ברשות עצמם מאז באו הגולים לבבל. עד בואו של רב מא״י לבבל עמדו בראש בית־הדין הראשי בנהרדעא דיינים שמונו לכך ע״י ראש הגולה, ונקראו משום כך „דייני־גולה״. (סנהדרין י״ז:). כשבאו רב ושמואל נשתנו סדרים אלה. ראשית נקבע בית־דין ראשי נוסף בסורא — מקום

ישיבת רב. במשך הזמן נקבע בית־דין נוסף במישן אשר בדרום (קרוב למפרץ הפרסי) בהנהגת רבי יוחנן (הבבלי). וכך נחלקו איפוא הסמכויות: בנהרדעא ובמחוזותיה נהגו כשמואל, בסורא ובמחוזותיה — כרב, ובמישן — כרבי יוחנן.

ע״י בואם של רב ושמואל מא״י לבבל הונהגו בבתי־דין מנהגי א״י רבים, כגון: כתיבת פרוזבול (גיטין ל״ו: וראה על־כך בכרך א׳, פרק כ״ג), מנהגי גיטין שבא״י (גיטין ו׳.), וכן קבעו לשבת בדין בימים שני וחמישי, בהם באו גם אנשי העיירות והכפרים לשמוע קריאת התורה.

סמכויות בתי־הדין היו רבות. הם יכלו לחייב את הנתבע או את הנאשם להופיע בפניהם אף בכות, הם יכלו להלקות, לנדות ואף להפקיע נכסים. (מועד קטן ט״ז.).

נוסף לבתי הדין היו הקהילות מתנהלות ע״י מוסדות מאורגנים משלהן: בראש הקהילה עמדו שבעה טובי העיר. אולם לא בכל דבר יכלו להחליט על דעת עצמם. במקרים מיוחדים, כמו מכירת בית־כנסת או מכירת ספר־תורה היו צריכים להתייעץ תחילה עם „אנשי העיר״. (מגילה כ״ו—כ״ז).

פעולות הקהילה התרכזו בשטחים שונים: היא העמידה מפקחים מקומיים על המידות והמחירים, דאגה לכל ענייני הצדקה ומוסדות הסעד שבעיר כמו: חלוקת מצרכים וכסף לעניי העיר, גביית תרומות מעשירי העיר לקופות הצדקה ול„תמחוי״ (קופת המזון) — במקרים של סירוב לתרום, יכלה הקהילה אף לעקל מהעשירים — היא הקימה „קופות״ מיוחדות לפדיון שבויים, להכנסת כלה — שנקראה בשם „ארנקי״ — לתזונת ילדי העניים בבתי הספר, וכמובן דאגה לריכוז כספים למטרות אלו.

לפי זה יוצא, שהקהילה היתה צריכה להקים מנגנון מיוחד לכל מוסדותיה. כמו־כן היתה צריכה להקים בנייני ציבור — בתי ספר, בתי־כנסת ובנייני שרות אחרים, וכן לתקן את שערי העיר ואת חומותיה, לשכור בעלי מקצוע שונים, כגון: שומרים, סופרים, מורים, נשקים ועוד. היא היתה צריכה לכרות בארות־מים לצרכי העיר ועוד שירותים רבים ומגוונים. (בבא־בתרא ח׳.).

כל הפעולות הנ״ל דרשו הוצאות עצומות ולשם כך היתה זכות הקהילה להטיל מסים לפי ראות עיניה. יתומים וחכמים שוחררו מלשלם מסים (כפי שהיה נהוג בא״י), פרט למסי מים שגם היתומים וגם החכמים חוייבו בהם ומסי שמירת הרכוש שחוייבו בהם גם היתומים אבל לא החכמים.

חינוך הילדים היה מבוסס על השיטה האי״ת כפי שהונהגה עוד בימי אנשי הכנסת הגדולה. גם כאן חלה התפתחות עצומה עם בואו של רב, אשר הנהיג את שיטת ר׳ חייא בא״י, כפי שהוזכרה למעלה.

התוצאות היו, שבמשך דור אחד קם לגיון של לומדי תורה בכל יישובי בבל. אבל על־כך נראה להלן.

כ. מצבם המדיני של יהודי בבל

התבססות היהודים בגולה. — מצבם בימי שלטון הפרתים. — ממלכת האחים חנילאי וחסינאי. — השפעתם הפוליטית של יהודי בבל. — יחסי המלך ארטבאן ה־4 עם רב ועם רבי. — התגברות האמגושים והגזירות. — השיפור בימי שבור I. — ימי המלכה איפרא הורמיז. — יזדיגרד ה־I ויחסו לחכמי בבל. — יזדיגרד ה־II וראשית הירידה. — „פירוז רשיעא". — הגזירות והרדיפות בימי כת המזדקים. — מרד מר זוטרא. — ההגירה היהודית מבבל.

השלטונות הפרתיים התנהגו בצורה נוחה למדי כלפי היהודים ולא התערבו בחייהם הפנימיים. בכלל היתה זאת מדיניות הפרתים שהיו פיאודלים והניחו חופש מכסימאלי למחוזות ולערים השונות.

כל זה היה עד עלית בית ססן (שעליו כתבנו בפרקים הקודמים), שהיה השושלת הפרסית הראשונה, לאחר תקופה ארוכה של שלטון פרתי. מאורע זה שקרה בשנת ג' אלפים תתקפ"ז (227) שינה במקצת את מצבם הפוליטי והחברתי של היהודים בבבל. שינוי לרעה זה לא היה קבוע, כפי שכבר כתבנו, אולם המצב הטוב הקבוע נעלם ונשתנה לסירוגין.

אם כן, במשך תקופה ארוכה מאד, מאז התבססות היהודים בגולה ועד בית ססן, כ־800 שנה ומעלה היה מצבם טוב. מצב טוב זה התבטא גם במובן המדיני וגם במובן הכלכלי. היהודים השיגו רכוש: בתים, שדות וכו'...' הגיעו למשרות גבוהות כבר בתקופתם הראשונה, למשל: נחמיה, דניאל ומרדכי.

לאחר כיבוש פרס ע"י אלכסנדר נמשך מצב זה והושווה מעמדם למעמד המתישבים היוונים. היהודים היו מוכשרים גם מבחינה צבאית והמלכים השונים היו משתמשים בהם כחיילי משמר ולפעמים אף כחיילי קרב.

אולם השלטון האוטונומי היהודי בבבל קבל תנופה גדולה עם עליית הפרתים וגירוש היוונים הסוריים. היה זה בשנת ג' תרל"א לבה"ע (129 לפסה"נ). שלטון הפרתים נהג לפי השיטה הדצנטרליסטית, לפיה יכלו המדינות הקטנות שבתוך הממלכה, וכן המיעוטים הלאומיים, לפתח שלטון עצמאי למדי באותם השטחים שהיו מיושבים בעיקר על־ידיהם. וכך התפתח, איפוא, השלטון העצמאי הפנימי באיזורים יהודיים, כפי שתיארנו אותו בפרק הקודם.

רבים היו היהודים בבבל ולכן משקלם המדיני עלה. מבחינה זאת אף השפיעו על השלטונות הפרתיים. שלטונות אלה נאלצו להתחשב בעובדה זו, והיו תומכים בכל פעולה פוליטית יהודית כללית, ואף אם פעולה זו לא נגעה במישרין ליהדות בבל. כך, לדוגמא, התייחסו בכבוד להורקנוס המלך החשמונאי (ידידו של הורדוס, ראה כרך ראשון), שהובא לבבל כשבוי כתוצאה ממלחמת אנטיגונוס החשמונאי נגדו ונצחונו בעזרת הפרתים עצמם. (שנת ג׳ תש״כ לבה״ע, 40 לפסה״נ).

כ־50 שנה לאחר מכן יסדו שני אחים יהודיים־בבליים, חנילאי וחסינאי, ממלכה יהודית ממש, שבירתה היתה נהרדעא. ממלכה זו נתקיימה עשרות שנים — ובמשך תקופה מסויימת אף קיבלה את תמיכתו של המלך הפרתי ארטבאן ה־3. תמיכת המלך בממלכה זו באה משום שהוא עמד בסכסוך קבוע עם הפיאודלים הפרתיים וראה, אם־כן, בממלכה יהודית זו כעין תמיכה במלחמתו נגד הפיאודלים האלה. הממלכה היהודית הזאת באמת נפלה ע״י הפיאודלים האלה, ואם־כי גרמה גם לפרעות קשות בקרב האוכלוסיה היהודית באיזור, בכ״ז המשיכו הערים הבצורות נהרדעא ונציבין להתקיים בידי היהודים גם לאחר המפלה.

עד כמה היתה השפעתו הפוליטית של יהדות בבל גדולה אף ביחסים בין־לאומיים אפשר ללמוד גם מהעובדה הבאה: בימי גאיוס קליגולה, קיסר רומי, — תקופת אגריפס ה־ו בא״י — כשהלה גזר על העמדת צלמו בהיכל המקדש, פנה נציב רומי בסוריה, פטרוניוס, אל הקיסר וביקש למנעו ממעשה זה מתוך נימוק, שהדבר עלול לעורר נגד רומי את היהדות הבבלית וע״י כך לקומם את הפרתים — שהשפעת יהודיהם גדולה עליהם — נגד רומי.

בזמן המלחמה הגדולה של יהודי א״י נגד רומי לפני החורבן, מלחמה שנמשכה 4 שנים (ג׳ תתכ״ו—תת״ל, 66—70 לסה״נ), תמכה יהדות בבל במורדים מבחינה צבאית, חמרית ומוסרית גם יחד. במרידות הגדולות נגד טריינוס (ראה פרק א׳ בכרך זה), השתתפו גם יהודי בבל והתקוממו גם הם נגדו, בשעה שבא לכבוש את ארם־נהריים, שהיה חלק מהממלכה הפרתית, עד כי בסוף נאלץ לעזוב את המקום.

הגזירות הקשות של אדריינוס בא״י שהביאו לבסוף למרד בר־כוכבא והגזירות שלאחר המרד הביאו פליטים רבים מא״י, וכן מארצות אחרות של האימפריה הרומית לבבל וכך גדלה שוב האוכלוסיה היהודית בבבל. מאידך, לאחר מות אדריינוס וביטול הגזירות, שלחה יהדות בבל עזרה חמרית ורוחנית רבה לשיקום א״י מהריסותיה.

בסוף התקופה הפרתית היתה השפעתם של יהודי בבל על בית המלכות כה גדולה עד כי מלכם האחרון, ארטבאן ה־4, משושלת הארשקים, חשב ברצינות להתגייר עם כל בני משפחתו, בדומה לבית המלכות בחדייב בזמנו, ורק המאורעות הפתאומיים

של מלחמת ארדשיר נגדו ונפילת ארטבאן בקרב בשנת ג׳ תתקפ״ד (224) ביטלו תכנית זו. היחסים בין ארטבאן לבין חכמי בבל ובמיוחד עם רב, היו דומים ליחסים שבין רבי ואנטונינוס בא״י, ואף למעלה מזה. הגמרא מספרת (עבודה זרה י:, י״א.), שכאשר ארטבאן נפל, אמר רב: „נתפרדה החבילה״. לפי הירושלמי (פאה פט״ו) עמד ארטבאן ביחסים הדוקים גם עם רבי יהודה הנשיא בארץ ישראל ואף החליפו מתנות.

כאמור, המאורעות האחרונים ובעיקר עליית בית ססן גרמה לירידת קרנה של יהדות בבל. באותו זמן התגברו בבבל האמגושים, אשר היו קנאים קיצונים למען הדת הפרסית העתיקה, תורת זרטוסטרה, והם, בעזרת המלך הפרסי הראשון ארדשיר, שבעצמו היה נכד של כוהן פרסי, החליטו להשליט את דתם על כל תושבי הממלכה ואף להקים אימפריה פרסית חדשה, גדולה כשל כורש ודריוש, וגם שם להשליט דת זו. כמובן, שהיהודים, במנהגיהם ובדתם, עמדו כמכשול בדרך זו, ולכן גזרו גזירות קשות נגד היהודים. הם הרסו בתי כנסת יהודיים (יומא י׳.), כפו לעבוד בחוה״מ, מנעו קבורת מתים לפי דיני היהודים, אסרו על השחיטה וגזרו על השימוש במקוואות (יבמות ס״ג:). הם גם גרמו לבזיון המתים בזה, שהיו מחטטים בקברות יהודיים ופושטים בגדי המתים. (בבא בתרא נ״ח.), בימי אידיהם אסרו להעלות אור בבתים היהודיים (שבת מ״ה.) ועוד.

גזירות אלו הביאו לעלייה מוגברת של יהודי בבל לא״י, כפי שכבר כתבנו בפרקים הקודמים. אך לא ארכו הצרות וכבר בימי המלך שבור ה־1 (ד׳ אלפים א׳—ד׳ ל״א, 241—271) נשתנה המצב לטובה. מלך זה היה ידידו הקרוב של שמואל, בא במגע קרוב עם חכמי ישראל, ובכלל ניהל מדיניות של חופש דתי לכל הדתות במדינה, נתן גם ליהודים בחזרה את כל זכויותיהם. כך, שלמעשה, למרות השלטון התקיף והמרוכז הפנימי, היה מצבם של היהודים שוב נוח למדי, עד כי שמואל ראה כחובה לקבוע אז „דינא דמלכותא דינא״.

עלייתה של תדמור בתקופה ההיא עוררה תקוות משיחיות אצל היהודים. גם המלחמות הרבות ששבור ה־1 ניהל נגד רומי עוררו תקוות רבות על מפלתה של רומי, במיוחד אצל יהודי א״י.

תוך כדי מלחמות אלו נהרסה העיר נהרדעא, וכך עברה הישיבה הגדולה לפומבדיתא (ד׳ כ״א, 261).

לאחר מות שבור ה־1 באו שוב ימי מלחמות קשות למלכי פרס עם מפלות גדולות, ושוב באו ימים קשים ליהודי בבל, אולם הגזירות לא היו כל־כך נוראות, כי הן נגעו בעיקר לחיי הכלכלה של היהודים, כגון אי־מינוי משרות (תענית כ׳.). המצב שופר שוב בימי שבור ה־2 (ד׳ ס״ט—ד׳ קל״ט, 309—379). בחלק מתקופה

ארוכה זו שלטה אמו של שבור ה־2 (עד 326), שקראו לה איפרא הורמיז. היא נהגה לשלוח ליהודי בבל כל מיני מתנות לצרכי צדקה. למרות זה, היו מושלי המחוזות לוחצים את היהודים ובמיוחד רדפו את החכמים שנראו בעיניהם כאילו משתמטים מתשלום מסים. כך קרה לאמורא רבה בר נחמני, אשר העלילו עליו שבימי ירחי כלה הוא מבטל שנים־עשר אלף איש מתשלום ה„כרגא", זה המס הכבד — מס הגולגולת, שהיה מוטל על כל תושב לשלם, (ראה להלן). כתוצאה מעלילה זו נאלץ רבה לברוח ונפטר בדרך מנוסתו, בשנת ד' פ' (320), (בבא מציעא, פ"ו.). בתקופה זו של שבור ה־2 עברה ישיבת פומבדיתא לעירו של האמורא רבא, מחוזא. עיר זו היוותה חלק חשוב של חבל קטסיפון. היא היתה עיר־מסחר מרכזית, גם לסחר פנים וגם לסחר חוץ. רוב תושביה היו גרים (קידושין ע"ג.).

בינתיים פרצו מלחמות מחודשות בין הפרסים לבין הרומיים וזה גרם לכך שהיהודים נאלצו להשתתף במאמץ המלחמתי של הפרסים. רבא קבע תקנות הבאות לאפשר להעביר בגדים לצבא בשבת מבלי לעבור על איסור טלטול ברשות הרבים (שבת קמ"ז:).

בשנת ד' קכ"ב (362) פלש הקיסר הרומי יוליינוס „הכופר" (ראה עליו להלן) לבבל. היתה זו מלחמה חריפה ועקשנית שהביאה בעקבותיה הרס וחורבן. בין השאר נשרפו הערים בירתא, מחוזא וקטסיפון ותושביהן היהודיים ברחו לערים יהודיות אחרות בפנים הארץ.

בסוף המאה הרביעית (לספירתם) עלה לשלטון בבבל המלך יזדיגרד ה־1, (ד' קנ"ט—ק"פ, 399—420). הוא התייחס בסובלנות רבה לדתות האחרות, ובמיוחד ליהודים. הוא רחש כבוד והערצה לראש הגולה הונא בר נתן (זבחים י"ט.) וכיבד מאד את חכם־הדור, האמורא ר' אשי, שהיה אז ראש ישיבת מתא מחסיא שע"י סורא. גם חכמים אחרים כמו אמימר ומר־זוטרא היו מבאי ביתו. כתוצאה מיחסים אלה שוב שופר חלקם של היהודים, ורב אשי אף התיר בזמן הזה למכור כלי־זין לפרסים (שהיה אסור עד אז לפי המשנה, שאין מוכרים כלי זין לנכרים), „הואיל והם מגינים עלינו" (עבודה זרה ט"ז.).

אולם, המצב הטוב הזה שוב לא נמשך זמן רב אלא התחילה ירידה אשר נמשכה כ־200 שנה, עד סוף תקופת הפרסים ועליית הערבים. במשך כל התקופה הזאת הלך והורע המצב משנה לשנה, ממלך — למלך. היתה זאת תקופה איומה ליהודי בבל, מלווית בגזירות שמד וברציחות.

בימי המלך יזדיגרד ה־2 (ד' ר'—רי"ז, 440—457), שוב נתגבר כוח האמגושים ואתם יחד נתחדשו הגזירות. אמנם בהתחלה היו גזירות ורדיפות אלו מכוונות נגד הארמנים, שיזדיגרד ה־2 הכריח אותם לקבל את דת זרטוסטרא, לאחר

מכן נגד הנוצרים שחיו בשטח ממלכתו, אולם בסוף ימיו התחיל לרדוף גם את היהודים, גזר גזירות איומות שהחמורה בהן היתה ביטול שמירת שבת בכלל (ד׳ רט״ו, 455), ומי יודע אם לא היה מגיע לגזירת שמד ממש, לולא מותו הפתאומי, (אגרת רב שרירא גאון). אבל בזה טרם נגמרו הגזירות. להיפך, הן עוד התגברו. שנתיים לאחר מותו עלה לשלטון המלך הרשע פירוז, אשר נקרא בישראל „פירוז רשיעא״ (ד׳ רי״ט—רמ״ג, 459—483). מלך זה היה בכלל מלך כושל, ולא רק היהודים אלא כל האוכלוסיה בממלכה סבלה ממפלתו במלחמה, מרעב, ועל כל זה סבלו היהודים. הגזירות היו רבות וקשות. בשנת ד׳ ר״ל (470) הוצאו להורג ראש הגולה הונא מרי והאמוראים אמי מרי ורב משרשיא ועוד. ארבע שנים לאחר מכן נסגרו כל בתי־הכנסת ובתי־המדרש של היהודים, ילדים נחטפו והוצאו לשמד.

עם המלך הבא, כובד (ד׳ רמ״ה—רנ״ח, 485—498) באו גם גזירות חדשות. מלך זה נסתבך עם זרם חדש, ספגני, של הדת הפרסית, שנקרא תנועת מזדק (על־שם הכהן המייסד), ונעשה בעצמו איש מן הכת, קנאי לעמו ובמיוחד לדתו. בתקופת רדיפות זו נהרגו שוב חכמים רבים וביניהם ראש הישיבה מר־רב־יצחק. אולם יותר מהגזירות והרדיפות הגופניות סכנה כת זו את חיי טהרת המשפחה בישראל, בהיותה כת שטופה בזימה שגררה אחריה המונים פשוטים והיתה סכנה רבה שגם פשוטי העם מתוך היהודים יימשכו אחריה. את הסכנה זאת רצו למנוע חכמי בבל בכל מחיר. משום כך פרץ מרד היהודי הגדול בבבל נגד השלטון הפרסים, בהנהגת מר־זוטרא השני, ראש הגולה, בנו של ראש הגולה הנהרג. הם הצליחו לגרש את חיל פרס ממחוז קטסיפון והחזיקו באיזור זה מעמד כשלטון עצמאי במשך שבע שנים, כשבראש השלטון עומד מר־זוטרא בעצמו ובירתם היא העיר מחוזא. לאחר מאבק של שבע שנים נכנעו מר־זוטרא וצבאו, כשבמשך כל הזמן הזה הם נמצאים במלחמה מתמדת נגד הפרסים הצרים עליהם. לבסוף, באחד הקרבות שעל גשר מחוזא נשבה מר־זוטרא והוצא להורג. בכך חוסלה העצמאות הפוליטית היהודית בבבל. לאחר דיכוי המרד חודשו הגזירות ביתר תוקף. במשך שלש שנים רצופות נרדפו והוצאו להורג מאות אנשים. רבים היו הבורחים עכשיו לא״י, ביניהם גם מר־זוטרא הקטן, בנו של מנהיג המרד. בא״י חיבבו מאד נער זה, כי ראו בו סמל לגבורה היהודית ולזרע בית דוד, חינכוהו עד שהגיע לדרגת „ריש פרקא״ (ד׳ ר״פ, 520).

גם בימי המלכים הבאים היה מצב היהודים רע מאד. שיפור מה חל בימי המלך כסרו ה־1, (ד׳ רצ״א—של״ט, 531—579), אולם לאחר מותו שוב נתחדשו הגזירות ונמשכו ללא הפוגה עד עליית וכיבושי הערבים.

עקב הרדיפות והמהומות רבים היו היהודים שעזבו במאה הששית את בבל, לאחר שאבותיהם ישבו בה למעלה מאלף שנים. ההגירה הזאת היתה לא רק לא״י, אלא הם

עברו לארצות שונות — ביניהן לערב ולהודו. במקומות אלה מצאו כבר קצת יהודים אשר נדדו לכאן עוד במאה השלישית עם יוסף רבם וקיבלו רשות לחיות לפי דתם.

בכך נגמרה תקופה חשובה וארוכה של תולדות היהודים בבבל, אולם לא חוסל המרכז היהודי בבבל. להיפך, הוא נתחדש ביתר שאת ובתנופה רבה בתקופה היפה והפוריה, הנקראת תקופת הגאונים.

יש לציין, שלמרות הרדיפות והגזירות לא נשברה הרוח היהודית, אלא הלכה ונתגברה, ודווקא בתקופה קשה זאת נחתם התלמוד הבבלי, זו יצירת הפאר של הרוח היהודית ושעליה נכתוב להלן. בכל אופן עם החתימה ועם פטירת רבינא בסורא (ד׳ רנ״ט, 499) ור׳ יוסי בפומבדיתא, נגמרה גם „תקופת התלמוד״.

כא. המצב הכלכלי של יהודי בבל

שעבוד הגולים הראשונים בבבל. — התעסקותם בחקלאות. — ענפי החקלאות. — התעשייה החקלאית. — המצב הירוד בחקלאות. — התעסקותם במלאכה. — הסוחרים ודרכי המסחר. — בעיית המסים השונים. — פרנסת חכמי בבל.

כשהגולים הראשונים באו לבבל, נקראו ע״י נביאינו, ירמיהו ויחזקאל, לבנות בתים, לנטוע גנים ולהקים משפחות. בקיצור, הם נדרשו להשלים עם רצונו של ה׳ ועם המצב, להסתגל לחיים החדשים ב„גולה״, לעבור לחיים רגילים, לקיים תורה ומצוות ולקוות שה׳ ירחם אותם ויגאלם במהרה ואז יחזרו ליהודה ולירושלים, יבנו את בית המקדש ויחזרו למצבם הקודם. דרישה זו של הנביאים היתה חיונית ומוצדקת נוכח כזבי „נביאי השקר״ אשר השלו את העם, שהגלות היא ארעית והגאולה קרובה. הגולים אשר כבר הכירו את השקרים של „נביאים״ אלה — כי הרי „ניבאו״ שלא יהיה חורבן — שמעו בקול נביאי האמת והשתקעו במקום מושבם החדש, בבבל.

התעסקותם העיקרית של הגולים בשנים הראשונות היתה עבודת כפייה שהוטלה עליהם, כפי שהוטלה גם על שבויים אחרים שהובאו לבבל. נבוכדנאצר, כידוע, היה מלך בונה ומפתח את ארצו ולשם כך השתמש בעיקר בשבויי מלחמותיו, אולם לאט־לאט השתחררו מעול זה ועברו לפסים של חיי חופש מבחינה מדינית (כפי שכתבנו בפרק הקודם) וממילא גם מבחינה כלכלית.

רוב הגולים שבאו מא״י היו חקלאים או אומנים, כי הרי ארץ־ישראל היתה מאז ומתמיד ארץ של עובדי אדמה. מבחינה זאת מצאו הגולים בבבל שטח קל, כי גם בבל היתה ארץ חקלאית. עיקר עיסוקם היה, איפוא, החקלאות. בבבל נחשב הקרקע, להלכה, לקנין המלכות, אולם, למעשה, היה רוב האדמה ברשות בעלי אחוזות גדולים ובינונים שהיו מוסרים את הקרקע לעיבוד לאריסים — למחצה, לשליש ולרביע — או שהיו מחכירים את הקרקע לפי מידה קצובה מראש של תבואות, בלי להתחשב כמה הקרקע עשתה. שיטה זו של אריסות או חכירה היתה מקובלת בכל ענפי החקלאות — התבואות והפירות גם יחד.

העבודות החקלאיות העסיקו את עובד האדמה במשך כל ימות השנה, אולם עיקר העבודה — עונת הקציר והבציר — התרכז בחדשים ניסן ותשרי. בחדשים אלה היו עובדי האדמה עד כדי כך עסוקים, עד כי קבעו חכמי בבל שבחדשים

אלה אין להזמין אדם לדין (בבא־קמא קי"ג.), ואף לא לתבוע אדם להופיע בפני חכם (ברכות ל"ה:).

בניגוד לא"י, שבה כבר בתשרי אספו את התבואות הביתה או למחסנים, הרי בבבל בתשרי עוד היו הפירות בשדות. לכן קבעו חכמי בבל, ששם יתפללו על הגשם לא בשמיני עצרת כמו בארץ ישראל, אלא בז' במרחשון (תענית ד':).

אכרי בבל הגיעו לדרגה גבוהה של שיטות עבודה. הם היו מעבדים את האדמה באופן אינטנסיבי, ולשם כך היו מסתייעים במים הרבים שבנהרות ובתעלות שבסביבותיהם. הם היו מגדלים חטים ובמיוחד שעורים לשיכר, שרחבן הגיע לפעמים לכדי ארבע אצבעות, אספסת (סוג משובח של ירק לבהמות), שהיו קוצרים אותה שלש פעמים תוך חודש ימים (בבא בתרא כ"ח:), שומשמים — שממנו היו מייצרים שמן מאכל משובח, וכן גידלו פשתן לתעשיית אריגים (תענית כ"ט:).

בגידולי עצי פרי עמדו במקום הראשון הדקלים שהיו משובחים ביותר ואשר עליהם מעידה הגמרא (ברכות ל"א.): „דקלי בבלי קיימים מאדם הראשון ועד עכשיו". בדקלים ניצלו את הכל: את התמרים היו מוכרים בזול, למרות גדלו היוצא מן הכלל, והיו אוכלים אותו או עושים ממנו דבש ויין; מן העץ עשו כלי בית; מן הסיבים עשו חבלים; מן הסנסינים — כברות, ואילו בגרעינים היו משתמשים למאכל בהמות.

בתעשייה החקלאית עמדה במקום הראשי תעשיית השיכר. השיכר היה בבבל המשקה הלאומי כמו היין בא"י. (שבת ק"מ:). ענפי תעשייה חקלאים אחרים היו: כלי־פשתן, שהיו גם עיקר סחורתם של יהודי בבל (בבא־בתרא צ"א.), וכן תעשיות מקומיות אחרות, כגון: תעשיית כותנות בנהר־אבא (שבת ק"מ:), כלי־חרס — בבית־מוכסי (עבודה זרה ל"ג:), ארנקים — במחוזא (כתובות סז.).

את העבודות החקלאיות השונות היו מבצעים האיכרים בעצמם בעזרת שכירי יום, שהיו להם זכויות מקומיות קבועות — הן בשכר והן בתנאים אחרים — (בבא־מציעא ע"ו.), ומכאן הביטוי הרווח בגמרא „הכל כמנהג המדינה". מחוץ לשכירים היו משתמשים גם בעבדים, אותם היו קונים בשוקי עבדים מיוחדים (בבא־מציעא ק'.). עבדים אלה הובאו בדרך כלל ממדינות אחרות כשבויי מלחמה, אם־כי היו גם מקומיים שהתרוששו או לא שילמו את חובם או מיסיהם.

למרות הנ"ל היה מצב החקלאים רע ורוב עובדי האדמה היהודיים היו עניים. אם ניהל את משקו לבדו לא היה יכול להגיע ליבולים ניכרים ואם העסיק שכירים לא היה לו מספיק כסף לשלם לפועליו. במקומות רבים בתלמוד בבלי אנו מוצאים דברים בגנות ההתעסקות בחקלאות ובמיעוט פרנסתה, כמו דברי ר' אלעזר (ביבמות ס"ג.): „אין לך אומנות פחותה מן הקרקע", או דברי רבא: „מאה זוזי בעיסקא

כל יומא בשרא וחמרא, מאה זוזי בארעא — מילחא וחפורה ולא עוד אלא מגניא ליה אארעא ומרמיא ליה תיגרי״ (שם) (פירוש, מי שמשקיע מאה זוז במסחר, יש לו כל יום בשר ויין, ואילו מי שמשקיע מאה זוז באדמה, יש לו תבואה לא בשלה, ישן על הקרקע ויש לו קטטות מתמידות). כן אנו מוצאים, שרב יעץ לבנו לא לעסוק בחקלאות אלא במסחר (פסחים קי״ג.).

מלבד אי־היציבות הרגילה בענפי החקלאות, היה מצבם של עובדי האדמה קשה יותר גם בגלל סיבות אחרות: א) בגלל עומס המיסים שהיו רבים יותר וקשים יותר לאיכרים מאשר לסוחרים, שהיו חייבים רק במס גולגולת (ראה להלן). ב) בצורות תדירות. ג) בעיית ריכוז הקרקעות. כתוצאה משתי הסיבות הנ״ל, רבים היו עובדי האדמה שלא יכלו לעמוד בחובותיהם הרבות ובמיוחד לא יכלו לעמוד במסים הרבים. היות, וכפי שכתבנו כבר, שלהלכה היו הקרקעות שייכות לממשלה, היתה הממשלה משעבדת את כל אלה שהיו חייבים, מוכרת את אדמותיהם לבעלי האחוזות הגדולים שיכלו לשלם את הכל (גיטין נ״ח:).

כאמור, עסקו היהודים פרט לחקלאות גם במלאכה ובמסחר. המלאכה הרווחת ביותר היתה קליעת סלים (בבא בתרא כב.). חוץ מזה היו רבים אומנים (מקיזי דם), בורסים, בוקרים, גרדים, דייגים, חייטים (יוצרי כלי מתכת), טבחים, כדדים (עושי כדים), משוחים (מודדי קרקעות מוסמכים), נוקבי מרגליות, נגדים (חובלים), סבלים, עושי תנורים, ציידי־עופות, קדרים, רוקמים ועוד... מצבם של בעלי המלאכה היה טוב. היתה להם פרנסה בשפע ויכלו להסתדר עם השלטונות גם בשטח המיסים. הגמרא אף מעידה עליהם: „שבע שנים היה רעב ועל פתח האומן לא עבר״ (סנהדרין כ״ט.).

עצם היות ארץ בבל ארץ מעבר למסחר, שהתנהל בין המדינות של המזרח הקרוב לבין סין והודו, גרם לכך, שגם בבבל עצמה יהיה המסחר מפותח מאד. בדרך מסחרית זו התפתחו מאד שלש ערים באופן מיוחד, שמהן אחת — וולשפט — היתה בבבל. שתים האחרות היו חתרא בארם נהריים ותדמור. מחוץ לוולשפט היו עוד מספר ערי מסחר חשובות בבבל, שהן בבל הבירה עצמה, פרת — שהיתה באיזור מישן, — דורה אירופוס, נציבין (בצפון) ועוד. הנמל העיקרי שממנו יצאו האניות עמוסות סחורה להודו היה בעיר כרכא דמישן שבמפרץ הפרסי. אותם הדברים שהזכרנו למעלה בגנות עבודת האדמה ובשבח המסחר מעידים שהמסחר היה משגשג ופרנס ברווח את בעליו. אמנם בכל הערים היו מביאים סחורות שונות, אבל בכ״ז היתה סחורה מיוחדת לכל עיר שבה היתה בעיקר סוחרת. למשל בוולשפט היה השוק העיקרי ליין (בבא־בתרא צ״ח.) והמחיר שנקבע למצרך זה שם היה קובע גם לגבי שאר המקומות (בבא־מציעא ע״ג:). כך אנו מוצאים שווקים מיוחדים

לבהמות, ל„בי־דיסא״ (חטים כתושות לדייסא) ל„גלדאים״ (מוכרי עורות), לצמר, לירקות, לפשתן ועוד.

התוצרת החקלאית בעיבודה התעשייתי השונה היה משמש כעיקר הייצוא, ואילו כייבוא היו מייבאין בעיקר: ברזל מהודו (עבודה זרה ט״ז.) ומשי־שיראין מסין.

כדי לפתח את המסחר היו צריכים לדאוג לדרכי תחבורה נוחות שתקשרנה את הערים בינן לבין עצמן עד המפרץ הפרסי, וגם תקשרנה את הערים אל הכפרים — שם הרי היו חמרי הגלם העיקריים — היבול החקלאי. בדרכים אלה השתמשו כתחבורה פנימית בגמלים ובחמורים. כ״כ השתמשו בנהרות הגדולים, ובמיוחד בפרת ובחידקל, להובלת סחורות בספינות ובביציות (בבא־בתרא ע״ג.).

בכל ענפי הכלכלה שמנינו לעיל — בחקלאות, במלאכה ובמסחר — היו מספיק בעיות, והבעיה העיקרית היתה: התערבותה התכופה של המלכות בכל דבר ודבר. אמנם הממשלה דאגה לפיתוח; היא היתה סוללת דרכים, בונה גשרים ומבצרים (עבודה זרה ב׳:), ומקיימת בתי דואר ושירותים אחרים כמעט בכל עיר, בכ״ז היתה מתיחות רבה בינה לבין האוכלוסיה, משום שהיתה לוקחת מהם ובמיוחד מעובדי האדמה, כל מה שמצא חן בעיניה, ואפילו דברים יקרים כגון עצים או עצי פרי (בבא־קמא קי״ג:).

בעיה קשה אחרת היתה בעית המסים. היו מסים שונים למטרות שונות אשר הצד השווה בהם שכולם היו כבדים. היו מיסי ארנונה — למטרת כלכלת הצבא שעבר ממקום למקום; מסי אנגריא — למטרה דומה, סיפוק בהמות, כלים ומזונות לצרכי הממשלה והצבא; מס־כרגא, זה מס הגולגולת ששילמו אותו כל התושבים; ועל מסים אלה נתווספו לעובדי אדמה מסים כבדים אחרים, כגון ה„טסקא״ — מס קרקעות כבד (בין שליש לבין ששית של התבואה, הכל לפי פריון האדמה). מס זה הכביד ביותר, כי מי שלא שילם אותו נשתעבד לאדמה או גורש ממנה. חוץ מזה הוטל על הכפריים מס מיוחד במינו של עבודה לאפות ולבשל בשביל הצבא. גם מס זה דרש הוצאות ובזבוז זמן יקר.

את כל המיסים הנ״ל היו גובים גבאים (מוכסים) מיוחדים מטעם המלכות. הגבאים היו לפעמים מתוך היהודים בעצמם. הם לחצו בגבייתם ואף יכלו לקחת משכון. יותר מזה, בשטח זה הופעלה שיטת הערבות ההדדית ומותר היה לקחת משכון מבן־עיר מסויים משום שאדם אחר מאותה עיר לא שילם את מסיו (בבא־קמא קי״ג:). היהודים נמנעו, בדרך כלל, לקבל על עצמם תפקיד זה, משום שהשנאה אל המוכסים היתה גדולה.

נוסף למסים היו מטילים מכס מיוחד על הדרכים, המעברות והגשרים. בשביל מכסים אלה היו קיימים מוכסי משנה ורצים מיוחדים שהיו בודקים את העוברים

במקומות אלה. כ״כ העמידה המלכות מפקחים מיוחדים על המידות ועל המחירים שקראו להם „אגרונומוס״.

כל מי שהעז להפר את חוקי המסים והמכסים, נענש. אמנם בתי־דין הפרסיים לא נחשדו על שוחד והיו מבררים היטב כל מקרה ומקרה, אבל העובדה שהיו מוציאים פסקי דין אכזריים וכן הרצון של החכמים להרחיק במידה מכסימאלית את התערבות השלטונות בחיי היהודים, גרמו לכך, שישתדלו לקיים את המשפטים היהודיים — החכמים בעצמם. עם כל זה היו יהודים אשר פנו לבית־הדין של המלכות „פרהגנא דמלכותא״. במקרים כאלה היו החכמים משתמשים לפעמים בלחץ ואפילו בשמתא (נידוי), (בבא־קמא קי״ז.).

חכמי בבל בעצמם היו עוסקים בכל ענפי הכלכלה; בחקלאות, במלאכה ובמסחר. במקרה זה היו חייבים במסים ככל אדם אחר, בהתאם לסחורתם, אומנותם או יבוליהם. אולם אותם החכמים אשר לא עסקו בשום ענף מיוחד, אלא ישבו ולמדו היו משוחררים בדרך כלל ממסים, אם־כי לפעמים שוחררו רק מהמסים הפנימיים של היהודים, ולא מהמסים הישירים של המלכות (נדרים ס״ב:).

בסיכום אפשר לומר, שמצבם הכלכלי של יהודי בבל לא היה גרוע באופן מיוחד ולא הצטיין באופן מיוחד. כל המעלות והחסרונות בענפי הכלכלה השונים שמנינו לעיל היו נחלת האוכלוסיה כולה ולא של היהודים בלבד. משום כך התערו היהודים בחיים הכלכליים בבבל ושימשו בו גורם חשוב ביותר. מאידך, השתדלות החכמים למנוע עד כמה שאפשר התערבות ישירה של השלטונות גרמה לכך שההתבוללות והטמיעה שבדרך כלל באות תוך כדי מגע עם הגויים, לא היו קיימות כאן.

כב. המצב הרוחני של יהדות בבל

המצב בימי ראשית הגולה. — נסיונות ריכוז לאחר חורבן הבית השני. — ישיבת ר׳ שילא בנהרדעא. — קרנא אב״ד. — אבא בר אבא ופעולותיו. — רב כהנא ור׳ אסי מהוצל. — ר׳ יחזקאל „בעל המעשים״. — התפתחות „המסורה״ בבבל. — תיקון תפילות בבבל. — קביעת מנהגים שנשארו לדורות.

בין הגולים הראשונים שבאו לבבל עם גלות יהויכין היו, כנראה, יודעי תורה רבים; נביאים וסופרים וסתם תופשי תורה. אלה המשיכו שם ללמוד וללמד. ספרים חשובים של התנ״ך נכתבו בגולה: יחזקאל, דניאל, אסתר וכן חלק מהספרים החיצונים. אחת הבעיות של שבי הגולה לאחר הצהרת כורש היתה איך לפתור את בעייתם הרוחנית — הדתית של השרידים בארץ, סימן והוכחה שהגולים בבבל לא רק שמרו תורה ומצוות אלא גם נתחשלו באמונתם ולא הכירו שום פשרות בשטח זה. הופעת עזרא ונחמיה רק מחזקת את דעתנו על מצבה הרוחני של גולת בבל באותה התקופה. ידוע גם, שמיד לאחר בואם של הגולים לבבל הקימו להם בתי מדרש ללימוד התורה ובתי כנסת, מקדשי־מעט, שהיו הראשונים בתולדות ישראל בכלל, בבחינת „ונשלמה פרים שפתינו״.

מצב רוחני זה נמשך במשך כל תקופת הבית השני. כפי שראינו בפרקים הקודמים, היו יהודי בבל בתקופה זו שומרים על קשריהם עם יהודי א״י ומקבלים מהם הוראות בשטח הרוחני.

בתקופה שלאחר חורבן הבית השני אנו שומעים על בית־דין שהיה קיים בנציבין בראשות ר׳ יהודה בן בתירא ושהיה נחשב ל„בית־דין יפה״ (סנהדרין ל״ב:). לבית־דין זה היה מו״מ הלכתי עם גדולי החכמים בא״י, כגון עם ר׳ אליעזר (נגעים פרק ט׳ מ״ג), עם ר׳ יהושע (פסחים פ״ג מ״ג), עם ר׳ עקיבא (כלים פ״ד מ״ד) ועוד.

באותו זמן כבר הייתה קיימת הישיבה הגדולה בנהרדעא בה למד ר׳ נתן שעלה לאחר מכן לא״י והיה חבר לר׳ יהודה הנשיא. גם בעיר הוצל היתה קיימת ישיבה בראשות ר׳ יאשיה, תלמיד ר׳ ישמעאל, (גיטין ס״א). תנופה ראשונה להתפתחות יתר של חיי תורה קבלה יהדות בבל בזמן מרד בר־כוכבא וחורבן בית״ר, כשגברה הירידה מא״י לבבל בגלל גזירות השמד. כבר למדנו, שבין אלה שירדו היה גם חנניה, בן־אחיו של ר׳ יהושע בן חנניה, והוא יסד בית־דין בנהר־פקוד שניסה לתת לו את סמכויות הסנהדרין בא״י, כולל קביעת המועדות, אולם עם עליית הנשיא ר׳ שמעון ב״ג בוטל נסיון זה.

אולם התנופה הגדולה של חיי תורה וההתפתחות הכבירה של לימוד תורה והפצתה חלו בזמן שהאמוראים הגדולים הראשונים — רב ושמואל — חזרו מא״י למולדתם והתחילו בתפקידיהם, (בערך ג׳ תתק״פ, 220).

כששנים אלה — מקודם שמואל ואח״כ רב — חזרו לבבל, עמד בראש הישיבה בנהרדעא רבי שילא. רב אף שימש פעם כמתורגמן על־ידו, אולם שנים אלה לא הסתדרו משום ששיטת לימודם היתה שונה. במקרה אחד אף רצה רב לנדות את ר׳ שילא בגלל טעות בהוראה (יבמות קכ״א.), אולם שמואל התערב, ר׳ שילא הודה בטעותו ובזה נגמר הענין. בכל אופן, ישיבת נהרדעא נקראה גם לאחר פטירתו על־שמו „דבי ר׳ שילא״ (קידושין מ״ג.).

בראש בית דין של ראש הגולה עמד אז חכם בבלי אחר בשם קרנא, שהיה חברו של שמואל ונקראו יחד בשם „דייני הגולה״. כשרב בא לבבל הלך אל קרנא כדי לנסותו. קרנא גם חיבר ברייתא חיצונית על דיני נזיקין אותה קוראים עד היום בשם „נזיקין דבי־קרנא״ (סנהדרין ל׳.).

בנהרדעא ישב באותו זמן ונתפרסם בסמכותו ההלכתית אביו של שמואל, החכם אבא בר אבא. הוא היה ממשפחת כהנים מיוחסת ובגלל ייחוסו זה וכן בגלל גדולתו בתורה היה מקובל על כל הציבור והיה למעשה מנהיגם הרוחני של יהודי נהרדעא והסביבה (ביצה ט״ז:). יחד עם זאת היה איש עשיר, שעסק במסחר הרווח אז בבבל, במשי (ראה לעיל), וגם היו לו שדות (חולין ק״ל.). בגלל מעמדו הכלכלי האיתן בחרו בו גם כפרנס על כל מיני מוסדות צדקה בעיר, כגון בית היתומים, קופת פדיון שבויים ועוד. הוא בעצמו היה משתתף בפועל במצוות אלו וכן חינך בדרך זו את בנו, שמואל, ואת בנותיו. הוא היה נותן להם כסף לחלק לעניים, כדי לחנכם במצוות, והירושלמי (סוף פאה) מספר שפעם ראה שמואל עני אחד, שהיה מקבל מאביו צדקה, אוכל בשר ושותה יין, ורץ וסיפר לאביו, אמר לו אביו: לעני זה יש לתת יותר מאשר לאחרים כי צרכיו מרובים.

ר׳ אבא רכש את ידיעותיו בתורה אצל חכמי בבל, אבל עמד בקשרים גם עם חכמי א״י ובמיוחד עם ר׳ יהודה הנשיא. הוא גם ביקר בא״י, ישב בבית־מדרשו של רבי ואף שאל אותו שאלות בהלכה (ירושלמי, ראש־השנה פ״ג ה״ו), ולאחר שחזר לבבל המשיך לשלוח שאלותיו בכתב. הוא גם שלח את שמואל בנו ללמוד לא״י לבית מדרשו של רבי. ר׳ אבא היה כמעט היחידי בין חכמי בבל שקדמו לרב, שנתכבד על־ידי רב, משום שהיה מכובד גם ע״י חכמי א״י. רב אף לא רצה לקבל על עצמו שום הנהגה, כל־זמן שר׳ אבא קיים.

באותו זמן פעלו עוד שני חכמים — הראשונים הידועים לנו בתואר „רב״, והם: רב כהנא ורב אסי מהוצל, ששימשו שם כראשי ישיבה עוד לפני שרב ושמואל חזרו מא״י. רב שרירא גאון באיגרתו קורא לרב כהנא בשם „קמא״, הראשון. רב

כיבד מאד חכם זה, הכיר בגדולתו ובגדולת חברו ר' אסי וקרא להם בשם „רבותינו". גם הם היו מכבדים מאד את רב, במיוחד בגלל המסורות הרבות שהביא אתו מא"י. הם גם נתחברו לשמואל והיו מכבדים איש את רעהו מאד. ר' אסי היה עשיר מאד והחזיק על־חשבונו ישיבה בהוצל שנקראה בשם „סדרא דאסי" (ירושלמי, ביצה פ"א ה"ז). רב כהנא אף ביקר בארץ ישראל.

חכם אחר שהיה ידוע בשעת שיבת רב ושמואל מא"י לבבל, היה ר' יחזקאל, אביו של האמורא המפורסם רב יהודה, שהיה מפורסם בבבל כ„בעל מעשים".

אולם, למרות שיצא שם לחכמי בבל בתורתם ובלמדנותם, ולמרות שחלק גדול של חכמי א"י באותה תקופה היו גם מעולי בבל (ר' חייא, רבה בר חנה, ר' אדא בר אהבה ועוד), בכל זאת נחשב למרכז התורה העיקרי המרכז הארץ־ישראלי. רק עם שיבת שני בחירי תלמידיו של רבי יהודה הנשיא מא"י לבבל עלה המרכז הבבלי, עד כי בסוף — בד בבד עם ירידת המרכז הא"י — היה למרכז הרוחני הגדול והחשוב ביותר במשך שבע מאות שנה, עד סוף תקופת הגאונים.

ליד לימוד התורה והמשנה יש למנות בבבל עוד מקצוע חשוב אחד, שהתפתח שם מן התקופה שלאחר בר־כוכבא, זהו „המסורה" של התנ"ך. חכם אחד בשם נקיי, שברח מא"י בגלל הרדיפות של רופוס, יסד בנהרדעא מרכז גדול וחשוב ללימוד המסורה. יש לדעת, ששיטת הניקוד הקיימת טרם היתה ידועה ביהדות, וכדי שיוכלו ללמוד תורה ובעיקר לקרוא בתורה קריאת שמע היו צריכים לדעת לדייק במסורה. בבבל היתה בעייה זאת קיימת עד בואו של נקיי. לאחר מכן יסד גם רב מרכז למסורה בישיבתו בסורא, עד כי בימי רבא נחשבו אנשי סורא כדייקנים ביותר בקריאת התנ"ך (גיטין ל"א:).

לעומת זה האגדה לא נתפתחה כל־כך כמו שנתפתחה בארץ־ישראל. אבל היתה התפתחות יפה בתפילה. בראש קובעי סדר התפילה כאן עמד רב, שסידר תפילות רבות וביניהן החשובות — מלכיות, זכרונות ושופרות במוסף של ראש השנה, הנקראות עד היום בשם „תקיעתא דרב" (ירושלמי, ראש השנה, פ"א ה"ג) — וכן את תפילת „שבת מברכין" — יהי רצון. גם אחרים תיקנו תפילות, כמו רבא — את תפילת „אלוקי, עד שלא נוצרתי" ביוה"כ ועוד רבים אחרים.

בבבל גם נקבעו מנהגים מיוחדים לתפילות הקיימות עוד מימים קדומים של גולת בבל, שנקבעו לאחר מכן כמנהגים קבועים לדורות, כגון: „הלל" בדילוג בראש־חודש שנתקבלה לאחר מכן בכל תפוצות ישראל (תענית כ"ח:); או סיום התורה תוך שנה אחת, בו בזמן שבא"י היו נוהגים לסיימה במשך שלש שנים (מגילה כ"ט:, לא:) ועוד.

בסיכום אפשר לומר, שחיי רוח מפותחים היו מאז ומתמיד בגולת בבל, וחיים אלה הלכו וגברו עוד יותר עם בואם של שני החכמים, רב ושמואל.

כג. אמוראי בבל — רב ושמואל וחבריהם

רב: מוצאו. — עלייתו לא״י. — בביהמ״ד של רבי. — ירידתו השניה לבבל והשתקעותו בה. — חיזוק התורה ברחבי בבל. — ייסוד ישיבת סורא. — ירחי כלה. — רב כ„תנא״. — מאמריו באגדה. — ערך לימוד התורה. — מחבר תפילות. — משפחתו. — בניו, ר׳ חייא ואיבו. — חתנו, ר׳ חנן בר רבא. — פטירתו. — שמואל: תולדותיו. — ידיעותיו בשטחים שונים. — בקיאותו בענייני הלכה. — כללי ההלכה. — מידותיו.. — מלחמתו למען הצדק והיושר. — יחסו לבני־אדם. — פטירתו. — מר־עוקבא, ראש הגולה. — רבה בר חנא.

שני מאורות גדולים האירו את חשכת הגלות בבבל, שני עמודי תורה ויראה שהיו בני הגולה, למדו וספגו לתוכם את תורת חכמי א״י וחזרו ונהיו מחדש בני בבל, אלא הפעם מנהיגי הגולה בתורה ובחכמה גם יחד, הלא הם רב ושמואל. (כך, לפי הסדר הזה נוהגים לקרוא להם, למרות ששמואל ירד חזרה לבבל לפני רב).

האמורא הגדול בבבל, היה ר׳ אבא בר איבו, הידוע יותר בשם כינויו „רב״. „רב״ הוא נקרא משום שהיה רבם של כל בני הגולה. כן היה ידוע בכינויו „אבא אריכא״.

רב היה ממשפחה מיוחסת מאד, שלפי מסורת אחת (כתובות ס״ב:) הגיעה עד שמעא אחי דוד, ואילו לפי מסורת אחרת (ירושלמי, תענית פ״ד) עד דוד המלך עצמו, שכן היה מצאצאי שפטיה בן אביטל, אשת דוד. אביו, איבו, היה אחיו של ר׳ חייא מן האב ואילו אימא, אמו, היתה אחותו של ר׳ חייא מן האם, כך שרב היה גם בן אחיו וגם בן אחותו של ר׳ חייא (סנהדרין ה׳.). הוא היה באמת קשור בלבו ובנפשו לדודו זה, וכאשר ר׳ חייא עלה לא״י, עלה רב אתו. כאן, בא״י, היה ר׳ חייא דואג לו במיוחד, היה מחנכו ומלמדו והיה מכניסו לכל עסקיו. וכך קרה שגם הכניסו אותו לבית רב יהודה הנשיא. בהזדמנות כזאת קרה שרבי כיבד את רב בברכת המזון, דבר שגרם לו להתרגשות מיוחדת (ברכות מ״ג.). בפרק זמן זה גם נכנס לבית־מדרשו של רבי והיה שם לאחד התלמידים המצטיינים ביותר. לפני־כן קיבל הדרכה מתאימה מר׳ חייא על התנהגות בישיבת רבי ועל מנהגי רבו. חברו הצעיר של רב לישיבה, ר׳ יוחנן, שהיה לאחר מכן לראש חכמי א״י מספר בזכרונותיו הרבה על חכמתו וידיעותיו של רב (חולין נ״ד.). אפייני לגדולתו הוא

הסיפור הבא של ר׳ יוחנן: „זכורני, כשהייתי יושב שבע־עשרה שורות מאחורי רב, שישב לפני רבי, היו זיקוקין של אש יוצאים מפי רב לפי רבי ומפי רבי לפי רב, ולא הבינותי את דבריהם" (חולין קל״ז:). לדרגה גבוהה כזאת הגיע רק בגלל שקידתו העצומה בלימודים שלא הכירה גבול. הוא היה רגיל לאמור: „לעולם אל־ימנע אדם את עצמו מבית המדרש ואפילו שעה אחת" (שבת פ״ג:). מאמר זה מעיד בראש וראשונה על אומרו. נוסף לתורת הנגלה עסק גם בתורת הנסתר, במעשה הבריאה ובמעשה מרכבה. עלייתו בדרגת התורה והחכמה היתה גדולה ובמשך הזמן נמנה עם חשובי פמליית רבי; הוא קורא בפני רבי פרק בנביאים, אף במעמד חשובים, כמו דודו ר׳ חייא, בר־קפרא, ר׳ חנינא בר חמא ואחרים (יומא פ״ז.), וכן צורף במשך הזמן לבית־דינו הגדול של רבי (גיטין נ״ט.).

לאחר שהגיע לדרגה כה גבוהה בתורה ובהלכה רצה רב לחזור לבבל מולדתו ולשם כך רצה לקבל סמיכה מרבי. הוא ביקש את דודו ר׳ חייא להשתדל למענו אצל רבי, שהיה ידוע בהתנגדותו המובהקת לירידתם של בני־סמכא לגולה מחשש ירידת ערך המרכז הא״י. משום כך נתן לרב סמכות מוגבלת, דהיינו: לדון ולהורות (מכאן המושג „יורה־יורה ידין־ידין" למקבלי הוראה), אבל לא להתיר בכורות (סנהדרין ה׳.). ירידתו זאת היתה זמנית. גם במשך הזמן של שהותו זאת בבבל עמד בקשרי הלכה עם רבי ועם ר׳ חייא, ולאחר שעלה מחדש לא״י הצטרף שוב לפמליית רבי ולמד ממנו. גם לאחר פטירת רבי המשיך רב לשבת במחיצת בנו, הנשיא רבן גמליאל, ורק במשך הזמן החליט שוב לרדת לבבל, והפעם כדי להשתקע בה. בהזדמנות זו ביקש מרבן גמליאל שישלים לו את הסמיכה שקיבל מאביו, אולם הוא סירב בטענה: „איני מוסיף לך על מה שנתן לך אבא" (ירושלמי, חגיגה פ״א). בכ״ז ירד בשנת ג׳ תתקע״ט (219).

תאריך זה של ירידת רב לבבל פותח תקופה חדשה בתולדות יהודי בבל ובתולדות עם־ישראל בכלל. העובדה, שלאחר כל־כך הרבה שנים של לימוד תורה בא״י, עלייה בדרגה ובכבוד, התלבטויות של ירידה ועלייה מחודשת, החליט בכ״ז לרדת סופית לבבל, מוכיחה שרב החליט מה שהחליט בגלל רצונו העז להפיץ את ידיעת התורה בין יהודי בבל, ובמיוחד בין שכבות ההמונים שהיו עד אז בורים בכל מה שנוגע ללימוד התורה והמצוות. רק מקומות מיוחדים במינם, כמו נהרדעא, היו ידועים כמקומות תורה, במיוחד בגלל חכמי תורה כשמואל, קרנא, ר׳ שילא ואחרים שהנהיגו עדה זו וישיבתה. אבל בשאר העיירות והכפרים ובמיוחד במרוחקים מנהרדעא, היתה בורות משוועת ולפי הגמרא (חולין ק״י.) אף את מנהגי ישראל הפשוטים לא ידעו. ודוקא את הסביבה הזאת בחר רב למקום ישיבתו ולהפצת תורת רבו ותורתו.

אמנם, כשרב הגיע לבבל השתקע מקודם בנהרדעא ואף נתכבד מיד בתרגום דרשת ר׳ שילא, אולם כבר בראשית צעדיו הסתכסך עם ר׳ שילא ועזב תפקידו זה. הוא קיבל משרת „אגרונימוס״ (מפקח על המידות בשווקים) מראש הגולה, אבל גם בתפקיד זה לא החזיק מעמד, כי הסתכסך עם ראש הגולה על סמכויותיו. בינתיים נפטר ר׳ שילא והתפקיד של „ריש סידרא״ (ראש ישיבה) הוצע לרב, אולם בגלל חשש של הסגת גבול חברו, שמואל, שהיתה לו ישיבה בנהרדעא, לא רצה רב לקבל את התפקיד אלא עזב את נהרדעא ונדד לסורא, עיירה שהיתה קרובה לעיר מולדתו כפרי וקרובה לעיר העתיקה בבל והקים שם את ישיבת סורא שהיתה קיימת שמונה מאות שנים ואשר הפכה להיות הישיבה המרכזית של כל יהדות בבל וכן המרכז הרוחני של כל הגולה. מאות תלמידים מרחבי בבל החלו לזרום לישיבה ולפי הגמרא ישבו בה 1200 תלמידים קבועים שקיבלו הספקתם מהישיבה (כתובות ק״ו.), ולא לחינם קרא ר׳ אלעזר על הישיבה הזאת את הפסוק „ואהי להם למקדש מעט״.

חשיבות מיוחדת קיבלה ישיבת סורא, לאחר שרב הנהיג בה את „ירחי כלה״. ידע רב, שלא כל אחד יכול להרשות לעצמו לימוד קבוע בישיבה, הרי הוא צריך לפרנס משפחתו. מאידך, העבודה בחקלאות, בה היו עסוקים רוב יהודי בבל — במיוחד אנשי הכפרים — דרשה התמסרות ועמל רב שלא איפשרו לו ללמוד אף את הדינים והמנהגים הפשוטים. משום כך קבע חדשיים בשנה, אלול ואדר, כחדשי כלה. בחדשים אלה היו מתאספים אלפי תלמידים ללמוד. כינוסים תורניים אלה העלו את כבוד התורה ולומדיה. בלימודי ירחי כלה היו לומדים הלכות מיוחדות שנקבעו מראש והיו נושאים ונותנים בהלכות אלו. בחדשים אלה גם נקבעו „רישי כלה״ שהיו עוזרים ליד ראש הישיבה. בשבוע הרביעי של החדשים היו מתקיימות הרצאות תורניות מיוחדות להמון הפשוט, אשר ע״י זה קיבל גם הוא הרגשת חשיבות מיוחדת. לפי הגמרא (בבא־מציעא פ״ו.) הגיע מספר הלומדים בירחי כלה בימי רבה בר נחמני ל־12.000!

כך הצליח רב לעורר את החיים הרוחניים של יהודי בבל. ידע זאת דורו וידעו זאת הדורות הבאים אחריו ומשום כך היתה ההערצה אליו גדולה וכינוהו בשם „רבינו הגדול״ (סוכה ל״ג). וכן, למרות שחי ופעל לאחר חתימת המשנה ולמעשה היה כבר „אמורא״, בכל־זאת בעיני חכמי התלמוד נחשב הוא ל„תנא״ הרשאי לחלוק על תנאים אחרים: „רב — תנא ופליג״ (עירובין נ׳:). כן קיבל את הכינוי „רבן של כל בני הגולה״ (ביצה ט׳.). בכל דעותיו וויכוחיו בעניני איסור והיתר נקבעה ההלכה כמותו. „הלכתא כרב באיסורי״ (בכורות מ״ט:).

רב גדול היה גם באגדה. דרשותיו הרבות נמסרו לאחר מכן מפי מאות תלמידיו ותלמידי תלמידיו מדור לדור. דרשות אלו הקיפו את כל מערכת החיים של האדם, כולל

העבר היסטורי המפואר של עם ישראל, החל מבריאת העולם, דרך האבות, משה רבינו, הנביאים, המלכים, הבית השני, החורבן ועד לדורו הוא. במיוחד חיבב את דוד מלך ישראל (שכאמור, היה מצאצאיו), שעליו אמר, שכל העולם לא נברא אלא בשבילו (סנהדרין צ״ח:). הוא יצא במאמריו בחריפות נגד כל המידות הרעות ובמיוחד נגד לשון הרע שהיא הגורמת לכל החורבנות ואף את זאת הוא מקשר עם דוד המלך: „אילמלי לא קיבל דוד לשון הרע לא נחלקה מלכות בית־דוד ולא עבדו ישראל עבודה זרה ולא גלינו מארצנו (שבת נ״ו:).

הוא גם התנגד בחריפות לסיגופים ולתעניות מיותרות. הוא היה רגיל לומר לתלמידיו: „עתיד אדם ליתן דין וחשבון על כל שראתה עינו ולא אכל״ (ירושלמי, סוף קידושין).

מאידך, קרא במאמריו ללימוד תורה מוגבר ולקיום מצוות. הבורות נחשבה בעיניו לאויב הגדול ביותר של עם ישראל. לימוד התורה מצרף את מידות האדם; מביא אותו לכל המידות הטובות, לאהבת הבריות, לרחמנות ועוד. „לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוות אפילו שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה״ (סוטה כ״ב:), וכן קבע: „גדול תלמוד תורה יותר מבנין בית המקדש״ (מגילה ט״ז:).

היה נאה דורש ונאה מקיים. הוא הצטיין במידותיו ובמיוחד בחסידות. הדורות הבאים מעידים עליו שהיה נוהג בעשרה ענייני חסידות שתלמידיו לא יכלו לנהוג כמותו. (תשובות הגאונים, שערי תשובה).

רב היה גם מחבר־תפילות ידוע. הוא חיבר את התפילות הנוספות בתפילת מוסף של ראש השנה — מלכויות, זכרונות ושופרות — ואשר נקראות בשם „תקיעתא דרב״ (ירושלמי ראש־השנה פ״א). בתוך תפילה זו מופיעה גם תפילת „עלינו לשבח״ שהיתה לאחר מכן לתפילה קבועה שלש פעמים ביום לאחר שלש התפילות הרגילות. מהתפילה הזאת אנו למדים הרבה על דעתו בענין הגאולה לעתיד לבוא, כשה׳ ימלוך על כל הגויים. מכאן רעיונותיו העיקריים בהשקפתו על עם ישראל, ושאין אנחנו ככל הגויים, גורלנו אינו תלוי במזלות (לפי דבריו: „אין מזל לישראל״), אלא בהשגחת הבורא ית״ש. מצבנו בגולה אמנם קשה, אבל הגאולה לעתיד לבוא תבוא. היא תלויה בנו. תשובה ומעשים טובים של ישראל יכולים לקרב את הגאולה.

תפילה אחרת שחיבר היא התפילה שבה מברכין את החודש „יהי רצון״ (ברכות ט״ז:). הוא אמנם היה משתמש בתפילה זו כתחינה לסיום תפילתו היומית, אבל היא נכנסה כקבועה דוקא ל„שבת־מברכין״. הוא גם חיבר — יחד עם חברו, שמואל — את תפילת „ותודיענו״ לליל יו״ט שחל במוצאי שבת (ברכות ל״ג:), וכן תפילות אחרות.

על צורתו החיצונית ועל בני משפחתו ידועים לנו מהתלמוד פרטים רבים, כי תלמידיו אהבו לדבר בהערצה ובהוקרה לא רק עליו, אלא גם על בניו ובני משפחתו האחרים. לפי הגמרא (בבא־בתרא נ״ח.) היה מראהו החיצוני נאה מאד. כן היה לו קול יפה (תשובות הגאונים, שערי תשובה). מבין בניו הצטיין במיוחד בנו, ר׳ חייא, שרב התמסר במיוחד לחינוכו וללימודו (פסחים ע.), וגם כאשר הזמין לו מורים מיוחדים היה מפקח על הלימודים ומתקן דבריהם. לאחר פטירת רב, עבר ר׳ חייא ללמוד לנהרדעא, אל שמואל — ידיד אביו, ושם המשיך בלימודיו עד כי נעשה לחכם גדול והיה לחבר בית־דין הגדול בבבל.

בנו השני, איבו, לא היה נוטה ללמוד תורה ולכן הועידו אביו למסחר ואף הדריכו בשטח זה (פסחים קי״ג.). בתו האחת היתה נשואה לאמורא ר׳ חנן בר רבא, שהיה גם תלמידו. חתנו זה היה גדול בתורה, היה מוסר את מאמרי רב לתלמידיו ואף היה מלמד תורה את גיסו ר׳ חייא. גם הוא נתחבר ליורשו של רב, רב הונא ואל החכמים האחרים בדורו. בעצמו חידש מאמרים רבים בהלכה ובאגדה ותלמידים רבים מוסרים בשמו, גם בא״י וגם בבבל. בתו האחרת היתה נשואה לבן ראש־הגולה והיו לה שני בנים אמוראים, חכמים גדולים: רבנא עוקבא ורבנא נחמיה. גם מבת שלישית היו לו נכדים, תלמידי חכמים.

וכך, כשהוא מוקף משפחה ענפה, רבבות מעריצים ואלפי תלמידים, נפטר רב לעולמו זקן ושבע ימים, בשנת ד׳ ז׳ (247). מותו עורר אבל ובכי לא רק בבבל אלא בכל העולם היהודי; בא״י ובארצות הגולה. שמואל חברו קרע עליו תריסר בגדים (מועד קטן כ״ד.). אחרים גזרו אבל לשנה תמימה. גם לאחר פטירתו המשיכו להעריצו רבים ואף היו משתמשים בעפר קברו לרפואה ולסגולה (סנהדרין מ״ז:). רב נקבר בקברות אבותיו בעיר־מולדתו, כפרי.

חבר: להנהגה, ללימוד, לדעות ולבירור ההלכות וסדרי החיים בבבל של רב היה שמואל.

על אביו של שמואל, על ר׳ אבא בר אבא, כבר כתבנו בפרק הקודם. הפעם אנו מזכירים אותו שוב, משום הסיפורים הרבים המלווים את לידתו של בנו, שמואל, המובאים בספרי מדרש שונים, אשר הצד השווה בהם, שכולם רואים מראש את גדולתו של הבן הנולד, עד־כי מדרש אחד משווה אותו ממש לשמואל הנביא (מדרש שמואל י׳).

אביו, שהיה גדול בתורה וגם עשיר מופלג, דאג שבנו זה יקבל חינוך ראוי לשמו. נוסף ללימוד תורה, נתן לו ללמוד גם שטחי מדע שונים ובמיוחד אסטרונומיה ורפואה שבהן התפרסם כמומחה גדול. בשטח הרפואה התמחה במיוחד ברפואת העיניים בה המציא גם תרופת משחה מיוחדת שהגמרא קוראת לה בשם „קילורין

דמר שמואל״. הגמרא במסכת בבא־מציעא (פ״ל:) מספרת שגם את ר׳ יהודה הנשיא רבו רפא במשחה זו. כן השתמש בידיעותיו הרבות בשטח הרפואה לצרכי הלכה יום־יומיים, במיוחד מה שנוגע לשבת (שבת קכ״ט.). התעמקותו במקצועו זה הביאה אותו לנסיונות רבים אותו היה מבצע לפעמים על עצמו, ולא פעם היה בסכנה בגלל זה (נדרים נ.).

גם בשטח התמחותו השני, באסטרונומיה, היה בקי גדול. הגמרא קוראת לו משום כך: „שמואל ירחינאה״ (בבא־מציעא פ״ה:). הוא העיד על עצמו: „נהירין לי שבילי דשמיא כשבילי נהרדעא״ (ברכות נ״ח:). את ידיעותיו בשטח זה ניצל נגד ההשקפות המסולפות של הבבלים שהיו רווחות באותה תקופה בדבר גורל האדם הנקבע ע״י הכוכבים. הוא גם השתמש בידיעותיו אלו להכנת לוח קבוע, כי לפעמים שליחי בית־הדין מא״י לא הספיקו להגיע לכל המקומות בגולה, וכדי שלא יצטרכו בגלל זה לחוג שני ימים־טובים, הכין לוח לששים שנה ושלחו לא״י לר׳ יוחנן (חולין צ״ה:). אולם כפי שלמדנו כבר, התנגדו חכמי א״י לכל התערבות של חכמי הגולה בענין זה, משום שהתערבות כזאת יכלה לבטל את התלות של הגולה במרכז הא״י, ולכן התנגדו גם ללוח זה של שמואל. חלק מחכמי א״י ראו בנפילתן בשבי של בנות שמואל — בשעת כיבוש נהרדעא — (ד׳ י״ט, 259), עונש על מעשה זה של אביהן (ירושלמי, כתובות פ״ב).

אולם, על הכל הצטיין שמואל בתורה ובהלכותיה. היה אחד הגדולים בדורו הוא והשפיע על כל הדורות שבאו אחריו ע״י זה שנעשה לאחד מעמודי התווך של התלמוד הבבלי. יחד עם רב היה למעשה מייסד וראש האמוראים בבבל. הגמרא אומרת במקומות מספר: „הלכה כרב באיסורא וכשמואל בממונא״. מכאן אפשר ללמוד על הצטיינותו המיוחדת בדיני ממונות. לדבר זה היה ערך רב נוכח הסמכויות שהיו בידי השלטונות היהודיים הפנימיים בבבל, כפי שכבר למדנו. בשטח זה הוא קבע כללים, כגון: „המוציא מחברו עליו הראיה״ (בבא־קמא מ״ו:), „אין הולכין בממון אחר הרוב״ (שם), „כל שנולד ספק ברשותו, עליו להביא ראיה״ (כתובות ע״ו:), „מעות של יתומים מותר להלוותן ברבית״ (בבא־מציעא ע.), הלוואות היתומים אינם צריכים פרוזבול (גיטין ל״ז:) ועוד. מההלכות האחרונות אנו למדים שגדולה היתה דאגתו לענייני יתומים. בענין זה הלך בדרכי אביו והיה תומך בהם ובמסכנים אחרים מכספו הפרטי, וכן ראה את אחד התפקידים החשובים של בית־הדין היהודי, להיות אב ליתומים (גיטין ל״ז:). אמנם ציינו את בקיאותו הרבה בדיני ממונות, אבל אין זאת אומרת שלא היה בקי בדיני איסור והיתר. פעמים רבות קרה, שחברו רב, אשר לפיו נקבעה ההלכה באיסורא היה מודה בגדולתו של שמואל בעניינים אלה, עד כי קרא עליו פעם את הפסוק מדניאל (ד׳ ו׳) „כל רז

לא אנס לך״ (חולין נ״ט.). מידיעותיו בדיני טריפות באו לו גם ידיעותיו כרופא.

שמואל הצטיין במידותיו הטרומיות: יושר, צדק, ענוותנות, הקפדה בשמירת מצוות בראש וראשונה על עצמו, יחס של כבוד לכל אדם, פשטות וצניעות. בכל הדברים האלה נתן דוגמא לאחרים ורק לאחר מכן היה דורש זאת מהם. הוא, ששימש ראש ישיבת נהרדעא, שנחשבה אז למרכז יהדות בבל וממילא היה עסוק בכל מיני עניינים משפטיים, ביישוב סכסוכים בין אדם לחברו וכו׳... דרש מעצמו ומדיינים אחרים שני דברים יסודיים: מומחיות — דהיינו, ידיעות יסודיות בכל מה שנוגע לתורה ולכל מצוותיה לפרטי פרטים — ויושר לב, לדון דין אמת לאמיתו. לדרישתו הראשונה אפשר להביא את מאמרו „כל שאינו יודע בטיב גיטין וקידושין, לא יהא לו עסק עמהם״ (קידושין ו׳.), ואילו לדרישה השניה אפשר להביא לדוגמא מה שקרה לו לעצמו, שכאשר רצה פעם לעבור את הגשר, ומישהו מתוך נימוס עזר לו. לאחר מכן בא איש זה עם חברו להדיין בפני שמואל, אמר לו: „פסולני לך לדיך״ (כתובות ק״ה:).

כאחראי כלפי השלטונות מטעם הנהגת היהודים קבע את הכלל המפורסם „דינא דמלכותא דינא״ (גיטין י׳:). כלל זה בא למנוע התנגשויות בין היהודים לבין השלטונות. אולם, הוא בעצמו השתמש פעמים רבות בסמכויות שניתנו לו כדי לתקן יחסי מסחר מקולקלים וכדי להכריח אנשי מסחר לנהוג ביושר ובצדק. מלחמתו העיקרית היתה מכוונת נגד מפקיעי השערים שהיו מנצלים מצבים זמניים לסחיטת מחירים גבוהים. מלחמתו בקדרים שהיו מעלים את מחיר הקדירות לאחר הפסח, כי היו נוהגין לא להשתמש בקדירות שלפני הפסח, ואיומו עליהם שיתן היתר להשתמש בקדירות הישנות, (פסחים ל׳.), או האיום על מוכרי ההדסים שיתיר שימוש בהדסים קטומים, בגלל המחיר המופרז של הדסים כשרים ויפים (סוכה ל״ד:), הביאו את ההמונים להערצה גדולה כלפיו אשר ראו בו את מגינם האמיתי הלוחם את זכות קיומם. הוא קבע בכלל את הרווחים המותרים ביחסי מסחר: „המשתכר, אל ישתכר יותר משתות״ (ששית).

יחסו אל בני־אדם, בלי כל הבדל, לא הכיר גבול. „אסור לגנוב דעת הבריות, ואפילו דעתו של גוי״ (חולין צ״ד.), קבע שמואל. אפילו זלזול או פגיעה בעבד מחייבים לשלם לו דמי בושת — קבע כדין. בימים ההם היה בדין זה מעין העלאת כבוד התורה מול חוקי הניצול הנכריים. בכלל, יחסו לנכרים העלה את כבודו ואת כבוד היהודים בעיניהם. הודות לידידותו עם שבור מלך פרס בוטלו הגזירות שהיו בימי קודמו, ארדשיד והוחזרו כל זכויות היהודים. כמובן, שיחס פשוט זה אל כל אדם מעיד על ענוותנותו המובהקת. הוא התהלך עם כל אדם כאילו היה חברו. לא התבייש להודות לאחרים שההלכה כמותם, ואף אם זה היה תלמידו. למשל, לר׳ יהודה,

תלמידו המובהק, הוא מודה: „כמותך מסתבר יותר״ (ברכות ל״ו.). לא פעם אחת הודה שההלכה כרב. אף את הכלל הידוע שבמחלוקת בין בית־הלל לבין בית־שמאי ההלכה כבית־הלל היה שמואל מפרש כך: „מפני מה זכו בית־הלל לקבוע הלכה כמותם? מפני שנוחין ועלובין היו ושונים דבריהם ודברי בית־שמאי. ולא עוד, אלא שמקדימין דברי בית־שמאי לדבריהן״ (עירובין י״ג:).

כל המידות הנ״ל לא מנעו ממנו מלהיות תקיף בעת הצורך, כשהרגיש שהתקיפות דרושה לכבוד התורה או לכבוד העם, עד כדי כך שאיים פעם על רב חברו, שינדהו אם לא יישמע לתקנה שבאה מא״י, ולא מצאה חן בעיני רב.

טובת האדם, טובת הציבור ועל הכל טובת התורה עמדה בפני עיניו וזאת דרש גם מאחרים. דרך התורה, דרך המצוות בלי כל סטיה היא הדרך האמיתית. הוא התייחס בשלילה אל כל המסתגפים — בדומה לרב שהתנגד גם הוא — וראה בהם חוטאים. „כל היושב בתענית נקרא חוטא״ (תענית י״א.) — קבע שמואל. וכן קרא בשם רשע כל הנודר נדר לאסור על עצמו דבר המותר (נדרים כב.). עצם ההסתגפות, הנזירות והפרישות מוציאות את האדם מכלל הציבור, עושות אותו למשהו מיוחד ולכך התנגד בתוקף. „לעולם אל יוציא האדם את עצמו מן הכלל״ (ברכות מ״ט:).

שמואל נפטר בשנת ד׳ י״ד (254). יורשו בראשות ישיבת נהרדעא היה ר׳ נחמן בר יעקב, ואילו תלמידו ר׳ יהודה בר יחזקאל הקים את ישיבת פומבדיתא, שלאחר חורבן נהרדעא קלטה את רוב חכמי ותלמידי נהרדעא.

מבני דורם של רב ושמואל, שהיו יושבים ומלמדים או מנהיגים יחד אתם יש לציין את מר־עוקבא, שהיה גם אמורא וחכם גדול בתורה, וגם ראש־הגולה — תורה וגדולה במקום אחד. הוא היה בן עירו של רב, כפרי, שם היה לו בית־דין חשוב שכוח הכרעתו היה גדול בעיני חכמי בבל. פעמים רבות היה הוא המכריע בויכוחים בין שני גדולים אחרים, כגון שמואל וקרנא, (קידושין מ״ד:). שמואל בעצמו העלה את ערך בי״ד זה על ערך בית־דינו הוא ואף היה בא אליו ויושב לפניו ללמוד (מועד קטן ט״ז:). מר־עוקבא היה גם דרשן מצויין ומאמריו הרבים נמסרו ע״י תלמידיו בבבל ובא״י.

בכלל עמד מר־עוקבא בקשר הדוק עם הנשיאות בא״י ועם חכמיה. כשקיבל עליו את תפקיד ראש־הגולה עוד העמיק קשר זה והיה זה לתועלת שני המרכזים הרוחניים האלה גם יחד. משום כך התייחסו אליו בכבוד רב גם חכמי א״י; היה מקבל מהם את ההחלטות בענייני עיבור השנים ותקנת המועדות (ירושלמי, מגילה פ״א, בבלי, ראש־השנה י״ט: ועוד).

מצויין במידותיו היה מר־עוקבא, אולם במיוחד הצטיין במצות צדקה, וגם כאן בעיקר ב„מתן בסתר״. בשטח זה היה ממש פזרן ותמיד דאג שהעני לא ידע

ממי קבל את הצדקה. היה מכניס כסף לעניים מתחת לדלתותיהם ומסתלק מן המקום, ופעם קרה לו שבדיוק אז פתח העני את הדלת, התחיל מר־עוקבא לרוץ, כדי שלא יכירו (כתובות ס״ז). הגמרא מספרת שם, שלפני פטירתו ביקש להביא חשבונותיו שמהם נתברר שנתן שבעת אלפים דינרי זהב (!) לצדקה בחייו. הוא לא היה שבע־רצון מסכום זה וקרא: „צידה קלה לדרך רחוקה״. ציווה מיד לפזר מחצית ממונו לצדקה.

חברו וקרובו של רב היה האמורא רבה בר חנא, שהצטרף גם הוא אל רב ואל ר׳ חייא ועלה לא״י ללמוד שם תורה. גם בא״י וגם לאחר הירידה לבבל נמצא תמיד בפמליית רב. גם הוא ביקש סמיכה מרבי לפני ירידתו והוא גם קיבל אותה (בניגוד לרב, ראה למעלה).

לאחר פטירת הדור המייסד של אמוראי בבל ובמיוחד לאחר פטירת שני מנהיגי הדור, רב ושמואל, הפיצו אלפי תלמידיהם את תורת רבותיהם, העלו את ערך לימוד התורה בבבל ויחד אתו את ערך המרכז הרוחני בבבל שעלה ונתעלה בצעדים איטיים אך בטוחים, עד שהיה למרכז היהודי החשוב ביותר בעולם כולו ואף מעל דרגת א״י הגיע. שני מנהיגים אלה גם פתחו את תקופת התלמוד הבבלי, שתלמידיהם ותלמידי־תלמידיהם העמיקו בו ופיתחוהו, עד כי היה ליצירה הרוחנית הכבירה ביותר מאז ועד היום הזה בכל בית ישראל.

כד. יורשי רב ושמואל. הפצת התורה בבבל ועליית הישיבות

התפתחות הישיבות בבבל. — ישיבת סורא. — רב הונא. — רבה, בנו. — רב הסדא. — שיקום ישיבת סורא. — ישיבת פומבדיתא. — רב יהודה בר יחזקאל. — אחיו, רמי. — רבה בן שמואל. — רב אדא בר־אהבה. — רב ירמיה בר אבא. — רב גידל. — רבה בר אבוה, ראש הגולה. — תפקידיו במחוזא. — רב חייא בר אשי וישיבתו בקורקוניא. — רב שמואל בר שילת המחנך. — רב חננאל הסופר. — רב כהנא (הראשון). — רב המנונא. — רב כהנא (השני). — רב מתנה וישיבתו בפפוניא.— רב ענן הדיין. — רב נחמן בר יעקב ובניו. — רב ששת וישיבתו.

ישיבות בבל, במיוחד המרכזיות — סורא ופומבדיתא — אבל גם האחרות, שמרו על הקו התורני המובהק שנקבע ע״י מיסדיהן רב ושמואל והמשיכו בתפקידן העיקרי שהיה: ביאור, פירוש והשלמת ששה סדרי המשנה. המטרה העיקרית היתה: להוציא משׁשה סדרי משנה את ההלכה, לברר אותה ולסכמה כהלכה לדורות. לשם כך השתמשו אמוראי בבל בשיטת „הפילפול״, שפירושה טיפול שכלי והגיוני לשם חריפות. בשיטה זו עלתה פומבדיתא על סורא.

בראש ישיבת סורא עמד לאחר פטירת רב, תלמידו הגדול רב הונא. הוא הרחיב את הישיבה ועשה אותה למרכז העיקרי של יהדות בבל. מלבד תלמידי „ירחי־כלה״ הבלתי קבועים ישבו בפניו שמונה מאות תלמידים קבועים, וכדי שכולם ישמעו ויבינו את לימוד והרצאת רבם נקבעו שלשה עשר אמוראים „מתורגמנים״ שהסבירו את תורת רבם לתלמידיו. ההתפתחות הגדולה של הלימוד בישיבה זו מתוארת להפליא בגמרא (כתובות ק״ו.): כידוע, היו רגילים לשבת התלמידים על הארץ וכשהיו יוצאים מבית־המדרש היו מנערים את בגדיהם מהאבק עד כי נעשה חושך מהאבק הרב. גם בא״י הרגישו בחושך פתאומי זה ואמרו: עכשיו יוצאים התלמידים מישיבת ר׳ הונא.

למרות שר׳ הונא בעצמו היה נצר ממשפחת ראש הגולה, היה מצבו דחוק ביותר, במיוחד בתקופת לימודיו. לאחר מכן עסק בחקלאות והצליח בעבודתו זאת. במשך הזמן היה יכול להתפנות יותר ויותר ללימוד התורה ואז נתגלתה חכמתו הרבה, עד כי חכמי דורו והדורות הבאים אחריו נשתוקקו להגיע לדרגת חכמתו. (ר׳ אלעזר בן פדת בבבא־בתרא קכ״ה: ר׳ אסי בירושלמי, חגיגה פ״א, רבא במועד־קטן כ״ח.).

רב הונא נתברך באריכות ימים וזכה לעמוד בראש ישיבת סורא כארבעים

שנה וממילא ליהנות מפרי עבודתו, מאלפי תלמידים היושבים ועמלים בתורה. בדור השלישי של אמוראי בבל אין כמעט אף אחד שלא נחשב לתלמידו. תלמידים אלה היו מפיצים תורת רבם בהלכה ובאגדה, את מאמריו הרבים שמהם משתקפות דמותו האצילית ומידותיו התרומיות. מידות אלו התבטאו בראש וראשונה בדאגתו לבריות ובמיוחד לעניים. מסופר עליו שהיה נוסע לבדוק את בניני העיר בימות הגשמים ואם מצא בית רעוע ובעה״ב היה עשיר היה מצווה להרסו ולבנותו מחדש, ואם עני היה בעה״ב היה ר׳ הונא בונה אותו על חשבונו; אחד ממעשיו היה לקנות ולהשמיד את כל הפירות והירקות שנשארו ערב שבת בשוק, כדי שהירקנים ימשיכו להביא גם להבא ולא תישאר אוכלוסיית העיר בלי ירקות ופירות; ביתו היה בשבת פתוח לרווחה, והיה מכריז: כל מי שצריך יבוא ויאכל. (תענית כ׳). יחסו לבריות התבטא גם בדרך מיוחדת של גישה לכל אדם, גישה של כבוד ועידוד בשעת הצורך: „כל שיודע בחברו שהוא רגיל ליתן לו שלום, יקדים לו שלום... ואם נתן לו ולא החזיר, נקרא גזלן" (ברכות ו:), או „כל הנהנה מסעודת חתן ואינו משמחו עובר בחמשה קולות" (שם).

אולם, עיקר דאגתו של ר׳ הונא היתה נתונה להפצת התורה והתפילה ובזה היה נאמן ביותר לקו של רבו הגדול, רב. „כל אדם שיש בו יראת שמים, דבריו נשמעין" (שם), או „כל הקובע מקום לתפילתו, אלוקי אברהם בעזרו, וכשמת — אומרים לו: אי עניו, אי חסיד, מתלמידיו של אברהם אבינו" (שם). וכן היה אומר: „אין כל הגלויות מתכנסות אלא בזכות המשניות".

עם כל גדולתו בתורה היה עניו מובהק. גם כשהיה ראש ישיבת סורא, עסוק בצרכי ציבור ובלימוד התורה, גם אז לא רצה ליהנות מכבוד התורה. הוא המשיך לעבוד בחקלאות ולהתפרנס ממנה. הוא גם לא רצה שיכבדוהו בגלל גדולתו בתורה. מסופר עליו, שפעם חזר מהעבודה בשדה עם המגרפה על שכמו. פגשו תלמידו ר׳ חנא בר חנילאי וביקשו שימסור לו את המגרפה, אמר לו ר׳ הונא: „אם רגיל אתה לשאת כלי זה בעירך, אתן לך, ואם לאו, אין רצוני להתכבד בקלונך" (מגילה כ״ח.).

אין פלא, איפוא, שכל היהודים בבבל, בא״י ובכל התפוצות התאבלו עליו קשה כשהגיעה השמועה על פטירתו. פטירתו היתה פתאומית, בגיל 80, (בשנת ד׳ נ״ז, 297) והחכמים החשיבוה למיתת נשיקה. מקודם חשבו להניח על ארונו ספר־תורה, כפי שעשו בשעתו לחזקיהו המלך לאמור: „קיים זה מה שכתוב בזה", אולם תלמידו ויורשו בהנהגת הישיבה, רב חסדא, התנגד לכך, באמרו כי מעשה זה אינו לפי רוחו של ר׳ הונא העניו. בהספדים שנשאו עליו הדגישו את חסידותו המופלגת (תואר — שהדביקו לו עוד בימי חייו, תענית כ״ג), ואת גדולתו, כמו דברי ר׳ אבא: „ראוי היה רבינו, שתשרה עליו שכינה, אלא שבבל גרמה לו" (מועד־קטן כ״ה).

ארונו של ר׳ הונא הועלה לקבורה לא״י, למערת ר׳ חייא, משום „ששניהם הרביצו תורה בישראל״ (שם). גדולי התורה בא״י באותה תקופה, ר׳ אמי, ר׳ אסי ואחרים יצאו לקבל את ארונו. הניח אחריו דור ישרים מבורך, בנים ובנות. „וביניהם בן, האמורא הידוע רבה בר־רב הונא, אשר זכה ללמוד לא רק אצל אביו הגדול, אלא גם אצל רבו של אביו, אצל רב. אולם הוא היה תלמידו המובהק של אביו וכן של תלמיד אביו, רב חיסדא, שהיה גם ידידו הקרוב ביותר. כך זכה לקבל תורה מפי שלשה דורות זה אחר זה: רב, רב הונא ורב חיסדא.

עובדה זו מספקת כדי להוכיח גדולתו בתורה, ואכן גדול היה האיש, והשביע רצון רבותיו. הוא עוד זכה שרב ישתתף בחתונתו ויסמיכו. הוא היה יושב בדין יחד עם רב חסדא וכאשר נתעוררו חילוקי דעות בינו לבין נציגי ראש הגולה, לא היסס להגיד להם, ש„לא מכם קבלתי רשות, קבלתי רשות מאבי־מורי, ואבי־מורי מרב, ורב מר׳ חייא, ור׳ חייא מרבי״ (סנהדרין ה׳.). בזה רצה להדגיש להם שאין ראש הגולה קובע בשבילו. למרות זאת היה מתייחס בכבוד אל ראש הגולה, היה הולך לקבל פניו ואף לשמוע דרשתו ב„שבתא דריגלא״ (ראה למעלה).

ענוותנותו לא הכירה גבולות. ובזה המשיך בדרכי אביו, רב הונא. די לציין לכך שתי עובדות: א. למרות גדולתו בתורה לא הוא ירש את מקום אביו בהנהגת הישיבה, אלא חברו ר׳ חסדא ולא נתקנא בו, ב. פעם טעה בהוראת הלכה, והעיר לו על כך ר׳ חסדא, כמובן בשקט, הלך הוא ופירסם ברבים שטעה. האמורא הגדול, רבא, תלמיד רב חסדא שהכירו, התפלל שה׳ יתן לו את מידת ענוותנותו של רבה בר־רב הונא (מועד־קטן כ״ח.).

לאחר פטירת רב חסדא, קיבל לידו את הנהגת ישיבת סורא. וכך חזרה עטרת ההנהגה למשפחה.

גם את ארונו העלו לקבורה לא״י.

הזכרנו כבר, שיורשו של ר׳ הונא בהנהגת ישיבת סורא, היה רב חסדא. ר׳ חסדא היה למעשה תלמידו המובהק של רב, ואף בימי הנהגת ר׳ הונא היה לו מעמד מיוחד, בעיקר משום שהיה תלמידו של רב וממילא גם חברו של ר׳ הונא ולא רק תלמידו. שניהם קיבלו יחד את התואר „סבי דסורא״ (סנהדרין י״ז:) ו„חסידי דבבל״ (תענית כ״ג:).

גם העובדה, שר׳ חסדא ירש את מקום ר׳ הונא בהנהגת סורא, ולא בנו של רב הונא, רבה, (ראה לעיל), היתה משום ששניהם נחשבו לתלמידים מובהקים של רב. לפי זה יוצא באמת, שר׳ חסדא האריך ימים וחי תשעים ושתים שנה (מועד־קטן כ״ח.).

ר׳ חסדא כהן היה וכפי שמסתבר מהגמרא (שבת י:) הוא נהג בכהונה בבבל.

הוא קשר את עצם היותו כהן עם הערצתו אל רבו, רב, ואמר: „כל מי שיבוא ויגיד לי מאמר חדש בשם רב, אתן לו מנה כפולה של מתנות כהונה" (הכוונה לזרוע, לחיים וקיבה, שהן מתנות הבאות מבשר חולין ומותרות גם לזר). הוא אשר נתן לרב את התואר „רבינו הגדול". בגלל הערצתו לרב, כיבד גם את כל חבריו שהיו תלמידי רב, למרות שהיה מהאריות שבחבורה ומזקניה. כך היה גם בראשית התקופה שלאחר פטירת רב, כשרב הונא נבחר לראש ישיבת סורא, קיבל על עצמו רב חסדא את הנהגת חברו וישב בפניו כתלמיד לפני רבו. אבל במשך הזמן נשתררה מתיחות ביניהם לזמן־מה. רב חסדא עזב בגלל מתיחות זו את סורא וחזר לעירו, כפרי. אולם שני הגדולים לא יכלו לשבת זה בלעדי זה, וכשנוכחו לדעת שהחשידו זה את זה לחינם, התחרטו על הנעשה, קיבלו על עצמם כל־אחד ארבעים ימי תענית והיחסים חזרו להיות תקינים ואף נתהדקו. (בבא־מציעא ל״ג). רב חסדא המשיך לנהוג כבוד ברב הונא כרבו ולא הורה הוראה כל ימי ר׳ הונא, ואילו רב הונא העריץ את ר׳ חסדא ואף קרא לבנו רבה, לשבת במחיצת ר׳ חסדא וללמוד ממנו תורה כל ימי חייו (שבת פ״ב).

לא בדרך קלה הגיע ר׳ חסדא למעמדו זה. בנעוריו היה עני מאד, ומשום כך נאלץ להסתפק במועט שבמועט. מתוך נסיונו המר הוא אומר את המאמר: „מי שאפשר לו לאכול לחם שעורים (פירוש, שבריאותו מרשה לו) ואוכל של חטים עובר על בל־תשחית" (שבת ק״מ:). עניותו הגיעה לממדים כאלה, עד כי כאשר עבר בין קוצים דוקרים היה מרים את בגדיו ואומר: „רגלי אם גם יפצעו — יכולים להרפא, אבל בגדי כשיקרעו — אין להם תקנה" (בבא־קמא צ״א:). אולם פתאום חל מפנה במעמדו זה ונתעשר במסחר. הוא היה לעשיר כה מופלג עד כי רבא היה מבקש שלשה דברים (ראה למעלה): את חכמת ר׳ הונא, את עושרו של ר׳ חסדא ואת ענוותנותו של רבה בר־רב הונא. עכשיו שהיה גם עשיר, גם גדול בתורה וגם מיוחס (כהן), יכול היה להשתדך עם גדולי הדור. לוקחי בנותיו היו רמי בר־חמא ומר־עוקבא בר־חמא, שניהם מהגדולים בבבל, ולאחר פטירת רמי בר־חמא נישאה בתו שנית לגדול אמוראי בבל בדור הבא, רבא.

רב חסדא בעצמו היה בעלה של נכדת רב ובכך עלתה חשיבותו בעיני כל בני הדור. לר״ חסדא היו נוסף לבנות הנ״ל גם המשה בנים אמוראים גדולי תורה ולפי אחרים שבעה. ר׳ חסדא החשיב במיוחד את בנותיו, ואף אמר ש„בשבילי בנות יותר חשובות מבנים" (בבא־בתרא קמ״א.). הוא לימד את בנותיו הדרך הנכונה בה הן צריכות ללכת מבחינת קיום המצוות, שמירת בריאותן ועוד. תשומת לב מיוחדת הקדיש לחינוך לצניעות, לחיסכון — למרות עשרו — ואת הכסף שאחרים היו מבזבזים למותרות היו ר׳ חסדא ובנותיו מפזרים לצדקה, במיוחד לתלמידים העניים

שבישיבת סורא, כדי שיהיו להם כל צרכיהם ויוכלו ללמוד מתוך רווחה ויישוב הדעת. כל טרדותיו הרבות, התעסקותו הרבה בלימוד התורה, הזמן הרב שהיה צריך להקדיש גם לעסקיו, לא מנעו ממנו מלהתמסר לצרכים ולפרטים הקטנים ביותר של כל „בר־בי־רב" (קרי, בן ישיבה). הוא עשה זאת גם כשרב הונא היה ראש הישיבה, ועל אחת כמה וכמה כשהוא היה בעצמו המנהיג. בסיכום, הוא היה אדם שלא בזבז אף רגע אחד לריק. רבים מחכמי דורו והדורות הבאים אחריו שבחוהו על תכונתו זאת. רבים נעזרו על־ידו בעצות טובות בענייני בריאות, מסחר, חקלאות, שטחים שהצטיין בהם באופן מיוחד, אבל גם בדברים אחרים, בידעם שלפניהם אדם אשר יש לו שכל חריף, הגיון חזק, ידיעות מעמיקות, נסיון בחיים ובעיקר רצון טוב וחזק לעזור לזולת.

הוא לא מצא לעצמו זמן אף כדי שינה מצומצמת, בטענה שלאחר פטירתו יהיה לו לכך מספיק זמן. הגמרא מספרת (מועד־קטן כ״ח.), שגם מלאך המות לא יכול לו, משום שלא הפסיק אף לרגע ללמוד או לעסוק במצווה, ורק כשפעם הבהילו המלאך וע״י זה הצליח לבטלו לרגע, אז יכול לו.

כתוצאה מלימוד זה ומהתמדה כזאת היה ר׳ חסדא לחריף ובקי בתורה ובמשנה. הוא אמר דברי אגדה רבים והוציא מן המשנה הלכות חדשות וקבען, כגון ברכת „שהחינו" בקידוש של ראש השנה ועוד. כן היה זה ר׳ חסדא אשר תיקן תפילת הדרך; את הברכה אשר מברכים הכהנים לפני שמברכים את הציבור; את צורת כתיבת המזוזה ועוד דברים אחרים שנכנסו לחיינו הרוחניים כדברים של קבע. כן קבע במאמרי הדרש שלו יסודות חשובים בהתנהגותנו היום יומית, ומהם אנו למדים על אצילות נפשו ועל דעותיו המוסריות — הן ביחסים שבין אדם למקום והן ביחסים שבין אדם לחברו, — כמו „האב שמחל על כבודו — כבודו מחול, הרב שמחל על כבודו — אין כבודו מחול" (קידושין ל״ב.), „כל המנבל את פיו, מעמיקין לו גיהנום" (שבת ל״ג.) ועוד. ר׳ חסדא היה גם מחנך גדול ורדף את האבות שהזניחו את בניהם.

עוד בימי רב הונא, בשנת ד׳ נ״ג (293), השקיע רב חסדא כסף רב בשיקום בנייני ישיבת סורא, ולמעשה בנה אותו מחדש. ארבע שנים לאחר מכן נפטר ר׳ הונא וההנהגה הרוחנית בבבל עברה לידי רב יהודה בן יחזקאל, שהיה ראש ישיבת פומבדיתא. אולם שנתיים לאחר מכן נפטר ר׳ יהודה ואז עברה ההנהגה הרוחנית של כל יהדות בבל על כל ישיבותיה לרב חסדא, שנחשב לראש שתי הישיבות הגדולות, אבל הורה בישיבת סורא.

בסיכום תקופה זו אפשר לומר, שרב אמנם יסד את סורא, אבל בימי רב הונא ורב חסדא הגיעה ישיבה זו לרום מעלת גדולתה ותפארתה. שם הישיבה של סורא

הגיע לכל תפוצות ישראל ובמיוחד לארץ־ישראל, בה היו מנהיגי הדורות האלה חכמי תורה שעלו מבבל לשם, כר׳ אמי ור׳ אסי, אשר המשיכו להיות כפופים לישיבתם ובעיקר לרבם, רב הונא.

אולם לא רק ישיבת סורא נתפרסמה בגדולתה. עוד בימי קיום ישיבת נהרדעא, יצא אחד מתלמידיהם המצויינים של רב ושמואל, רב יהודה בר יחזקאל, ויסד ישיבה חדשה בפומבדיתא (בערך, בשנת ד׳ ט״ו, 255), שהיתה לאחר חורבן נהרדעא (ד׳ ל״ט, 259) יורשתה הרוחנית ולמעשה המתחרה העיקרית לישיבת סורא. שתי ישיבות אלו המשיכו להתקיים כשמונה מאות שנה, עד סוף תקופת הגאונים, והיו יחד למבצר־פאר ולמגדל־עוז לא רק ליהדות הבבלית בלבד, אלא לכל תפוצות ישראל.

המייסד, רב יהודה בר יחזקאל, היה בנו של אחד מגדולי הדור הראשון של אמוראי בבל. שמואל כיבד מאד את רב יחזקאל (כפי שהזכרנו, היה „בעל המעשים״) וזה היה מחזיר לו כבוד. את שני בניו, האמוראים רמי ויהודה, הפקיד רב יחזקאל בידי שני גדולי דורו — רב ושמואל.

רב יהודה היה, איפוא, מתלמידיו הראשונים של רב, מיד עם ייסוד הישיבה בסורא. הוא העריץ מאד את רבו זה ומאות מאמרים מוסר בשמו. הגמרא מלאה למכביר בביטוי „אמר רב יהודה אמר רב״. לאחר פטירת רב עבר ללמוד אצל שמואל בנהרדעא, וגם כאן עלה במעלות התורה עד כי היה לידיד ורע לרבו. גם בשמו הוא מוסר מאמרים למאות.

לאחר פטירת שמואל יסד, כאמור, רב יהודה את ישיבת פומבדיתא, אולם ההנהגה הרוחנית עברה לידו רק לאחר פטירת רב הונא בסורא.

ישיבת פומבדיתא נודעה בחריפות תלמידיה עד כי אמרו עליהם שהם יודעים „לעיל פיל בקופה של מחט״ (בבא־מציעא ל״ח:). רב יהודה, שבעצמו היה גדול בתורה ומתמיד עצום, שם את הדגש על לימוד נזיקין משום שבסדר זה ראה את הכוון הנכון להנהגת האדם בדרך מוסרית מיוחדת; במו״מ, במשפט וכדומה.

ואכן, היה רב יהודה אישיות מוסרית מיוחדת במינה, שלא נרתע מפני שום איש; הוא בעצמו היה מתמיד מאין כמוהו, ואילו מאחרים דרש לשמור על בריאותם ולא להפריז בשקידה; היה בודק ייחוסן של המשפחות בבבל ואם מצא בהן פסול, לא היה חושש אף לרגע להכריז עליהן כעל פסולים, אף כי עורר בזה את חמת משפחות אלו נגדו; לא היה סובל עוול, והיה מוכיח כל איש בלי משוא פנים, אם עשה עוול, ועוד דברים דומים. עמדתו זאת עוררה כבוד והערצה אליו אצל ההמונים.

במיוחד הצטיין רב יהודה בתפילתו. אמנם, הגמרא מציינת שמרוב לימוד תורה לא היה מתפנה לתפלה, אלא פעם בשלושים יום (ראש־השנה ל״ה.), אולם

כשניגש להתפלל היה מסדר תפילתו מקודם (שם) ואף היה מתקשט בבגדים נאים לתפילה, (ברכות ל׳:), לקיים מה שנאמר „השתחוו לה׳ בהדרת קודש״. הוא גם היה מתפלל בכוונה מיוחדת עד כדי כך, שלמשל, תפילתו על הגשמים היתה נענית מיד. הגמרא מספרת, שפעם גזר תענית על עצירת גשמים, ורק חלץ נעלו האחת לאות אבל, ועוד בטרם הספיק לחלוץ נעלו השניה, כבר ירדו הגשמים (תענית פ״ד:).

יחסו לארץ־ישראל היה שונה. בו בזמן שהתנגד בכל תוקף, שתלמידיו יעלו ארצה ואף קבע דין, שכשם שאסור לרדת מא״י לבבל, כן גם אסור לעלות אליה, הרי בדברים שונים אחרים היה מראה את חביבתו המיוחדת לארץ הקדושה, כמו, למשל, על שמן אפרסמון הגדל בא״י והיו מביאים אותו לבבל, היה מברך „בורא שמן ארצנו״ (ברכות מ״ג.).

יחסו החיובי ללשון הקודש גם היה מפורסם ברבים. הוא קבע שלימוד התורה והתפילה יהיו רק בלשון הקודש. הוא אסר ממש להתפלל ארמית (שבת י״ב:), וכן חיבר תפילות בלשון הקודש; על הגשם (ירושלמי, ברכות פ״ט); על חידוש הלבנה; על האילנות ועוד.

חברי ר׳ יהודה היו רוב תלמידי רב ושמואל: אחיו, רמי בר יחזקאל, שעלה גם לא״י ונתישב בבני־ברק ובסוף ימיו חזר לבבל; כן היו בחבריא קדישא זאת:

רבה, בנו של האמורא שמואל, שהצטיין במיוחד ב„ברייתות״.

רב אדא בר אהבה, שהיה תלמידו המובהק של רב, גם הוא שהה זמן מה בא״י לאחר מכן חזר לבבל והרביץ תורה בפומבדיתא. הוא נחשב ע״י רבותיו, חבריו ותלמידיו לאיש חסיד מובהק ובעל מופת (תענית כ׳:).

רב ירמיה בר אבא, גם תלמיד מובהק של רב ואף נחשב לרב לתלמיד־חבר.

רב גידל, שהיה מוסר מאמרים רבים בשם רב, והביטוי „אמר רב גידל אמר רב״ הוא אחד הביטויים השגורים בגמרא. הוא היה גם תלמידו של רב הונא. גם הוא שהה תקופת־מה בא״י.

רבה בר אבוה, שהיה ממשפחת הנשיאים, ראש הגולה, ויחד עם זאת תלמידו של רב ורבו של ר׳ נחמן בר יעקב (לאחר פטירת שמואל). הוא היה מראשוני גדולי התורה בעיר מחוזא, דיין, מתקן עירובין ומגיד מישרים. הגמרא מספרת עליו שזכה לגילוי אליהו (מגילה ט״ו:) ועוד.

רב חייא בר אשי, אחד התלמידים האהובים ביותר על רב ומבאי ביתו הקבועים. בזמן לימודו אצל רב נשכר ע״י רבו להיות מורה לחייא בנו (עירובין נא:). לאחר מכן למד אצל זעירי. במשך הזמן פתח ישיבה בעיירה קורקוניא הסמוכה לסורא.

רב שמואל בר שילת, מהוותיקים שבחבורה, שהיה תלמיד־חבר לרב. הוא היה מלמד, שנתפרסם במסירותו הרבה לתלמידיו — הילדים והיה סמל למורה הנאמן והמסור. עד־כדי כך היה מסור, ששלש עשרה שנה לא יצא לטיול ולנוח. בכל ענייני חינוך היה מתייעץ עם רבו וידידו, רב. רב היה מייעץ לו לקבל תלמידים לא פחות מבני 16, לא להכות תלמידים אלא לכל היותר בשרוך נעל, להושיב ילד מפגר לצד ילד מצליח ועוד.

רב חננאל, האמורא והסופר, שכל גדולי הדור כיבדוהו.

רב כהנא (הראשון), שהיה חברם של רב, שמואל ורב אסי, היה מגדולי הדור הראשון של האמוראים, שרב מצאו כבר כגדול בבבל. לאחר מכן עלה בעצמו לארץ־ישראל והספיק עוד ללמוד שם אצל זקני הדור הראשון לאמוראי א״י.

רב המנונא, מחשובי תלמידי רב, עד כי רב קרא לו בשם „בני״. חברו הטוב ביותר היה רב־חסדא. אנו מוצאים אותם תמיד יחד. גדול היה כוחו בתפילה, ואף יחסו אליה היה יוצא מן הכלל. הוא גם היה מחברן של תפילות ידועות, ביניהן ברכת התורה „אשר בחר בנו מכל העמים״ וכו׳...

רב כהנא (השני), תלמידו של רב, שעלה פעמיים לא״י: פעם, משום מאורע טראגי שקרה ובפעם השניה לעת זקנותו. על המקרה שקרה לו מספרת הגמרא (בבא־קמא קי״ז): פעם ישב רב־כהנא לפני רב והופיע בפניהם מלשין שאיים למסור ממונם של ישראל לגויים, למרות הפצרות רב. ואז קם רב־כהנא ושבר את מפרקת המלשין. מפחד השלטונות יעץ לו רב לברוח לא״י. יחד עם זאת דרש ממנו לקבל על עצמו לא להקשות קושיות לר׳ יוחנן במשך שבע שנים. אך רק נכנס לביהמ״ד ושמע את ריש־לקיש דורש, מיד תירץ כמה מקושיותיו. כששמע זאת ריש־לקיש הלך והודיע לר׳ יוחנן: „ארי עלה מבבל״. מיד הושיבוהו בשורה הראשונה לפני ר׳ יוחנן, אולם אז נזכר בהבטחתו לרב, ישב ושתק ואיכזב את ר׳ יוחנן, עד כי הורידוהו לשורה השביעית. אמר ר׳ יוחנן לריש־לקיש: „ארי שאמרת נעשה שועל״. כשראה זאת רב־כהנא, התפלל בליבו: „יהי רצון, ששבע השורות שהורידוני ייחשבו לי לשבע השנים שאמר לי רב״. לאחר מכן ביקש מר׳ יוחנן לחזור על פרקו והקשה עליו קושיות שלא ידע להשיב עליהן ושוב החזירוהו לשורה הראשונה. לאחר מכן חלשה דעתו של ר׳ יוחנן וכשהסתכל ברב־כהנא נדמה היה לו שמחייך הוא ורב־כהנא נפטר. למחרת השכים ר׳ יוחנן למערה בה קברו את רב־כהנא, ביקש עליו רחמים והקימו לתחיה.

לאחר מכן חזר לבבל, שם למד אצל רב הונא ורב יהודה, ולבסוף שוב עלה לא״י, למד אצל ר׳ אלעזר ואח״כ נפטר. רב־כהנא חיבר מדרשים בשם „פסיקתא דרב־כהנא״. תלמידו המובהק בא״י היה ר׳ יאשיה.

מתלמידי שמואל המובהקים יש לציין את רב מתנה, שהקים ישיבה בפפוניא הסמוכה לפומבדיתא; את רב ענן, שהיה דיין בנהרדעא, ומספרים עליו שהיה זוכה הרבה פעמים לגילוי אליהו; את רב נחמן בר יעקב, בנו של ר׳ יעקב „ספרי דדיינא״ בבית־דינו של שמואל בנהרדעא. הוא היה קורא לשמואל רבו בשם „רבינו״. הוא לקח את בתו של רבה בר אבוה, ראש הגולה, לאשה וכך נעשה „חתנא דבי נשיאה״. נתמנה לדיין במיוחד לדיני ממונות בהם היה מומחה גדול. הגמרא אף קובעת: „הלכה כרב נחמן בדיני״. הוא קבע בשטח זה תקנות לרוב, שכולן נתקבלו כהלכה פסוקה. למרות גדולתו בתורה לא התבייש רב נחמן להודות בגלוי במה שאינו יודע. גם היה פונה לא״י בכל הלכה מסופקת. בכלל יחסו לא״י היה מעל לכל. היה מתפלל לשלומה, מקבל את תורת א״י בכל דבר אף כשזו דחתה את תורת בבל, כולל תורת שמואל רבו. בגלל יחס זה כיבדוהו מאד חכמי א״י ורובם היו מבקרים בביתו אשר בבבל.

רב נחמן זכה לתורה ולגדולה. עשיר היה, חתן הנשיא ויחד עם זאת היו לו תלמידים רבים ששתו בצמא את דבריו, והגדול ביניהם האמורא המפורסם, רבא. גם בניו, מר־זוטרא, רבה ורבי היו גדולי תורה מובהקים.

חברו הקרוב של רב נחמן היה רב ששת, שהקים לו ישיבה בעיירה שילחי שליד הנהר חידקל. הוא גם היה מקורב לרב חסדא וכאשר היו לומדים יחד היו שניהם רועדים זה מבקיאותו וחריפותו של זה (עירובין ס״ז.). כל רגע פנוי היה מנצל ללימוד תורה, אבל התנגד באופן מובהק לפילפול. תלמידים רבים נמשכו אליו.

שני דורות אלה של אמוראי בבל ביססו את לימוד התורה וההלכה בבבל. ישיבות סורא ונהרדעא (ולאחר מכן פומבדיתא) הוציאו מתוכן מאות גדולי התורה שנתפזרו ברחבי בבל והקימו בתי מדרש וישיבות לתפארת היהדות הבבלית והאומה הישראלית בכלל.

כה. עליית הנצרות ברומי והשפעתה על יהודי האימפריה

עליית קונסטנטינוס לתפקיד „קיסר". — עליית מכסנטיוס. — מעשי קונסטנטינוס בטרם עלה על רומי.— נצחונו על מכסנטיוס וכיבוש רומי. — איחוד החלק המערבי של האימפריה.— הנצחון, נצחונה של הנצרות. — „הרכוז המדיולני". — איחוד החלק המזרחי תחת יד ליקיניוס.— נצחון קונסטנטינוס על ליקיניוס.— ביטול המרכז ברומי. — בנין קונסטנטינפוליס. — חצר מלכותו, מזרחית לכל דבר. — חלוקה ארגונית חדשה של האימפריה. — עליית הנצרות. — קונסטנטינוס בעצמו עובר לנצרות. — אי־סובלנותה של דת זו. — הסכסוכים הפנימיים שבתוכה. — ההתנגשות הראשונה בין היהדות לבין הנצרות בענין הלוח. — חילוקי דעות בין הנוצרים המערביים לבין המזרחיים. — ועידת ניקיאה (הסינוד הראשון). — הפקידים הנוצרים ויחסם ליהודים. — הנוצרים בונים את א"י. — הסכסוכים עם היהודים בגלל בניה זו. — התקוות הנוצריות שנתבדו.

המאמצים שהשקיע דיוקלטינוס קיסר לאחד ולחזק את מלכות רומי האלילית ולבלום את התפשטות הנצרות (ראה למעלה, פרק ט"ז), לא נשאו פרי. גם סידור השלטון לפי שני „אוגוסטים" ושני „קיסרים" במקומם לא החזיק מעמד זמן רב.

המאורעות החדשים נתרחשו במהירות מפתיעה. בשנת ד' ס"ו (306) מת ה„אוגוסט" קונסטנטיוס וחייליו הכריזו את בנו קונסטנטינוס לקיסר (ד' ס"ו—צ"ז, 306—337). זה היה בניגוד לכל השיטה של דיוקלטינוס, שלפיה אין התפקיד הזה עובר בירושה. אולם האוגוסט השני, גלריוס, רצה למנוע ריב ונתן הסכמתו לבחירה זו. בינתיים פרץ מרד נגד גלריוס בין תושבי רומי וחיילי איטליה בגלל בעית המיסים, והם הכריזו על מכסנטיוס כקיסר. הפעם גלריוס התנגד וניסה למנוע זאת, אולם לא הצליח. כך מתה השיטה הפוליטית של דיוקלטינוס עוד בטרם הצליחה להשתרש במערכת הקיסרות.

קונסטנטינוס נתפרסם עד מהרה כשר צבא מצליח, כבונה בעל כשרון ובכלל כשליט נבון. הוא הצליח להדוף את הפרנקים, ביצר את גליה, בנה גשר על הריינוס, סלל כבישים, שבה שבויים רבים וזרק אותם כטרף לחיות בקרקסי החיילים שלו. משום כך אהבוהו והעריצוהו והבטיח לעצמו מעמד חזק בין המוני חייליו ואזרחיו. לאחר מכן ניצח את מתחרו, מכסנטיוס, בראש צבא של 40 אלף איש והתקדם דרומה

עד העיר רומי. כאן לפני העיר, ליד גשר הנהר טיבר, נתלקח הקרב האחרון ביניהם, שבסופו טבע מכסנטיוס בטיבר, צבאו ברח וקונסטנטינוס השתלט על החלק המערבי של האימפריה, כשתחת שלטונו נמצאות רומי וכל איטליה, ספרד וכל ארצות צפון אפריקה. הסנט ברומי הכריז עליו כעל „אוגוסט הראשון״. (ד׳ ע״ב — 312).

המלחמה הנ״ל נחשבת עד היום בהיסטוריה הנוצרית כנצחונה הראשון של כת זו. אגדות שונות המציאו להסבר הנצחון, אולם מכולן עדיין אין להסיק שקונסטנטינוס בעצמו היה לנוצרי, אלא היה כאן רצון מצדו לקרב את כל הדתות אליו, כדי להבטיח לעצמו שלטון מוחלט על כל האימפריה. באותו זמן היה שותפו לשלטון — הקונסול של החלק המזרחי של האימפריה — ליקיניוס. עכשיו, לאחר הנצחון של קונסטנטינוס על מכסנטיוס, נפגשו שני האוגוסטים בעיר מדיולאנום (מילאנו באיטליה של היום) כדי להסדיר את היחסים ביניהם, וכמובן גם לסדר את המצב באימפריה כולה. אחת הבעיות היתה היחס לדתות השונות ברחבי האימפריה. הם הוציאו כרוז בענין זה הנקרא „הכרוז המדיולני״ (313), ובו בשורת חופש לכל הדתות ובמיוחד לנצרות. הם הכירו בדת הנוצרית ככנסיה עצמאית ואף הבטיחו להחזיר לה את כל רכושה שהוחרם בזמן הרדיפות של דיוקלטינוס.

גם בחלק השני של האימפריה, בחלק המזרחי של ליקיניוס, היה מצב דומה לזה שבחלק המערבי. גם הוא הצליח לאחד תחת שלטונו את כל חלקי האימפריה המזרחית וכך חזר המצב בקיסרות לתקופת ראשיתה, תקופת אוגוסטוס (מלפני כשלש מאות שנה), כששני שליטים מתחלקים בשלטון. וכשם שאז לא היה שלטון זוגי זה בר־קיימא, כך גם הפעם לא. שני השליטים שנאו זה את זה. ליקיניוס התחיל בחלק המזרחי לרדוף את הנוצרים, בטענה שהם תומכים בקונסטנטינוס, עד כי לבסוף באמת כולם הצטרפו אליו ועזרו לו במלחמתו העתידה נגד ליקיניוס (324), שנסתיימה בנצחונו המוחלט של קונסטנטינוס ובנפילתו בשבי של ליקיניוס, שלאחר מכן גם נרצח. וכך נתאחדה שוב הקיסרות על כל חלקיה — המזרחי והמערבי כאחד — בידי איש אחד, קונסטנטינוס.

עכשיו ניגש קונסטנטינוס לבדו לסידור ענייני הקיסרות כולה. ראשית, ביטל לגמרי את תיקוני דיוקלטינוס בסדרי השלטון וכן ביטל את חשיבות רומי. בזה נתבטל למעשה כל מעמד מיוחד שהיה לרומי ולמוסדות השלטון שבה. הסינאט היה למועצת עיר רגילה, פקידי הריפובליקה היו לפקידים עירוניים רגילים, כי ממילא גם הריפובליקה נתבטלה. במקום רומי העביר את מרכז הכובד של הקיסרות מזרחה, לעיר העתיקה ביזנטיון (קושטא) ובנה שם עיר חדשה על שמו בשם קונסטנטינופוליס („עירו של קונסטנטין״), ומאז (330) היתה עיר זו למרכז האימפריה. לעיר זו היתה חשיבות רבה מכל בחינות האימפריה. ראשית היתה העיר הזאת בקרבת שני חלקיה,

החשובים של האימפריה — טרקיה ואילריה — שנתנו במאתיים שנים האחרונות את מיטב חיילי האימפריה וכן חלק מקיסרי האימפריה בא מאילריה. שנית, לפי השטחים שהקיפה האימפריה מהמערב הרחוק (ספרד) ועד למזרח (ארצות המזרח הקרוב), היה הבלקן באמצע. העיר הזאת שהיא קרובה לבלקנים יכלה לשמש יותר טוב את האינטרסים של הקיסרות מאשר רומי הרחוקה, אשר אין לה מושג בנוהל ובמנהגים העמים המזרחיים המהווים למעלה ממחצית אוכלוסית הקיסרות. שלישית, הסכנה העיקרית לקיום הקיסרות נשקפה דווקא מהצפון, מהשבטים הברבריים שבמרכז אירופה ובמזרחה. העיר החדשה יכלה לשלוח הוראות לכל חלקי האימפריה, איך — באילו אמצעים יש להתגונן מפני התקפות אלו.

קונסטנטינוס בנה את העיר החדשה בפאר רב. כל שלטונו היה שלטון מוחלט. הוא ממילא עשה באימפריה כל מה שעלה בדעתו, והוא באמת פאר וקישט את קונסטנטינפול ע״ח ערים אחרות. הוא גזל בכוח חפצי אמנות יקרים ביותר, ובמיוחד ציורים ופסלים, מערי יוון השונות וקישט בהם את עירו. העיר קיבלה את זכויות רומי העתיקה: הוא מינה בראשה סנט מהאנשים המכובדים ביותר; תושבי העיר היו משוחררים ממסים; הוא חילק חינם צרכי אוכל; גם את משחקי התיאטראות, מרוצי סוסי וכל התרבות היוונית־הרומית השלילית העביר לכאן.

גם חצר המלכות היתה ערוכה כדוגמת חצרות מלכי המזרח, ברוב פאר ובשמשים רבים. על כל דבר היו ממונים „משגיחים״ מיוחדים (פקידים). הביורוקרטיסמוס השיג כאן את נצחונו המלא. היתה גם מועצת המלך, אשר נקראה בשם „קונסיסטוריום״. כשהמלך היה משתתף בישיבת הקונסיסטוריום היו כל חברי המועצה עומדים כל הזמן על רגליהם, כי אסור היה לבן תמותה רגיל לשבת בפני הקיסר.

קונסטנטינוס חילק מחדש את האימפריה לפרובינציות רבות ומינה בראש כל פרובינציה שני פקידים: 1 — על הצבא ו־1 על האדמינסיטראציה האזרחית. מספר פרובינציות נתאחדו והיו לגלילים („דיויקסות״), שהיו 13 במספר. הקיסרות כולה נחלקה ל־4 איזורים גדולים, פרפקטורות — שהם: המזרח, אילירִיה (הבלקן), איטליה ואפריקה, המערב (בריטניה, גליה וספרד). היו גם שליחים לקיסר, מעין מבקרים על הפקידים שתפקידם היה להלשין לקיסר על כל מה ששמעו או ראו. חובת ההלשנה היתה מוטלת גם על כל פקיד ופקיד, כך שלמעשה כל פקיד היה מוקף מלשינים. המטרה היתה למנוע מהם עבירות מוסריות, שחיתות, התארגנות וכו׳... אולם הקיסר טעה, כי הפקידים והמלשינים עשו קנוניא ביניהם, ולקחו שוחד, מעלו בכספים, התנהגו בצורה אכזרית בתושבי הפרובינציות, ובסך הכל היה שלטון

הפקידים מעין עול קשה שרבץ על כל יישוב ויישוב בפרובינציות, ביניהן כמובן גם על היישוב היהודי, שעוד נדבר עליו להלן בפרק זה.

עם פרסום „הכרוז המדיולני", אותו הזכרנו בפרק זה, קיבלו להלכה כל הדתות באימפריה מעמד שווה. אולם במדינה אבסלוטית כמו זו של קונסטנטינוס זה היה בלתי אפשרי, כי כשם שהוא בעצמו שלט שלטון בלתי מוגבל ומוחלט על כל החיים הכלכליים והחברתיים של כל האימפריה, כך היה זקוק לדת אחת מסויימת, אשר תשלוט על כל החיים הרוחניים־התרבותיים של האימפריה, כי אם יש חופש דתות שווה הרי זה מעין דמוקרטיה בשטח מסויים, ולזה התנגד קונסטנטינוס בכל תוקף. ולכן בחר בנצרות כדתה הרשמית של המדינה. וכך עלתה הנצרות בהדרגה בימי קונסטנטינוס מדת נרדפת לדת נסבלת ומכאן לדת רשמית.

לא לחינם קבע קונסטנטינוס דווקא את הנצרות כדתו הרשמית. היה כאן משום „מצא מין את מינו" (תרתי משמע). קונסטנטינוס העריך את כוחה הגדול של הנצרות והבין: כי אלה יהיו לצידו, אם יקבלו חלק בשלטון — ואם לא, יהיו אויביו המסוכנים ביותר. זאת ועוד: כשם שקונסטנטינוס הוכיח שאינו סובל התנגדות בחיים הפוליטיים, כך גם הנוצרים לא הסתפקו ב„כרוז" הנ"ל, כי לפי דעתם אין זכות קיום לדתות האחרות, כי „האמת" היא רק אצלם, ולכן גם הם שאפו להיות הדת היחידה במדינה. המעניין בדבר, שקונסטנטינוס בעצמו לא ניתק קשריו עם הדת הישנה, עבודת האלילים. להיפך, אף נשא בתואר העליון של דת זו — פונטיפקס מכסימוס — דהיינו „הכומר הגדול". בשעה שיסד את קונסטנטינפול הזמין את כמרי האלילים והנוצרים גם יחד. גם זה מוכיח כי כל כוונותיו הדתיות היו בראש וראשונה פוליטיות — להתחבב על שני הצדדים גם יחד. גם בהתנהגותו לא הלך בדרכי הנוצרים באותה תקופה: הוא היה עריץ, אכזר, רוצח ומקולקל המידות. (במשך הזמן כל הנצרות קבלה את ה„מידות" הנ"ל).

אולם, במשך הזמן התקרב יותר ויותר לכמרי הנוצרים, עד כי בסוף ימיו גם נטבל לנצרות. ואז בהשפעת כמריו החדשים שינה את יחסו לדתות האחרות, הפריע את עבודת האלילים, החרים את רכוש מקדשיהם, אסר לשאול עתידות, ולאט לאט התחילו הנוצרים, בהסכמתו השקטה, לרדוף את כל שאר הדתות ברחבי האימפריה הגדולה, וכך הפכה הנצרות במשך שנים אחדות מדת נרדפת לדת רודפת, מעמד שהחזיק בה עד היום הזה.

מאז ועד היום הצטיינה הנצרות באי־סבלנות מובהקת. נחלי דם של מיליונים רבים זרמו בגלל אי־סבלנות זו. אמנם יחס זה נקבע כלפי כל הדתות: עובדי אלילים, יהודים, מוסלמים ואף נגד כתות המיעוטים בתוך הנצרות עצמה. אולם

במיוחד רדפו את היהודים, כי ראו ביהדות את האמונה המקורית ביותר ותמיד רבצה עליהם ההכרה שהיהודים הם המעכבים את שלטונם המוחלט בעולם.

אולם מעניין היה לראות באותה התקופה את השנאה ההדדית שתקפה את הנוצרים בינם לבין עצמם. כיתות מכיתות שונות: גנוסטיקים, אבות הכנסיה ובראשם אוגוסטינוס, האפיסקופים (משגיחי הדת) שנאו זה את זה, בועידות שלהם (סינודים) חרפו וגדפו זה את זה, ביהלו אף קרבות רחוב קשים ואין פלא, איפוא, שב„חינוך" כזה הגיעו לאי־סובלנות כזאת כלפי הדתות האחרות, כפי שהגיעו. אם יש זכות קטנה לקיום הנצרות הרי היא טמונה בכך שהיא חיסלה לחלוטין את התרבות היוונית העתיקה, את התרבות ההלניסטית, אם כי לקחה מתרבות זו לעצמה הרבה מהשלילה.

עליית הנצרות באימפריה הרומית הורגשה בארץ ישראל רק משנת ד׳ פ״ד (324) ואילך, ז. א. מכיבוש המזרח ע״י קונסטנטינוס.

ההתנגשות הראשונה בין היהדות בא״י לבין הנצרות באה בעניין הלוח היהודי, ובמיוחד בשאלת חג הפסח. הנוצרים בארצות המערב התרחקו זה מכבר מהתאריך היהודי של חג זה, ט״ו בניסן, וחיללו בין היתר גם את החג הזה ע״י כך שקבעוהו לזכר צליבת מייסדם (אותו איש). ע״י זה שינו גם את התאריך. לעומת זה הנוצרים במזרח המשיכו לקיים את החג בתאריכו העתיק, אבל, כמובן ע״י ביטול המצוות המיוחדות של חג זה. עצם העובדה שהנוצרים המזרחיים חוגגים בתאריך שהיהודים, להבדיל, חוגגים את חגם, הרגיזה את הנוצרים המערביים, ובסינוד (ועידה) הראשון הרשמי של הכנסיה הנוצרית, הוא ועידת ניקיאה (324), הוחלט בין השאר לחייב את כל קהילות הנוצרים לחוג טומאתם לפי התאריך המערבי. בהחלטה זו תמך גם קונסטנטינוס בעצמו. אולם הנוצרים במזרח לא רצו לשנות תאריכם זה. מנהיגי הכנסיה ראו כסיבת סירוב זה את ידיעת הלוח היהודי בכל ארצות הגולה ע״י שליחי בית־דין, ולכן התחילו להפריע לשליחים אלה בכל הדרכים האפשריות ובמיוחד רצו למנוע את בואם של השליחים לבבל (סנהדרין י״ב). אולם לא הצליחו כאן, משום שבבבל לא שלטו הרומיים אלא הפרסים, ואלה לא הכירו בנצרות כדת רשמית.

ראינו אם־כן, כי ועידת ניקיאה והועידות הבאות שנתקיימו לאחריה — מטרתה היתה — להביא את הנצרות לאיחוד והם באמת הכריזו על נצרות מאוחדת, „קטולית" (שפירושה „כללית"), ומכאן השם עד היום הזה.

ליהודים היתה חשיבות גדולה בועידות אילו, משום שסוף־סוף נתבהר מצב היחסים בינם לבינם. עד כה היה המצב לגמרי בלתי־ברור: חלק מהם עוד נסחב למנהגי היהודים, חלק התנגד. מצב זה גרם לבילבול המוחות ולערבוביה ביחס מצד היהודים

אליהם. חלק מן היהודים עוד קיווה שהנוצרים המזרחיים אולי עוד יחזרו לחיק היהדות. בכל־אופן מצב זה, השפעתו היתה שלילית ביותר על יהודים שלא היו חזקים באמונתם. עכשיו נותק סוף־סוף־הכל. כי נוסף לעניין הפסח שהזכרנו, אסרו הועידות גם את קיום השבת ע״י הנוצרים והעבירו סופית יום פגרם ליום ראשון; חידשו את האיסור למול עבדים ואת האיסור הכללי לקבלת גרים ועוד (נראה להלן).

השפעה חמורה על מצב היהודים בקיסרות ובמיוחד על מצב יהודי א״י היתה לפקידים הרבים שמונו מתוך הנוצרים בכל האימפריה ובתוכה גם בא״י. כבר הזכרנו בפרק זה את השחיתות הרבה של הפקידות והתנהגותם האכזרית כלפי כל תושבי הפרובינציות, על אחת כמה וכמה אם הם היו נוצרים והתושבים יהודים. יותר מזה, בהשפעת הפקידים הגבוהים הנוצרים קיבלה המדיניות הרומית כולה כיוון אנטי־יהודי גלוי. על־זאת נוכל ללמוד גם מתגובתם של חכמי א״י למינויים של נוצרים לפקידות הגבוהה, כי הם לא רק עשו את המוטל עליהם מבחינה אירגונית, אלא לחצו וניהלו פעולות מיסיונריות לטובת הנצרות.

הנוצרים רצו גם להשתלט על ארץ־ישראל ולנשל ממנה את היהודים. סימן לכך אפשר לראות בפעולות הבניה הרבות שהתחילו בהן הנוצרים בירושלים וסביבתה. גם את פעולות הבנין היו מלווים בדברי בלע והסתה, כגון דברי אוזביוס, בישוף קיסריה באותה תקופה, אשר טען כאילו חורבן ירושלים בא בזמנו כ„עונש״ על יחס היהדות לנצרות, ולכן הנוצרים הם אשר צריכים לבנות את ירושלים בעתיד. הם הקימו בנין מפואר בירושלים, שלאחר מכן קראו לו בשם כנסיית הצליבה. תנועת בניה נוצרית זו בירושלים פגעה קשות ברגשות היהודים בעיר ובארץ כולה, כי נוסף לחילול קדושת העיר היתה כאן גם הסכנה של השתלטות נוצרית מוחלטת על העיר, כעין יורשי העיר, כפי שהמדרש אומר: „עתידין האומות להיות אומרים, אנו הם ישראל, אנו הם בניו של מקום״ (שמות רבה ועוד). כתוצאה מפעולות אלו של הנוצרים פרצו סכסוכים בין היהודים לבינם. היהודים נאחזו בכל כוחם בעיר, טיהרו את המקומות הקדושים מסימני האלילות, אולם עד כדי בניה בהר־הבית לא הגיעו. לא היו להם האפשרויות הכלכליות לבנות. לכן הביטו במפח נפש על הנוצרים שאינם מפסיקים לבנות. מאידך, שמרו היטב שמקומות מסויימים בעיר לא ייתפסו ע״י הנוצרים לבניה. הנוצרים הבינו בעצמם שיש מספר מקומות בהם אסור להם לנגוע, כי זה יעורר יותר מדי את זעמם של היהודים. מקומות אלה עברו לחלוטין לרשות היהודים, ביניהם הכותל המערבי, תחום הר־הבית, מערת המכפלה ומקום קבורת יוסף (בראשית רבה). על מספר מקומות אחרים פרצו סכסוכים בין היהודים לבין הנוצרים. כתוצאה מסכסוכים אלה פרצו התקוממויות, שנתגברו לאחר מכן בימי בנו של קונסטנטינוס (ראה להלן).

יש לציין, שלמרות עליית הנצרות והצלחתה הפתאומית לא קרה שום מעבר לדת הנוצרית. ההתנצרות המיוחלת אצל הנוצרים נשארה בגדר „תקווה" בלבד. רק על מקרה בודד של אחד בשם יוסף מסופר במקורות הנוצריים, מקרה המעיד על הכלל. ואולי דווקא עובדה זו של אי־התנצרות היתה המכה הקשה ביותר שהנחילה היהדות לנצרות באותה תקופה. כי הרי כל הטענות שהיהודים כאילו רוצים „להתנצר" ורק משום הרדיפות נגד הנצרות אינם עושים זאת, נתבדו.

כמובן, שמצב זה הרגיז ביותר את הנוצרים, ולכן עשו מאמצים רבים להצר את צעדי היהודים, במיוחד בימי הקיסר הבא, קונסטאנטיוס.

כו. התבססות הנצרות באימפריה וירידתה הזמנית. מרד היהודים בימי גאלוס ותוצאותיו

המהומות אחרי קונסטנטינוס. — עליית קונסטנטיוס.— גזירותיו נגד היהודים. — גאלוס וגזירותיו. — מרד יהודי א״י נגד גאלוס. — דיכוי המרד והגזירות בעקבותיו. —הירידה הרוחנית. — גילוי סוד העיבור. — הנשיא הלל ה־2. — השפעת הגילוי. — עליית יוליונוס. — יחסו לנוצרים וליהודים. — רדיפת הנצרות ויחס חיובי ליהדות. — דעת החכמים על יחס זה. — המצב בימי הקיסר ולנס. — הפסקת ריכוז חומר ההלכה בא״י. — שקיעת הקיסרות הרומית.

לפני מותו חילק קונסטנטינוס את האימפריה בין בניו. חלוקה זו גרמה למלחמות ומהומות פנימיות שנמשכו כ־15 שנה. אמנם השלטון האמיתי להלכה היה מרוכז בידי בנו קונסטאנטיוס (ד׳ צ״ז—קכ״א, 337—361), אבל רק משנת 352 בערך ואילך היה בידו השלטון על האימפריה כולה. קיסר זה עלה בקנאותו הנוצרית על אביו, וכמובן שבימיו נתחזקה עוד יותר יד הנוצרים, ושוב הבעיות התרכזו בארץ־ישראל.

התחיקה בימיו קבלה אופי המוני וברוב החוקים נראית הנטיה להצר את צעדי היהודים. בין החוקים — שאגב, היו ביניהם כאלה שתוצאתם היתה טובה ליהדות המאמינה — יש לציין; עונש מיתה על נישואי יהודים ונוצרים, עונש־מיתה על גיור עבדים נוצריים וכו׳... למרות החוקים, לא פרצו בינתיים התנגשויות בין היהודים לבין הנוצרים. אין זאת אומרת שיהודי א״י נכנעו לגזירות, אלא ציפו לשעת כושר, שיוכלו לנקום נקמתם בנוצרים־רומיים.

הזדמנות זו ניתנה להם תוך כדי המלחמה הגדולה שניהלו באותו זמן הרומיים נגד פרס ומלכה, שבור II. מלחמה זו נמשכה כמעט כל ימי קונסטאנטיוס, והנהלתה משנת 351 ואילך נמסרה לבן־דודו של קונסטנטיוס, גאלוס. מלחמות אלו נתנו את אותותיהם בא״י במעשי הסחטנות של החיילים, שהיו עוברים דרכה. קרה שאנשי ציפורי מוכרחים היו למשכן את בניהם כדי לספק את דרישות החיילים שבעירם (ירושלמי, פסחים ל״א). מצבם הכלכלי הקשה בלאו הכי של היהודים היה לבלתי נשוא, ובכל זאת היו היחסים בין היהודים לבין הרומיים תקינים, כל זמן שאורסיקינוס, מפקד חיל הפרשים הרומי, היה הממונה על ענייני ארץ ישראל.

שלטון הרשע של גאלוס רק הגדיש את הסאה, ולמרות אזהרותיהם ותחנוניהם של חכמי הדור המתונים שלא ראו כל תועלת בהתפרעויות הללו, פרץ המרד לראשונה בציפורי, שאנשיה סבלו הכי הרבה מהחיילים הרומיים, ולאחר מכן התפשט המרד ועבר גם למקומות אחרים, לטבריה, ללוד, עד שהתקוממות הקיפה את כל ארץ יהודה והגליל. המורדים התנפלו מקודם על מחנות הצבא שחנו בציפורי ובסביבתה והשמידו אותם. בראש ההתקוממות עמד איש בשם פאטריקוס אשר גם הומלך על ידם. אין סימנים מיוחדים לכך, שבמרידות אלו פגעו המורדים במיוחד בנוצרים, אלא כנראה היתה זאת התקוממות מיוחדת בגלל השלטון המושחת והשרירותי של גאלוס.

ההצלחות הראשונות של ההתקוממות עוררו תקוות רבות לגאולה ממש, כמו מרד בר־כוכבא בשעתו. אולם מצבו של היישוב היהודי בא״י מבחינה מספרית וכלכלית לא איפשר לו לנהל מלחמה ממש, והמרד נכשל ודוקא זמן קצר לאחר שפרץ. הצבא הרומאי, ובראשם גאלוס ואורסקינוס, לחם מלחמה קשה נגד המורדים, החריב את ציפורי, מרכז המרד, וכן הענישו קשות את טבריה ואת לוד. למרות זאת אנו מוצאים את ציפורי מיושבת ע״י יהודים זמן קצר לאחר מכן. אחרי דיכוי המרד הורע המצב המדיני, הכלכלי והתרבותי של היהודים. אמנם לפי המקורות (ירושלמי, יבמות ט״ו, סוטה כ״ג ועוד) היו כנראה חילוקי דעות רציניים בין גאלוס וחבריו לבין אורסקינוס בנוגע ליחס אל היהודים לאחר המרד. גאלוס רצה, כמובן, להרוס את ציפורי עד היסוד וכן להפעיל מעשי נקם אכזריים ביהודים, אולם אורסקינוס התנגד לכך. הוא דאג לכך, שמעשי נקם אלה לא יקבלו צורה קיצונית, ומשום כך מתייחסים אליו המקורות שלנו בחיוב. בכל אופן המצב היה קשה: בית־שערים הפסיקה להיות עיר מרכזית, גם טבריה סבלה הרבה וחכמיה נאלצו למצוא מפלט במערות שבסביבותיה. (ירושלמי, פסחים כ״ז). אנו מוצאים גם גזירה על שריפת ספר־תורה בצנברי שע״י טבריה (ירושלמי, מגילה ע״ד).

התוצאה הגרועה ביותר של מרד זה היתה הירידה הרוחנית שחלה בעקבותיו. בתי מדרש רבים נסגרו, חכמים רבים ברחו לבבל שלא היתה תחת שלטון רומי. במיוחד ירדו לבבל אלה אשר מוצאם היה משם. ע״י כך הלך ונחלש המרכז הא״י ונתחזק עוד יותר המרכז הבבלי שקיבל כעת תגבורת חזקה.

הרחקתו של גאלוס מהאחריות על החבל המזרחי של הקיסרות והוצאתו להורג (ד׳ י״ד) אמנם הקהו את הגזירות אבל היחס הכללי לא נשתנה. המדיניות הנוצרית הנוקשה נמשכה ואף הוסיפה גזירות, כגון זו של הפקעת רכושו של כל נוצרי שיעבור ליהדות. גם גזירה זו היא בבחינת דוגמא מובהקת של נצחון רעיון היהדות, כי בניגוד למקווה הם היו צריכים לקבוע גזירות נגד הגיור, ולא אנחנו נגד השמד.

כאמור, המרכז הרוחני הא״י הלך וירד. השפעת ישיבת טבריה ובית הדין הגדול שבה ירדה ופעולותיה כמעט ששותקו. אמנם פעולות ההלכה בא״י והשפעתה על התפוצות לא נפסקו, אבל התנאים היו כה גרועים, שקשה היה לנהל מו״מ הלכתי עם ארצות הגולה. הבעיה העיקרית בשטח זה היתה בעית קידוש החודש ועיבורי שנים ושליחי בי״ד שהיו צריכים לצאת לגולה להודיע על ראשי חדשים וממילא על קיום המועדות.

הנשיא באותו זמן היה הלל השני. כפי שראינו, בוטלה הסנהדרין בימיו וכן ראה, שהמלחמות הרבות בין רומי לבין פרס מקשות על הקשר שבין א״י לבין בבל, לכן החליט לעשות צעד קיצוני שהיה נראה אז כחשוב ביותר ואכן צעד זה נכנס להיסטוריה היהודית יחד עם מבצעו כמפנה חשוב בתולדות עמנו. צעד זה היה גילוי סוד העיבור.

עד אז היו מקדשים את החודש לפי עדי ראיה. לפי עדים אלה היו קובעים את זמני החדשים והמועדים. בית־הדין הגדול היה מודיע על החלטתו לארצות הגולה ע״י שליחים מיוחדים, כך היו נוהגים גם לגבי עיבור השנה. ביטול הסנהדרין, חוסר מומחים, חוסר סמכות להסמיך דיינים מומחים חדשים, התפשטות הגלויות לארצות חדשות רחוקות ביותר, שיבוש הדרכים והסכנות הרבות שבהן, כל אלה גרמו לחשש חמור בליבו של הלל השני, שמא יבטלו הרומיים את הנשיאות בכלל וע״י זה יתבטלו ח״ו המועדות בישראל. לכן קבע הלל חשבונות קבועים לחדשים ולעיבור השנים, וע״י כך נתבטלו קידוש החודש ע״י עדי ראיה בכלל. אולם, היות וענייני חודש ושנים לדורות היו צריכים לקביעת בי״ד של שבעים ואחד, כדי לתת לקביעתם יתר תוקף, כינס הלל השני למטרה זו את הסנהדרין הגדולה. היתה זו הפעם האחרונה שהסנהדרין נתכנסה, וגם לשם כך היה צורך ברשיון מיוחד, שניתן לשם כך ע״י הקיסר. יש אומרים, שהסנהדרין בוטלה עוד לפני כן, אלא שהקיסר הטוב יולינוס (ראה להלן) נתן במיוחד רשיון למטרה זו. לפי דעה זו גילו את סוד העיבור לא בשנת ד׳ י״ח (358), כי אז טרם מלך יולינוס, אלא כ־3—4 שנים לאחר מכן.

גילוי סוד העיבור גרם לכך שבני הגולה לא היו עוד תלויים בא״י בקביעת החדשים והחגים, וע״י זה ניתק אחד הקשרים החשובים שהיו קיימים בין יהודי א״י לבין יהודי הגולה. למרות כל זה לא נותק הקשר לחלוטין, כי בעניין הלוח עוד נתעוררו מספר בעיות שלא היו ברורות די־צרכן וחכמי בבל היו פונים לחכמי א״י לבירור וליבון בעיות אלו. ההבדל היה בזה שהפניות מעכשיו ואילך לא היו מופנות כלל לבית הנשיא, אלא לחכמי ההלכה השונים שבכל דור. כן נקבע לקיים חגיגות לכבוד קידוש החודש (מסכת סופרים י״ט).

הרמב״ם מסכם קביעה היסטורית חשובה זו בלשון הבאה: „וזה שבהיותנו היום בחו״ל, אנו מונין במלאכות העיבור שבידנו, ואומרים שזה היום ראש־חודש וזה היום יו״ט, לא מפני חשבוננו נקבע ר״ח או יו״ט, אלא מפני שביה״ד הגדול שבא״י, בימי הלל הנשיא, כבר קבעוהו: זה היום ר״ח או יו״ט״. (ספר המצוות להרמב״ם מ״ע קנ״ג).

מפנה חשוב והתעוררות מחודשת של תקוות מידיות לגאולה הביאה עלייתו לשלטון של יולינוס, בן דודו של קונסטנטיוס, המכונה בשם „הכופר״, משום שהתנגד לנצרות וחזר לעבודת אלילים. למרות שקיבל חינוך נוצרי מובהק בקפדוקיה, לשם הורחק ונתחנך בפקודת בן־דודו הקיסר, בכ״ז לא מצאה הנצרות חן בעיניו, אלא נמשך אחר התרבות היוונית העתיקה וממילא לאלילות. עוד בימי קונסטנטיוס קיבל פקודה לצאת לגליה ולהילחם בשבטים הגרמניים וע״י כך נפתחו בפניו החיים המעשיים. הוא נתפרסם כשר־צבא כשרוני וגם כבעל הבנה עמוקה בפוליטיקה. הוא גרש מגליה את הפרנקים, בנה מבצרים וגשרים, והכניס סדר בענינים הכספיים. חייליו העריצוהו וכן אזרחי גליה ששמחו לגירוש הגרמנים. מצבו זה ויחס זה אליו עורר קנאה בלב הקיסר ודרש ממנו שיתן לו חלק מחייליו בטענה שהוא זקוק להם במלחמתו נגד הפרסים. יולינוס הבין כי ע״י זה יחליש את עצמו, וגם חייליו לא רצו לעזבו, אלא להיפך, מרדו בקונסטנטיוס והכריזו את יולינוס ל„אוגוסט״. וכך פרצה מלחמה ביניהם. יולינוס עלה על קונסטנטינפוליס, אבל בטרם הספיק להלחם על העיר קיבל ידיעה שקונסטנטיוס מת. וכך נכנס, איפוא, בשלום לעיר ונעשה למושל עליון של הקיסרות (ד׳ קכ״א, 361).

יולינוס הוכיח את עצמו כקיסר מוכשר, כי תמיד דאג לשלום הקיסרות. ארגן סדר בשטח הכספי, הפחית את המסים, פיטר את הפקידים המיותרים, הוא בעצמו חי חיי צנע, התלבש בבגדים פשוטים וביטל את נשפי החצר המלכותית. במקום זה עסק במדע, ובעיקר בפילוסופיה. כתב ספרים שמטרתם היתה להחיות את התרבות היוונית.

מיד לאחר עלייתו לשלטון הוכיח לכל את שנאתו לנצרות, הוא, אמנם, לא רדף אותם, אבל ביטל את מצבה המיוחד של הנצרות ככנסיה שלטת. הוא ציווה על הנוצרים להחזיר לעובדי האלילים ולכוהניהם את הקרקעות ואת כל הרכוש שהוחרם על־ידם, ביטל את הפריבילגיות של הבישופים וכן אסר על הנוצרים ללמד מקצועות מסויימים בבתי־ספר. מאידך חידש את פולחן האלילות לכל סוגיו. העמיד כמרי אלילים על כל הפרובינציות ואת עצמו העמיד ככומר עליון על כל האלילים שבקיסרות. הוא דרש מכמרי האלילים צנע, הסתפקות במועט, מוסר חברתי וכו׳... למרות החיוב הרב שבו לא הצליח לשנות את רוח ההמון. הנוצרים התארגנו במחתרת

והתחילה שוב תקופת „גבורה״ לנצרות אשר בוודאי היתה מביאה לרדיפות ולגזירות נגד הנוצרים, לולי נפל יולינוס בקרב נגד הפרסים (ד׳ קכ״ג, 363).

היחסים בינו לבין היהודים בכלל, ובפרט בינו לבין יהודי א״י והנשיא הלל השני הם פרשה בפני עצמה. תקופת שלטונו הקצרה עוררה תקוות וחששות כאחד. תקוות, משום שפתאום לאחר כל כך הרבה גזירות באה תקופה של ביטול גזירות, ביטול מסים, חנופה כלפי העם ובמיוחד כלפי הנשיא אותו מכנה יולינוס בשם „אחי״, ואילו את אלה שקבעו את הגזירות השונות והמסים נגד היהודים כינה באגרתו אל הנשיא בשם „ברברים ברוח ובוגדים בנפש שאכלו משולחן המלך״. אולם יחס זה אל היהודים נבע לא מתוך הערצה אל היהדות אלא מתוך שנאה לנצרות ומתוך השקפות פילוסופיות־אליליות טהורות. הוא רצה להשתמש ביהדות כאמצעי לחץ נגד הנצרות והחלשת השפעתה ודרך זו לא היתה נוחה בעיני החכמים. למשל, תכניתו להקמת בית המקדש נבעה מתוך רצון לסתור את דעת הנוצרים שטענו על כעסו של ה׳, כביכול, על היהודים ורצונו להשליט את הנצרות. הוא נתן פקודה לבנות את בית המקדש, וגם התחילו בבנינו, אבל היו אלה גורמים שרצו בזה להחיש את הקץ ולכן מנע ה׳ בעדם. לכן התייחסו חכמי א״י אליו ואל תכניותיו בזהירות רבה, בבחינת „כבדהו וחשדהו״. הם היו בטוחים, בניגוד למספר חמומי מוח שראו בכל תזווה לטובה את ביאת המשיח, שהגאולה לא תבוא ע״י קיסר אלילי. יש גם דעה, שיולינוס אשר עמד כל ימי שלטונו במלחמה עם הפרסים רצה ע״י יחס זה לרכוש את לבותיהם של יהודי פרס, אולם ללא כל הצלחה מיוחדת, משום שיהודי פרס עמדו בכל לבם לצדו של שבור השני במלחמתו.

בכל אופן, שני דברים חשובים ונוחים ליהודי א״י והתפוצות הושגו בתקופת שלטונו: א. ביטול כל החוקים והגזירות נגד היהודים שקודמיו, הקיסרים הנוצרים, הנהיגו. ב. ירידת הלחץ וההשפעה של הנצרות שנתנה ליהודים אפשרות של התארגנות ונשימה לקראת הבאות. מאידך גם הוא התערב בחיים היהודיים הפנימיים. הוא יעץ לנשיא לבטל את מס הנשיאות שהיו מעלים כל היהודים לבית הנשיא. אין כל פלא שהנוצרים הדביקו לו את התואר „כופר״.

במשך כל התקופה שעברה מימי מות יולינוס (363), דרך שלטונו של יובינוס (363—364) ושלטון ולנס (ד׳ קכ״ד—קל״ט, 364—379) נמשך פחות־יותר מצב תקין ליהודים. אמנם זכויותיהם המיוחדות של הנוצרים הוחזרו, ומאז והלאה כל הקיסרים היו נוצרים אדוקים, בכ״ז רק בימי תיאודוסיוס ה־1 חודשו הגזירות. להיפך, ולנס הקיסר, למרות היותו נוצרי אדוק, מצא לנכון להעניק זכויות מיוחדות לחכמי ישראל בשטח הנחות במסים וכו׳... כמו־כן חקק חוק מיוחד על איסור השימוש בבתי הכנסת לאיכסון חיילים.

מבחינת היהודים היתה איפוא תקופה זו שונה מאד, מלאה עליות וירידות. המצב הכלכלי, החברתי והפוליטי היה תלוי בחסדם של הקיסרים ונציגיהם בארץ ואילו המצב הרוחני היה בירידה מתמדת. העבודה בשדה ההלכה אמנם נמשכה עוד זמן מרובה, וגם השפעת א״י על התפוצות נתקיימה במידה פחות־יותר אחידה, אבל פעולת ריכוז ההלכה וכינוס החומר הרב בתלמוד הירושלמי נפסקו בדור שלאחר יולינוס ולכן לא נפוץ תלמוד הירושלמי כתלמוד הבבלי, שם המשיכו לרכז ולכנס עד סוף המאה החמישית. כמו כן לא קם מרכז תורני וישיבה מרכזית במקום טבריה שירדה.

גם בתולדות הקיסרות הרומית היתה תקופה זאת מלאה מאורעות וסכנות לשלימותה. ולנס חילק את הקיסרות לשתים, בינו לבין אחיו ולנטינינוס. צעד מסוכן אחר שעשה היה בזה, שהרשה לשבטים הגותיים להכנס למדינה ואלה נמכרו ונוצלו כעבדים, עד כי קמו נגד נוגשיהם כשמצטרפים אליהם שבטים אחרים מהצפון. ולנס ניסה, במאוחר, לעלות על הגותים, אולם נסיונו לגרשם מהמדינה גרם למפלתו. ע״י אדרינופוליס הובסו הרומים מידי הגותים כשולנס בעצמו נפל בקרב. לאחר נצחון זה של הגותים עלו המונים־המונים של שבטים פראיים; גותים, הונים ועוד, על הקיסרות, שדדו אותה והתנפלו על תושביה. כך הפך יום הקרב באדרינופוליס ליום תחילת שקיעתה של הקיסרות הרומית.

כז. הדורות האחרונים של אמוראי א״י. חתימת התלמוד הירושלמי. ירידת הנשיאות

גדולת רוח היצירה היהודית.— ר׳ ירמיה. — ר׳ חגי.— ר׳ יונה ור׳ יוסי. — ר׳ מנא. — ר׳ ברכיה. — ר׳ חנניה. — ר׳ חנינא (בריה דר׳ אבהו). — ר׳ אושעיא. — ר׳ אחא. — ר׳ הונא בר׳ אבין. — ר׳ חלקיה. — ר׳ יהודה בר שלום. — ר׳ יודן. — ר׳ יוסי בר׳ בון. — חתימת הירושלמי. — גדולי הדור האחרונים. — מורי הוראה ביישובים. — גדולי חו״ל. — היורדים. — ר׳ תנחומא, אחרון הדרשנים של התקופה.

כאמור, גרמה עליית הנצרות בקיסרות הרומית ללחץ וגזירות נגד יהודי האימפריה ובמיוחד נגד יהודי א״י שלא להורות הלכה לבני דורם — בא״י והן בגולה. עובדה זו בלבד מוכיחה עד כמה גדולה היא הרוח היהודית ועד כמה היהדות יוצרת ערכים רוחניים, למרות הלחץ והגזירות.

עוד בטרם הגיעה תקופה סוערת זו ובטרם השתלטה הנצרות באימפריה עמדו בראש חכמי א״י ר׳ ירמיה ור׳ חגי.

ר׳ ירמיה היה יליד בבל שעלה לא״י עוד בהיותו צעיר ללמוד כאן. רבו המובהק היה ר׳ זירא, וכן למד אצל ר׳ אבהו ואצל ר׳ חייא בר אבא. לימודו היה כל־כך בהתמדה, עד כי עלה ונתעלה בגדולת התורה והגיע לדרגה הגבוהה בימי זקנתו — ראשות ישיבת טבריה. תלמידיו בהלכה היו למאות, כל גדולי דורו והדור הבא אחריו. וכן יצא שמו לתהילה בבבל עד כי הגמרא קובעת, שבכל מקום שנאמר בבבלי „במערבא אמרי״ הכוונה לר׳ ירמיה. שאלותיו היו מעמיקות ביותר, עד כי פעמים רבות קרה שלא הבינו לשאלתו.

כשם שגדולתו בתורה, כך היו גדולים גם מעשיו. הוא קיים במו גופו ממש „יראת־חטא קודמת לחכמה״, כי עם גדולתו בתורה ושקיעתו בלימודים, היה מזדרז לכל דבר מצוה ובמיוחד לתפילה. הרבה דברים נאמרו על דאגתו לתפילה: פעם בשבתו לפני ר׳ זירא רבו הגיע זמן תפילה, והיה ר׳ ירמיה מפציר ברבו שיפסיק בגלל התפילה (שבת י׳). כן מסופר עליו שהיה מאריך מאד ב„אחד״, עד כי ר׳ זירא הזהירו שאין צורך להאריך כל־כך. גם בתפילת „מודים״ היה משתחווה בכל גופו, לקיים מה שנאמר: „כל עצמותי תאמרנה״ (ירושלמי, ברכות פ״א).

ר׳ ירמיה היה דואג גם לצרכי ציבור. היה נוסע לנציגי המלכות בענייני מסים וצרות אחרות ואף היה בקשרים מתמידים עם בית הנשיא.

ר׳ ירמיה הצטיין באמונתו הגדולה בגאולה, בביאת המשיח, עד כדי כך שציווה להלבישו לאחר פטירתו בתכריכים לבנים, לתת נעליים ברגליו, מקל בידו ולהשכיבו לצדו, שאם יבוא המשיח, יהיה מיד מוכן ללכת.

אמורא אחר מאותו הדור, ר׳ חגי, גם עלה מבבל לא״י ולמד אצל ר׳ זירא. גם הוא השיג עיקר תורתו כאן בא״י. לאחר פטירת ר׳ ירמיה, כשר׳ יונה ור׳ יוסי עמדו בראש ישיבת טבריה, היה ר׳ חגי האישיות התורנית המוסמכת ביותר. הוא היה תמיד הפותח ור׳ יונה ור׳ יוסי החותמים. ר׳ יוסי אף קרא לו בשם רבי. תקופה מסויימת ישב גם בעיר צור ותיקן שם תקנות. יש האומרים שחזר וירד לבבל. אולם הסיפור בגמרא על בוא ארונו של ר׳ הונא מבבל לא״י (מועד־קטן כ״ה.) מוכיח שאכן ר׳ חגי המשיך לשבת בא״י ואף האריך ימים בה.

בתקופה הסוערת עמדו בראש חכמי א״י שני חברים ידידים בלב ובנפש, שותפים לחיים ולגורל, הלא הם: ר׳ יונה ור׳ אסי. יחד עמדו בראש ישיבת טבריה, יחד בירר וליבנו את רוב הלכות המשנה ודעותיהם אילו נכנסו לתלמוד הירושלמי, יחד הלכו לכל מקום — שמחה וצער — ואפילו בעסקי המסחר שלהם — מסחר של יין — היו שותפים נאמנים זה לזה ובזכותם התייחס אורסיקינוס במקצת בכבוד אל יהודי א״י. הירושלמי מספר (ברכות, פ״ה), שכאשר הופיעו בפניו שני חכמים אלה באנטיוכיה בדבר איזה עניין, קם אורסיקינוס לכבודם. וכששאלוהו עבדיו: „האם מפני יהודים אלה אתה קם״? השיב: „את פניהם של אלה אני רואה בקרב ומנצח״.

את תורתם קיבלו מחכמים שונים: ר׳ יונה היה תלמידו המובהק של ר׳ ירמיה, וגם מוסר הרבה מפי ר׳ זירא (אולי הספיק עוד ללמוד אצלו), ואילו ר׳ יוסי היה תלמידו המובהק של ר׳ אילעאי, אם־כי גם הוא מוסר בשם ר׳ ירמיה ור׳ זירא. שניהם עסקו בעיקר בהלכה ואילו באגדה עסקו רק מעט.

ר׳ יונה נתפרסם בצדקתו ובחסידותו הרבה. במיוחד הצטיין במצות צדקה והיה ממש מערים על אלה מהחכמים שלא רצו לקחת אף בסתר, היה נותן להם הלוואה ולאחר מכן מודיע להם שזו מתנה. גם את מעשרותיו היה מחלק לתלמידי חכמים (ירושלמי, מעשר־שני פ״ה). הרבה סיפורים נתפרסמו עליו כאיש־מופת, ושמע זה הגיע גם לבבל, שם סיפרו עליו נפלאות ואף כינוהו בשם „תקיפי דארעא דישראל״. (תענית כ״ג:).

הוא זכה לראות בחייו את בנו ר׳ מנא הולך בדרכו וכשנפטר, לפני ר׳ יוסי חברו, נעשה בנו יחד עם ר׳ יוסי לראש ישיבת טבריה.

לאחר פטירת ר׳ יונה היה ר׳ יוסי לסמכות העיקרית בארץ־ישראל. אליו היו פונים כל גדולי הדור בתפוצות, כמו ר׳ תנחום מאלכסנדריה, וכן חכמי בבל. הוא

אשר שלח לגולה בשם הלל הנשיא את סוד העיבור ויחד עם זאת הודיע להם, ש„אע״פ שכתבתי לכם סדרי מועדות, אל תשנו מנהג אבותיכם״ (פירוש: שימשיכו לנהוג יו״ט שני של גלויות) (ירושלמי, עירובין פ״ג). אמנם, על תשובותיו היה משתף בחתימה גם את ר׳ מנא, אבל זה בעיקר בגלל כבוד אביו, כי הרי ר׳ מנא בעצמו היה תלמידו, ורק לאחר פטירת ר׳ יוסי נעשה הוא למנהיג־יהודי א״י.

לאחר פטירת ר׳ יוסי נתבססו ר׳ מנא, בנו של ר׳ יונה ור׳ ברכיה בהנהגה. ר׳ ברכיה היה חותם כבר בימי ר׳ יוסי על התשובות יחד עם ר׳ יוסי ור׳ מנא.

ר׳ מנא הוא מהחכמים המובהקים של התלמוד הירושלמי. במיוחד עסק בהלכה וניהל מו״מ הלכתי עם רוב חכמי דורו. רבו המובהק היה אביו, ר׳ יונה ולאחר מכן ר׳ יוסי. רבים היו גם חבירו ובמיוחד ר׳ חנניה, ראש ישיבת ציפורי, אשר מסר לו את הנהגת הישיבה, בראותו את גדולתו בתורה, והתיישב ללמוד בפניו כתלמיד בפני רבו. כנראה, בתקופה זו חל חיסול ישיבת טבריה, וחכמי הישיבה יחד עם ראשה נדדו למצוא לעצמם מקומות חדשים. ע״י מעשה זה קנה לו ר׳ חנניה שם כאחד מענוותני העולם. (ירושלמי, פסחים פ״ו). ר׳ מנא זלזל בבית הנשיא והרבה סכסוכים היו לו עם אלה שלא שנו ולקחו לעצמם כתר הנהגה.

אחד מגדולי האגדה באותו דור היה ר׳ ברכיה. בניגוד לחכמי הדור האחרים עסק ר׳ ברכיה מעט מאד בהלכה והרבה באגדה. גם לדבר זה היה ערך רב באותה תקופה, משום שהיה צורך דחוף לעודד את בני הדור ולתת להם הרגשה שלא נעזבו חו״ח ע״י ה׳ ויש להם תקווה. רבו המובהק באגדה היה ר׳ חלבו, וכן היה מוסר הרבה, מפרש ומרחיב את דברי גדולי בעלי האגדה שקדמו לו, כמו ר׳ לוי, ר׳ שמואל בר נחמן ואחרים. משום כך מלאים המדרשים עם שמו ועם דרשותיו הרבות. כן מוסר הרבה בשם אביו ר׳ חייא הכהן.

נושאי דרשותיו רבים ומגוונים, ובעיקר דן הוא בערך הגדול של לימוד תורה וגמילות חסדים. כן משתמש הוא בדברי אגדה כשיחה עם רבש״ע שירחם על עמו ויושיעו מהעול הקשה של הרומים הנוצריים. אחד המאמרים היפים שלו הוא: „אמרו ישראל לפני הקב״ה: רבש״ע! כתבת לנו בתורתך זכור את אשר עשה לך עמלק? לי עשה ולך לא עשה? האם לא החריב את מקדשך? עד שאתה אומר לנו — זכור! אתה זכור! אנו — שכחה מצויה בנו, אבל, אתה שאין שכחה לפניך, אתה הוי זכור וכו׳...״ (איכה רבה) („עמלק״ במדרש זה במובן כל שונאי ישראל).

הזכרנו כבר את ר׳ חנניה, ראש ישיבת ציפורי. הוא היה גדול בהלכה ובאגדה גם יחד. באגדה היה תלמידו המובהק של ר׳ פנחס הכהן.

מזקני הדור באותה תקופה יש לציין: את ר׳ חנינא, בנו של ר׳ אבהו מקסריה. אביו הגדול שלחו ללמוד תורה לישיבת טבריה, ושם היה עוסק בעיקר בגמילות

חסדים. הוא למד גם אצל אביו, ולבסוף ירש את מקום אביו כמורה הוראה בקיסרין. גם הוא, כאביו, היה גדול בהלכה ובאגדה גם יחד.

חכמים אחרים בקיסרין היו ר׳ אושעיא ב״ר שמי, שהיה גם חברו של ר׳ מנא, וכן ר׳ אהבה, בנו של האמורא הגדול ר׳ זירא שניהל בקיסרין בית־מדרש ואף ר׳ מנא היה בא לשמוע דרישותיו ולימודו.

מזקני ומגדולי אותו דור יש למנות את ר׳ אחא, אשר היה למעשה רבו של כל הדור, למרות שלא עמד בראש ישיבת טבריה. הסיבה היא, משום שהיה איש הדרום, מעיר לוד. בידיעותיו הרבות, במאמריו למאות — בהלכה ובאגדה כאחת — היו משתמשים כל גדולי דורו והדורות הבאים, ביניהם גם ר׳ יונה ור׳ יוסי. שני מנהיגי דור אלה כיבדוהו מאד ואף היו הולכים לבקרו יחד בימי מחלתו. הוא היה מהבודדים שבחכמי דורו, אשר לא התנגדו לתכניתו של יולינוס לבניית המקדש. הוא אף הגדיר זאת, באמרו: „עתיד בית־המקדש להיבנות קודם למלכות בית דוד״ (ירושלמי, מעשר שני פ״ה). רבים סיפורי הנסים שמספרים עליו ועל יחסו לבריות ובמיוחד לילדים. גדול היה בחייו וגדול במותו. הירושלמי מספר: (עבודה זרה, פ״ג) „כשנפטר ר׳ אחא, חשכו השמיים ונראו כוכבים בעצם היום״.

חכם אחר בדרום, גם הוא מגדולי הדור וחבר לר׳ יונה ור׳ יוסי היה ר׳ הונא בן ר׳ אבין הכהן, יליד בבל שעלה לא״י ללמוד בישיבת ר׳ ירמיה בטבריה. באגדה היה תלמידו של ר׳ אחא, לאחר שעזב את הגליל והתיישב בדרום. לאחר שחכמי א״י הכירו בגדולתו בתורה, מינוהו לחבר בית דין בעין־טב הסמוך ללוד, שם היו מקדשים את החודש. ר׳ יונה ור׳ יוסי היו מתוכחים אתו בהלכה. לאחר מכן התחבר עם ר׳ מנא. בזמן מרד גאלוס היה הוא מאלה אשר נרדפו ביותר, בידעם שהוא בקי גדול בענייני הלוח היהודי ורצו למנוע ממנו העברת ידעות על כך לתפוצות הגולה. בכ״ז הצליח ר׳ הונא להעביר ידיעות אלו ברמזים שהיה כותב לגדול אמוראי בבל, רבא. גם הוא, כר׳ יוסי וכהלל השני, הבין שיש צורך דחוף לגלות את סוד העיבור למרכז הבבלי במיוחד ושלח את החישוב לרבא.

למרות שהוא בעצמו התנגד לקיצוניות נגד רומי ולמרידות, כי לא ראה בהן שום תועלת ואף הזכיר ליהודים את השבועות שהשביע ה׳ את בנ״י וביניהן, שלא ימרדו בגויים, בכ״ז בעצמו היה מטיף לשנאה שבלב נגד הרומיים והיה תמיד משתמש בדרושותיו לטיפוח שנאה זו.

בויכוח עם הנוצרים היו חכמינו משתמשים בדרך כלל בפסוקים מן התורה או מן הנ״ך ודורשים אותם. אחד מאלה היה ר׳ חלקיה מהדרום אשר גם הוא התפלמס עם הנוצרים ואמר: „טפל ליבן של שקרנין שהן אומרין יש לו בן להקב״ה, מה אם בנו של אברהם כשראה שבא לשוחטו ולא יכול לראותו בצער, אלא מיד צווח „אל

תשלח ידך אל הנער וכו׳..." ואילו היה לו בן היה מניחו ולא היה הוא הופך את העולם ועושה אותו תוהו ובוהו?"

אמורא אחר שהיה לוחם בדרשותיו נגד הנצרות היה רב יהודה בר שלום, מגדולי בעלי האגדה באותו דור. הוא הרחיב את הרעיון על התבדלותנו מהגויים. יחד עם זאת ראה את סיבת השתעבדותנו לגויים בעוון לשון הרע.

אגדה והלכה חיברו יחד אצל אחד מגדולי הדור ההוא, ר׳ יודן. היה חברו ובר־פלוגתא של ר׳ יוסי ורבו של ר׳ מנא. כל מטרתו של ר׳ יודן היתה לעודד ולחזק ברכיים כושלות של בני ישראל שנרדפו בזמנו ע״י הרומיים הנוצרים. עיקר דבריו מדגישים את הרעיון שה׳ אינו נוטש את העם אף בימי צרה, בכל צרתם לו צר. ה׳ יושב ובוכה על גלות ישראל וצרתם. לשם הדגשת רעיון זה היה משתמש בפסוקים רבים מכל ספרי התנ״ך. גם הוא היה מאותם חכמי הדור אשר ראו במצב בימי יולינוס מעין התחלה טובה שיכולה להתפתח לגאולה. לשם כך היה דורש את הפסוקים „מגדיל" מול „מגדול" שנאמרו בשני מקומות של שירת דוד, ואמר: „לפי שאין הגאולה באה על ישראל בבת אחת, אלא קימעא־קימעא (לאט־לאט)... עכשיו הן שרויות בצרות גדולות וכשתבוא הגאולה בבת־אחת אינן יכולין לסבול ישועה גדולה" וכו׳...

מנהיג הדור החמישי של האמוראים היה ר׳ יוסי ב״ר בון, אחד מחכמי הירושלמי המובהקים, ובעיקר אחד מהחותמים את התלמוד הירושלמי, ולכן משווים את עבודתו בירושלמי לעבודת ר׳ אשי בבבלי. היה גדול בהלכה ולמעשה המסכם את ענייני ההלכה בירושלמי. אחריו אין עוד חכם א״י המוזכר בירושלמי.

מגדולי שני הדורות האחרונים עלינו למנות את ר׳ יצחק בן אלישיב, ר׳ אבא מרי, ר׳ יצחק בן אלעזר, ר׳ עזריה, ר׳ נסא, ר׳ יעקב בר זבדי, ר׳ יצחק ב״ר חייא, ר׳ יהודה בר טיטס, ר׳ חייא בר אדא, ר׳ שמואל בר אבדומי, ר׳ חייא בר לוליאנא, ר׳ אבא בריה דרב פפי, ר׳ חייא בר מריה ואחרים. כל אלה היו גדולי הלכה ואגדה שישבו והצטופפו עוד בבתי מדרש שונים, בעיקר בטבריה, ולאחר חורבנה במקומות אחרים.

מורי הוראה ביישובים היו למאות. לא היה באותה תקופה אף יישוב בא״י שלא יהיה בו מורה הוראה. למרות המצב הקשה והגזירות עמדו אלה על משמרתם, הפיצו את התורה ותיזקו את עמודי היהדות. רבים־רבים היו, אבל גם מאלה יש לציין את ר׳ יונה ור׳ תנחום מבצרה שבעבר הירדן, ר׳ אבא בר כהן מכפר עקביה, ר׳ יוסי ממלחיא ור׳ יודן ממגדל שליד טבריה.

בפרק הקודם הזכרנו שרבים היו האמוראים, אשר בגלל הלחץ והגזירות עזבו את א״י ועברו לבבל. מאלה יש לציין את ר׳ הונא בריה דר׳ איקא, ר׳ אבין,

ר׳ אבא, ר׳ יצחק בר אבא ואחרים. כן אנו מוצאים באותה תקופה נציגים של חכמי א״י בגולות שמחוץ לבבל, כגון באלכסנדריה את ר׳ זכאי ואת ר׳ תנחום, ואף במדינות רחוקות יותר, כגון ר׳ אבא ברומי ור׳ אבא בקרתגו.

ואחרון־אחרון נסיים את התקופה הנהדרת הזאת, תקופה של רוב פאר ורוב מעשים, של מפעלים רוחניים כבירים, באיש שעד היום הזה משתמשים בדרשותיו בכל צעד ושעל, הלא הוא האמורא והדרשן הגדול ר׳ תנחומא.

ר׳ תנחומא היה תלמיד מובהק של כל גדולי דורו והדור שלפניו, משום שמטבעו היה עובר ולומד אצל כל אחד ואחד. כשגדל ונעשה לאמורא מפורסם התמסר בעיקר לאגדה ומיעט בהלכה. הוא עלה במעלת המדרש לגדול בעלי האגדה בכל התקופות. אמרו עליו שבכל רגע ורגע היו זורמים ממנו מאמרי אגדה כמעיין המתגבר. הוא היה מופיע בויכוחים עם הנוצרים, היה מבקר אצל הקיסר ודורש הטבות לעמו, בגלל דברים אלה לא פעם נתנסה בייסורים, אבל הוא המשיך בשלו.

הוא היה דרשן מיוחד במינו. לא הסתפק באימרות קצרות שנדרשו מהפסוקים, אלא בנה נאומים ארוכים שלמים, שכולם היו מתובלים בפסוקים אותם קשר וחרז במין אמנות יוצאת מן הכלל, עד כי הרעיון נשאר תמיד שלם ועבר כחוט השני בתוך הנאום כולו. הוא היה משוחח בדרשותיו עם גדולי האומה הקדמונים, במיוחד אהב לעשות זאת עם שלמה המלך, והיה בונה שיחות ריטוריות שיצאו יפות ושלמות מתחת ידו.

אין נושא ביהדות שעליו ר׳ תנחומא לא דרש. וכמובן שהיה מקדיש מחשבה רבה ונאומים רבים לבעיות דורו ובמיוחד לענין הרדיפות והגזירות נגד כנסת ישראל.

אמנם יש לנו ספר שלם מדרשות ר׳ תנחומא „מדרש תנחומא״, אבל חוץ מספר זה מופיעות דרשותיו הרבות בירושלמי ובמדרשים אחרים, שלא נקראים על־שמו.

כשם שר׳ יוסי ב״ר בון היה אחרון בעלי ההלכה בירושלמי, כך גם ר׳ תנחומא הוא אחרון הדרשנים הא״יים. אמנם היו לו תלמידים רבים, ובמיוחד אלה שכתבו וריכזו את דרשותיו בספר, אולם אלה אינם ידועים בשמותיהם.

שני חותמים אלה: ר׳ יוסי בספרות ההלכה ור׳ תנחומא בספרות האגדה מהווים עדות חיה, כי נצח ישראל לא ישקר.

כח. היהודים בא״י בתקופת פילוג הקיסרות הרומית. ביטול הנשיאות

התפשטות הנצרות בא״י. — תיאודוסיוס ה־1. — חלוקתה הסופית של הקיסרות הרומית. — היחסים בין הקיסרים לבין הנשיא והיהודים. — התגברות הגזירות בימי תיאודוסיוס ה־2, במיוחד בהשפעת הנזירים. — חלוקה חדשה של ארץ־ישראל. — הנשיאים: ר׳ גמליאל ה־6, ר׳ יהודה ה־5 ור׳ גמליאל „בתראה״ (האחרון). — ביטול הנשיאות. — חידוש המרכז בטבריה.

מיד לאחר מותו של יוליינוס נחרבו היישובים היהודיים בדרום. הדת הנוצרית נתפשטה והלכה ולחיזוק השפעתם הביאו הרומיים איכרים נוצריים להתישבות קבע, וממילא היו מנשלים את עובדי האדמה היהודיים ויחד עם זאת מנסים להפיץ את הנצרות. ע״י כך נעשו הנוצרים לגורם חשוב באוכלוסיה, לא מבחינה רוחנית אלא מבחינה מספרית. עובדי האלילים בארץ מדורי דורות, כולם ללא יוצא מן הכלל הושפעו מהתעמולה הנוצרית, המירו ועברו אל הנצרות. שני הקיבוצים היחידים שעמדו בסירובם ולא הושפעו מהתעמולה הנוצרית היו היהודים והשומרונים.

תיאודוסיוס ה־1 (ד׳ קל״ט—קנ״ה, 379—395), שעלה לשלטון לאחר ולנס, היה הקיסר האחרון ברומי הבלתי מפולגת, דהיינו על האימפריה כולה. הוכח עכשיו לעין כל, שאין הקיסרים מסוגלים לקיים את אחדות האימפריה. הכתות וההשקפות השונות שקמו ושבאו לידי ביטוי בשטח החברתי, המדיני, ובעיקר הדתי שימשו בערבוביה זו ליד זו או אחר זו וגרמו להתפוררותו של השלטון המרכזי.

לאחר מות תיאודוסיוס ה־1 נחלקה הקיסרות הרומית סופית לשתי ממלכות נפרדות — מערבית ומזרחית. המערבית המשיכה להתקיים תחת השם „ממלכת רומי״, היא כללה את איטליה, את ארצות גליה (אוסטריה, גרמניה, צרפת ובריטניה של היום), את ספרד ואת ארצות אפריקה הצפונית־מערבית. בירת ממלכה זו היתה רומי ושפתה הרשמית — הלאטינית.

הממלכה המזרחית נקראה בשם „ביזנטיה״, והיא כללה את ארצות דרום־מזרח אירופה (ארצות הבלקן של היום), את אסיה הקטנה (טורקיה של היום), את מצרים, את ארץ־ישראל ואת סוריה. בירת ממלכה זו היתה ביזנץ (קונסטנטינפול) ושפתה הרשמית היתה היוונית. הכנסיה הנוצרית היתה שלטת ומפקחת על שתי הממלכות כאחת וכך היתה בין שתי המדינות אחדות דתית.

ארץ ישראל הוכללה, איפוא, במעצמה המזרחית. עוד בימי תיאודוסיוס ה־1, לפני הפילוג הנ״ל, התחילה ירידה רצינית של יהודים מא״י. מספרם נתמעט וגם מצבם הכלכלי היה ירוד. היחס מצד הקיסר ומצד הכנסיה הנוצרית היה מאוד שונה, עליות וירידות תכפו אלו את אלו. מצד אחד הנחילו לנשיאים כבוד רשמי ואף נחשבו לפקידי ממשלה גבוהים, חוקי המדינה אסרו כל פגיעה בכבודם, ניתנה להם סמכות רשמית לדון בעלי דין יהודיים ובסיכום היתה ליהודים פחות־יותר הזכות לחיות לפי דתם (חוקים לדוגמא: איסור מו״מ בשבת עם היהודים, שמירת בתי־כנסת מכל פגיעה נוצרית ועוד...), ומאידך גיסא התעוררות מוגברת של חוגי הכנסיה נגד היהודים, כשזו מלווית בפעולות קנאות של נזירים־פראים שהובאו לכאן ע״י תיאודוסיוס נגד עובדי האלילים, אבל ניצלו מעמדם גם ולפעמים בעיקר נגד היהודים. בעלי הרכוש המועטים מבין היהודים עוררו גם הם את קנאת הכנסיה אשר מנהיגיה היו ברובם מושחתים, רודפי בצע וכו׳...

לאחר פילוג הקיסרות, כאמור למעלה, גברה עוד יותר השפעת הכנסיה. בימי תיאודוסיוס ה־2 (ד׳ קסח—ר״י, 408—450) חודשו הגזירות, כי הוא לקח על עצמו, לפי דבריו, להגן על דת „האמת". הגזירות הראשונות יצאו נגד שרידי עובדי האלילים; אסרו את דת ההילנית וגזרו על סגירת היכליהם. הנזירים הנוצריים הרבים שהתחילו לזרום ארצה בתקופה זו בהנהגת שני ראשיהם, הילאריון והאריטון, היו קנאים ביותר וניצלו את זכותם לפגוע בהיכלות האלילים גם להבדיל נגד בתי־כנסת יהודיים. הם הקימו מנזרים רבים, במיוחד בדרום ובמדבר יהודה. השלטונות לא זו בלבד שלא הפריעו להם במעשיהם הבלתי־חוקיים, אלא אף עודדו אותם וחידשו גזירות נגד היהודים. בין הגזירות הקשות היו: איסור בניית בתי־כנסת או שיקומם מההריסות, וכן איסור על גיור עבדים. כי באותה תקופה היה המשק החקלאי בא״י מבוסס בראש וראשונה על עבודת עבדים. עבדים כנעניים אלה הבינו שכדי לשפר מצבם עליהם לקבל את הדת הנוצרית. אולי בדרך זו גם להשתלט על אדוניהם היהודיים בתקווה שהנוצרים ינשלו לגמרי את היהודים מאדמתם והנחלות יעברו לידיהם. המחוקקים הנוצריים לא מיהרו לאסור על היהודים את החזקת העבדים הנוצריים, כי איסור זה היה פוגע קשות במשק החקלאי וממילא גם בהכנסותיהם בארץ. לכן הסתפקו בהתחלה בצמצום מספר העבדים ובאיסור על גיור עבדים, אולם בשנת ד׳ קפ״ג (423) נאסר על היהודים לגמרי להחזיק עבדים נוצריים. הנימוק לפי דבריהם „כדי לא להשפיל כבוד העבדים „המאמינים" בפני האדונים „הכופרים". איסור זה על החזקת עבדים גרם לחורבנו המוחלט של המשך החקלאי היהודי, אשר נאלצו לעבור למקצועות אחרים, בעיקר למסחר או לרדת לגמרי מא״י לבבל או לארצות אחרות.

גזירות אחרות היו נגד עבודת פקידות של יהודים, עבודת פרך, מסים מיוחדים, איסור על שעשועי פורים, עלילת דם באימנסטר (ד׳ קע״ד, 414), גירוש מאלכסנדריה (ד׳ קע״ה, 415), הפיכת בית כנסת בקושטא לכנסיה (ד׳ ר״ב, 442) ועוד.

באותו זמן הנהיגו השלטונות גם חלוקה מחודשת של א״י לאיזורים ראשיים והם: „פלשתינה הראשונה״ — שכללה את יהודה ואת שומרון עד רפיח שבדרום ובירתה היתה קיסריה. „פלשתינה השניה״ — שכללה את העמקים, הגליל והגולן ובירתה היתה בית־שאן. באיזור זה היו ציפורי, טבריה ועוד. „פלשתינה השלישית״— שכללה את עבר הירדן, הנגב וחצי האי סיני ובירתה היתה מתחילה חלוצה ולאחר מכן העיר סלע־אדום (פטרה).

את הירידה המדינית והרוחנית של יהודי א״י מסמל בעיקר ביטול הנשיאות.

הזכרנו כבר את הנשיא הלל השני, ששלח את סוד העיבור לבבל. אחריו מלך בנו ר׳ גמליאל (הששי), זה הנשיא שהזכרנו כאן בפרקנו שהיה לו כבוד בעיני תיאודוסיוס ה־1. הוא התפרסם בגירוש כל היהודים שהתנצרו מהאומה הישראלית. אמנם הוא עשה זאת נגד דעת הכנסיה, אבל הקיסר עמד לצדו בפעולה זו. מילא אחריו בנו, יהודה (החמישי), שלא ידוע שום דבר על אודותיו ולאחריו בנו, גמליאל (השביעי), הוא „גמליאל בתראה״ (האחרון), שהיה הנשיא האחרון בשושלת הנשיאות שהתחילה עם הלל הזקן ונמשכה במשך 15 דורות. ר׳ גמליאל זה היה מכובד בעיני השלטונות וגם היה לו תפקיד של „פריפקטור״, מושל מחוז. הוא היה יוצא ונכנס בביתם של השרים הגדולים. הוא גם נתפרסם כרופא מצויין שהמציא תרופה למחלת הטחול, ואולי בגלל זה כיבדו תיאודוסיוס ה־2 הרשע. עם כל זה צמצמה הממשלה את זכויות הנשיאות, כי כל קיומו של המוסד הזה היה בניגוד להשקפה הנוצרית.

ר׳ גמליאל, בידעו את חשיבותו בעיני הקיסר, ניצל עמדתו לטובת היהודים, לא שעה לגזירות ולפקודות, בנה בתי־כנסת, דן בין יהודים לבין נוצרים שבאו בפניו — כל זה בניגוד לחוקים. דבר זה עורר את רוגזו של תיאודוסיוס, והוא ביטל את מעמדו של ר׳ גמליאל, רק השאירו בתפקיד הנשיא ליהודים.

אחרי מותו של ר׳ גמליאל בטלה הממשלה לגמרי את הנשיאות ופקדה להעביר לשלטונות את כל כספי ורכוש בית הנשיא. (ד׳ קפ״ה, 425). וכן פקדה להעביר לממשלה את כל התרומות שהיו מגיעות מהקהילות בארץ ובתפוצות לנשיא.

כך נתבטלה הנשיאות, שנתקיימה מימי הלל הזקן במשך כארבע מאות וחמשים שנה, תקופה מפוארת של צאצאי דוד המלך, שושלת אשר סימלה בעצם קיומה את אחדות העם היהודי ואת מלכות בית דוד שהיא חיה וקיימת.

רוב הנשיאים מבית הלל היו ענוים ונוחים לבריות, רודפי צדקה וחסד לומדי ואוהבי תורה, כפי שהגמרא אומרת: „מחוקק מבין רגליו״ — אלו בני־בניו של הלל, שמלמדים תורה ברבים. (סנהדרין ה.).

למרות ביטול הנשיאות המשיכה א״י להיות מרכז חשוב לתפוצות ישראל, בית המדרש שבטבריה שוקק. חכמי טבריה בחרו ב„ראש פרקא״ (ראש פרק או ראש סדר), אשר גם הוא התייחס על בית דוד. כך הערימו היהודים על השלטונות והמשיכו לראות בתורה, בלומדיה ובצאצאי בית־דוד שהיו גדולי תורה ויראי שמים את עיקר חיותם.

כט. היהודים תחת שלטון הביזאנטיים

מצבם בימי ארקאדיוס. — מרקיינוס ואודוקיה ויחסם ליהודים. — הפילוג בכנסיה הנוצרית: ה„אורטודוקסים" והמונופיסטים. — עמדת יובנאליס והמצב בא״י. — מרד השומרונים בימי זנו. — הפרעות באנטיוכיה ועמדת זנו. — עליית יוסטיניגוס. — מעשיו בא״י. — המרד נגדו בקושטא. — אשתו, תאודורה. — השאיפות הדתיות של יוסטיניגוס. — גזירותיו נגד היהודים. — הגזירות בענין קריאת ולימוד התורה. — גזירתו נגד חג הפסח. — הפרעות באפריקה הצפונית. — הפיוטים. — מרד השומרונים.

בתקופה שבין התפלגות הקיסרות הרומית (395) לבין פלישת הערבים למזרח התיכון (640) יכלו היהודים, השומרונים ומיעוטים דתיים אחרים להרים ראש בגלל שתי סבות: א. משום שבתקופה זו חל פילוג חמור במחנה הנוצרי, והם היו עסוקים זה עם זה. ב. משום שהמיעוטים האלה יכלו להביא בחשבון מדי פעם בפעם גם את עזרת הפרסים מבית סאסן. סיבות אלו חיזקו באופן מיוחד את מעמדם של יהודי א״י שנתמכו בשקט ע״י גורמים יהודיים בעלי השפעה בבבל, אולם הן לא הועילו הרבה ליהודי התפוצות, משום שלא היו קיימות אצלם כמו שהיו קיימות בא״י.

אמנם הקיסר הראשון של ביזנטיון, ארקדיוס, (ד' קנ״ה—קס״ח, 395—408), אישר מספר זכויות קודמות של היהודים אשר באו להבטיח את זכויותיהם הדתיות. הוא גם הצהיר שאין היהודים מוגבלים מבחינת החוק הרומי ואף דרש מן הממונה על א״י להזהר ולא לפגוע בכבוד הנשיא, בכבוד בית־כנסת, לתת למשמשים בקודש אותן הזכויות שהיו (להבדיל) לפקידי דת נוצריים. אבל מצב זה לא נשאר קבוע, וכפי שלמדנו בפרק הקודם חידש תיאודוסיוס השני את הגזירות על צורותיו השונות. כל זה נעשה בהשפעת הכנסיה הנוצרית ומנהיגיה אשר לחצו על הקיסר לקבל ולבצע את הגזירות.

אולם לא כל הקיסרים שלאחר תאודוסיוס ה־2 היו מוכנים להכנע בכל ללחצה של הכנסיה. למשל, בזמן ועידת הנוצרים בחלקדון (451), בתקופת מלכותו של הקיסר מרקיינוס, פנו היהודים אליו בבקשה שיחזיר להם את זכויותיהם הישנות. וכן פנו לקיסרית אודוקיה, אשת תיאודוסיוס ה־2, שישבה זמן ממושך בירושלים,

ולמרות אדיקותה הנוצרית לא שנאה את היהודים, בבקשה להשפיע על בעלה ויורשיו לשפר את מצבם. היא באמת השפיעה וכתוצאה מזה הוקל מצב היהודים וגם הורחב השטח בהר־הבית שהיה מיוחד ליהודים. כמובן, שבהשתדלותה זאת עוררה נגד עצמה את כעסם של ראשי הכנסיה.

זה רק סימן אחד למשבר הקשה שפקד את הכנסיה הנוצרית באותה התקופה, באמצע המאה ה־5. עכשיו חל פילוג חמור ביניהם — בין ה„אורטודוקסים" והמונופיסטים — בדבר מהותו של „אותו איש" מייסד כתתם. היה זה למעשה התנגשות בין השלטונות בקונסטנטינפול (קושטא), אשר רצו לרכז בידיהם את השלטון על כל חלקי הקיסרות, לבין שאיפות העצמאות של הפרובינציות המזרחיות — סוריה ומצרים. שני הצדדים חיפו על התנגשות זו בטעמים דתיים. מנהיג הנוצרים בא״י באותה שעה, יובנאליס, עמד מקודם לצד המונופיסטים, דהיינו לצד הפרובינציות, אולם בועידת חלקדון הצטרף גם הוא לאורטודוקסים. כשחזר לאחר הועידה לירושלים נתקבל בבוז ובהתנגדות אבל בעזרת הצבא הקיסרי הצליח לדכא התנגדות זו. כפרס על בגידתו הועלה בדרגה ע״י הקיסר והנהגת הכנסיה ל„פטריארך", ראש כל הבישופים בא״י ובמדינות ערב. מאז והלאה היתה א״י מרכז חשוב של ה„אורטודוקסיה" הנוצרית.

בשביל יהודי א״י היתה התנגשות זו בארץ רק לטובה. כי למרות שיובנאליס עמד לצדם של השלטונות, הרי בכ״ז היו עכשיו היהודים, השומרונים והנוצרים הפורשים רוב מוחלט בארץ, ועובדה זו עודדה אותם לארגן מרידות שונות.

היהודים לא ארגנו מרידות ואף כמעט ולא השתתפו בהן. לעומתם, השומרונים, עוררו מרידות רבות. מרידות אלו היו קשורות בסכסוכים על השלטון בין הקיסר זנו (ד׳ רל״ד—רנ״א, 474—491) לבין מתחרהו, לאונטיוס, שהתייחס באהדה רבה ליהודים ולשומרונים. השומרונים ניצלו סכסוך זה ומרדו (ד׳ רמ״ה, 485). בראש המרד עמד יוסטא שבעיני השומרונים נחשב ל„גואל". בראשית המרד הצליח יוסטא ואף כבש את קיסריה, אולם לאחר מכן, בעזרת כוחות צבא חזקים שהובאו מחוץ לארץ, דוכא המרד באכזריות רבה. כתוצאה מהמרד הוצאו גזירות קשות נגד השומרונים, הרסו את מקדשיהם, נאסר עליהם לעלות להר גריזים, שם הוקמה עכשיו כנסיה נוצרית, ועוד.

למרות שהיהודים לא השתתפו במרד, בכ״ז לא נוקו גם הם מהפורעניות. זה היה גורל היהודים באותה תקופה — לסבול עבור „חטאיהם" הם, וגם עבור חטאי הגויים. במיוחד סבלו היהודים בתפוצות. באנטיוכיה, למשל, ערכו פרעות ביהודי המקום, שרפו בית־כנסת וזרקו את היהודים שהומתו מקודם לכן לתוך האש. (ד׳ רמ״ט, 489). הקיסר זנו, שהיה רשע גדול, העיר על מעשה זה, שהחטא היחידי של

אנשי אנטיוכיה היה בזה, שלא זרקו לאש גם את היהודים שנשארו בחיים. גם בדפנה שליד אנטיוכיה היו פרעות ונשרף בית־כנסת (ד׳ רס״ז, 507). בא״י היה המצב יותר נוח. כאן נהנו היהודים משלווה יחסית. אף בנו בתי כנסת. בית הכנסת בבית־אלפא הוא מהתקופה ההיא. מצב טוב יחסי זה נמשך עד עליית יוסטיניגוס לשלטון (ד׳ רפ״ז, 527).

גדול מלכי ביזנטיון היה הקיסר יוסטיניגוס (ד׳ רפ״ז—שכ״ה, 527—565). הוא היה מוקדוני, ונבדל מכל הקיסרים שקדמו לו בשקידתו הרבה למען סדרי השלטון. היה מומחה בכל השטחים — בפוליטיקה, בענייני דת, צבא, כספים, משפטים וכו׳... דוקא רב־גווניותו זו גרמה לכך, שלא יוכל להתמסר לכל דבר בבת־אחת, וממילא נאלץ להקיף עצמו עם עוזרים, אנשי החצר, שהשפיעו עליו מאד. ההשפעה העיקרית עליו היתה זו של אשתו, תיאודורה, אשר פרשה שלטונה למעשה על המדינה כולה.

תקופת שלטון זו של יוסטיניגוס היא תקופתם הגדולה האחרונה של הביזנטים בארץ־ישראל. הוא ביצר את גבולות א״י, דאג לאספקת מים בערים, הקים כנסיות נוצריות מפוארות ועוד. אולם סדרי שלטון כאלה, כפי שהוא הנהיג ברחבי מדינתו, ומלחמותיו הרבות דרשו הוצאות עצומות אשר רק ע״י מכבש מסים כבד אפשר היה לממן. גם את היחס אל הפושעים הכביד מאד. כל הדברים האלה יחד גרמו למרד נגדו בבירתו ממש, בקונסטנטינפול. המפלגה היריבה לקיסר, ה„ירוקים״, פרצו במרד ולאחר זמן הצטרפו אליהם גם ה„כחולים״, שהיו עד עכשיו ממצדדי הקיסר. (גם זה מראה על היאוש הגדול שאחז באוכלוסיה נוכח מעשיו). המורדים הציתו את הבירה, בחרו במקומו קיסר חדש וכתוצאה מכך רצה יוסטיניגוס לברוח. אולם אשתו תאודורה לא נתנה לו, אלא החליטה להילחם עד הסוף. היא מינתה לראש הצבא את בליסריוס, גייסה צבא־שכיר נוסף והצליחה לדכא את המרד. בזמן דיכוי המרד נרצחו למעלה מ־30.000 תושבים בקונסטנטינפול.

יוסטיניגוס התערב הרבה בענייני הכנסיה הנוצרית. הוא מינה ופיטר אפיסקופים (בישופים), חקק חוקים לחיי נזירות וניהל בעצמו את הסינודים. הכנסיה הקאטולית היתה בעיניו ה„דת״ האמיתית, ולכן עשה את כל המאמצים להכניס תחת חסות „דת״ זו את כל תושבי הקיסרות. מכאן רדיפותיו וגזירותיו הקשות נגד כל יתר הדתות. הוא סגר את השרידים האחרונים של מקדשי האלילים, ניסה להכריח את השומרונים לקבל את הנצרות, נסיון שגרם למרד גדול מצדם (ראה להלן). הוא גם רדף את המינים הנוצריים ברחבי המדינה, אולם בדרכים קלות יותר, כי חשש להתפוררות הקיסרות.

אולם מעל לכל רדף את היהודים. השאיפה לחיזוק הנצרות הביאה אותו

לידי הכרה, שהיא חייבת להיות המקור של כל חוקת האימפריה. כל מערכת החוקים של האימפריה היתה מעכשיו בנויה על טובת הדת הנוצרית. ממילא כל היחס המיוחד אל היהדות שהיה קיים לפי החוק הרומי הקודם, בוטל. כל הרדיפות והגזירות שהיו עד עכשיו בבחינת זמניות והיו מתחדשות ומתבטלות לפרקים, נקבעו עכשיו כחוקים קבועים. בין החוקים היו גם גזירות חדשות, כמו: איסור הופעה כעדים במשפט הגויים (ד׳ רצ״א, 531); הורדת דמי הפיצויים שקיבלו היהודים עקב הפגיעה ברכושם ע״י הנוצרים (רצ״ד, 534); איסור החזקת עבדים ואיסור החזקה באדמה עליה נבנתה כנסיה נוצרית (רצ״ה, 535); איסור על מסחר בקרקעות, בבניינים ובעבדים של הכנסיה; פקודה על העברת חלק רציני של רכוש מקרקעין לידי הכנסיה הנוצרית ועוד.

אולם כל אלה היו גזירות כלכליות שהיו במקרים מסויימים קשות ביותר, אבל אפשר היה להמשיך ולהתקיים גם אתן. הרבה יותר גרועה היתה הגזירה הרוחנית שהיתה בבחינת חידוש גם במהותה וגם בצורתה, כי גזירה זו פגעה באופן החמור ביסוד היסודות של עמנו, בקיום תורתנו ובקיום המצוות (ד׳ שי״ג, 553).

זו הפעם הראשונה התערב קיסר במנהגי בית־הכנסת ולקח לעצמו סמכות לקבוע בדיני קריאת התורה ולימוד התורה. ולצערנו הרב גזירה זו באה בעקבות יהודים פורקי עול ומוסר אשר טרם הגיעו לידי ההכרה, שעלינו להיבדל מהגויים לגמרי ואין להשתמש אף בשפתם הטמאה. היו יהודים שרצו לקרוא בתורה עם תרגום יווני ולא בתרגום אונקלוס, שהיה מקובל על חז״ל. הם פנו בבקשה לקיסר שיתיר להם לעשות זאת. עצם העובדה שיהודים פנו בשאלה כזו לקיסר הרשע היא חילול שם נורא. הקיסר, כמובן, ניצל את ההזדמנות הבלתי חוזרת שניתנה לו כאן, להתערב בפועל בדיני ישראל, והוציא פקודה, בניגוד לדעת חכמי התורה, אשר איפשרה לפורקי עול אלה לא רק לקרוא בתורה ואח״כ לתרגם ליוונית, אלא אף העמיד בדרגה אחת ובזכויות שוות את התורה הקדושה עם, להבדיל, תרגום השבעים. תרגום זה, אשר אמנם נתחבר ע״י חכמי ירושלים באלכסנדריה של מצרים בימי תלמי (ראה ספר קודם), לא היה מקובל בעיני החכמים. כבר אז, ביום סיום התרגום, הכריזו על יום אבל וצום, כי ראו את הסכנות הנשקפות לתורתנו הקדושה בדורות הבאים. והנה עכשיו נתברר שחכמינו צדקו. יוסטיניינוס לא הסתפק בהחלטתו זאת, אלא עשה את עצמו כ„מומחה״ לתורה ולתרגומיה ונתן עצות ליהודים להעדיף את התרגום היווני על התרגום הארמי של אונקלוס. הוא ידע, שרוב היהודים לא ישמעו לעצתו ולכן ניסה להשפיע עליהם גם בדרך אחרת, בדיבורים שאונקלוס היה גר ולכן כאילו אין תרגומו ראוי להילמד.

באותה הזדמנות גם אסר על השימוש בתורה שבע״פ — הן במדרשי הלכה והן במדרשי האגדה — וכל מי שהעז להמרות פיו בכל הפקודות הללו נענש במלקות, בגלות ובהפקעת רכוש.

גזירה עוד יותר חמורה היתה פקודתו הבאה לאסור על היהודים לחוג את חג הפסח, אם במקרה הוא חל לפני ה„פסחא" של הנוצרים.

עם התגברות הגזירות הבינו ההמונים הנוצרים שהקיסר מעוניין ברדיפות ולכן התנפלו על היהודים, הרגו בהם וסגרו בתי מדרש בא״י ובתפוצות. היו מקומות שבהם הרדיפות הגיעו ממש ללא־נשוא. בצפון אפריקה, למשל, לאחר שנכבשה ע״י צבא ביזנטיון מידי הונדלים, חיללו הנוצרים הביזנטיים בתי כנסת רבים והפכו אותם לכנסיות. יהודי העיר בוריאון הוכרחו להתנצר. יש מדרש אגדה המספר שהביזנטים מצאו בקרת החדשה (קרטגו) את כלי בית המקדש שהובאו לשם מרומי ע״י הונדלים, העבירום לקושטא, אך מפחד שמא ימיטו עליהם הכלים אסון, גנזו אותם באחת הכנסיות שבירושלים.

כל הגזירות גם יחד לא יכלו ליהודים. אמנם סבלו, אבל עמדו בכל כוחם בפרץ. במקום לימוד התורה בגלוי למדו אותה בסתר. היהודים רגילים היו לגזירות וקידשו את השם. המטרה של יוסטיניגוס — להעביר את היהודים אל הנצרות לא הצליחה. חז״ל עמדו על המשמר חיפשו ומצאו דרכים שונות וחדשות לקיום התורה שבע״פ. באותם הזמנים נכתבו הפיוטים הראשונים אשר נכנסו במשך הזמן למחזורי התפילות השונות. הפיוטים, לכאורה, נראו כיצירות ספרותיות גרידא, אולם למעשה הם כללו בתוכם דברי הלכה ואגדה, הכל לפי צורך השעה והמקום. דברים חשובים ביותר מהתורה שבע״פ נמסרו בצורות פיוטים שחיזקו את הרוח היהודית, עודדו את היהודים שלא יתיאשו ומנעו מיהודים רבים מלעבור לנצרות.

גם השומרונים לא היו מוכנים לקבל את הגזירות נגדם בשלוות נפש. הם התמרמרו על קיפוחם וחיפשו הזדמנות למרוד בשלטונו של יוסטיניגוס. ואמנם, מרד השומרונים היה המאורע הפוליטי החשוב ביותר בימי יוסטיניגוס בא״י. כתואנה למרד שמשה מעשי הנערים הנוצריים שהיו מידים אבנים בבתי־כנסיות של השומרונים, ולמרות הבקשות והאזהרות הרבות לא הפסיקו. בשנת ד׳ רפ״ח (528) פרץ המרד בהנהגת יולינוס השומרוני, שנבחר על־ידם למלך. המרד פרץ בשכם, מרכז השומרונים, והתפשט משם גם לערים אחרות. השומרונים הציתו כנסיות נוצריות לרוב, רצחו נוצרים, ורק לאחר ששבט ערבי חזק בא לעזרת הצבא הביזנטי, דוכא המרד באכזריות רבה כשעשרים אלף איש מן השומרונים נהרגו. יולינוס נהרג, חלק גדול של השומרונים נשבה ונמסר לאותו שבט ערבי שבא לעזור בדיכוי המרד וחלק אחר של השומרונים התנצר. היישוב השומרוני בארץ התמוטט ובעקבות

זה בא משבר כלכלי חמור על הארץ. בכ״ז לא רצו הנוצרים לשפר מצב השומרונים השרידים, אלא להיפך, עוד גזרו עליהם גזירות מחודשות, שהביאו בסוף למרידה חדשה בשנת ד׳ שט״ו (555), ואשר אליה הצטרפו הפעם גם היהודים בתקווה להשתחרר לגמרי מעול ביזנטיון. המורדים הצליחו לעשות פרעות בקיסריה ואף הרגו את הנציב. אולם בסופו של דבר, גם מרידה זו דוכאה באכזריות ובזה למעשה בא חורבן כמעט מוחלט של השומרונים בארץ.

לאחר מות יוסטיניגוס הונה במקצת ליהודים שבא״י ובחלק מארצות התפוצות, אולם היו מקומות שגם עכשיו היו גזירות, כגון באנטיוכיה, שלא פסקו בה הפרעות. כך זה נמשך עד עליית הפרסים ונצחונותיהם על הביזנטים.

ל. מלחמות הפרסים בביזנטיון והשפעתן על מצב היהודים בא״י ובתפוצות

ראשית הפלישה הפרסית. — הפרעות והמלחמה באנטיוכיה. — הופעת הפרסים בא״י. — בנימין מטבריה. — כיבוש ירושלים. — שלטון היהודים. — בגידת הפרסים. — התגברות הראקליוס. — הגזירות המחודשות. — כיבוש א״י ע״י הערבים. — הגזירות האחרונות של הביזאנטים.

בשנת ד׳ שס״ג (603), פתחו הפרסים בהנהגתו של מלכם, כסרו ה־2, את מלחמתם הגדולה נגד האימפריה הביזאנטית. בשנת שס״ט (609) חצו את הנהר פרת ובשנת שע״א (611) כבשו את אנטיוכיה. כבר בראשית הפלישה הפרסית לארצות האימפריה נתעוררו היהודים לתקוות מחודשות וראו בהם את הגואלים המשחררים מעולה של רומי. התעוררות זו היתה נחלת יהודי התפוצות וא״י כאחד. הנוצרים, לעומת זה, חששו מהתגברות הפרסים ורצו לנצל את שלטונם כל זמן שהוא בידיהם. הקנאים שבנוצרים באנטיוכיה התנפלו על יהודי העיר. היהודים התגוננו בכל כוחם, בידעם שעליהם להחזיק מעמד עד פלישת הפרסים, ואז יוטב להם. ההתנגדות החזקה של היהודים הפתיעה את המתנפלים־הפורעים והביאה למלחמה ממש. הצבא הביזנטי בראשות שר הצבא בונוסוס לקח לידיו את המלחמה ביהודים, וגם נגדו החזיקו היהודים יפה מעמד. רק לאחר שבונוסוס הביא תגבורת מבחוץ הוכרעו היהודים. רבים מהם הוצאו להורג, רבים הוגלו ונמכרו לעבדים וחלק מהם הצליח להמלט על נפשו. כך חוסלה הקהילה העתיקה באנטיוכיה.

באותו זמן מלך בביזנט המלך פוקאס (ד׳ שס״ב—ש״ע, 602—610), אולם מלחמת הפרסים בביזאנטים נמשכה גם לאחר שפוקאס נרצח. בימי יורשו, המלך הראקליוס (ד׳ ש״ע—ת״א, 610—641), (ששלטונו הגיע לקיצו עם עליית הערבים), פלשו הפרסים לאסיה הקטנה ולסוריה. בשנת שע״ג (613) כבשו את דמשק ובשנת שע״ד (614) הגיעו סוף־סוף לשערי ארץ ישראל. יהודי הגליל קיבלו את פני הפרסים בשמחה גלויה, התארגנו, הקימו גדודים והצטרפו אל הפולשים הפרסיים במלחמתם נגד הביזאנטים.

בראש יהודי א״י עמד אז בנימין מטבריה. הוא היה עשיר מופלג, והוא אשר ניהל את המשא־ומתן עם הפרסים בדבר שיתוף הלוחמים היהודים במלחמה נגד הנוצרים, בהם ראה את האויבים העיקריים של עמו. הוא גם הציע את רכושו הגדול

להוצאות מלחמה זו. בגדודים היהודיים התארגנו כעשרים אלף איש ובעזרתם כבשו הפרסים את עכו ועלו על ירושלים. בדרך התנפלו על הנוצרים, את עריהם החריבו, את כנסיותיהם הרסו ורבים מהם הרגו. עוד באותה שנה הצליחו להגיע עד ירושלים ולאחר קרבות עזים ומצור קצר נפלה העיר לידיהם. הפרסים והיהודים הרגישו שהגיעה שעת הנקמה בנוצרים, התנפלו על רוב הכנסיות בירושלים, הרסו ושרפו אותן, ביניהן גם את כנסיית „הקבר הקדוש", שהיתה בעיני הנוצרים החשובה ביותר.

בהתחלה, כל זמן שהפרסים היו זקוקים לעזרת היהודים במלחמותיהם, הטו חסד ליהודים. הם הגלו את הפאטריארך הנוצרי לפרס, הקימו בעיר שלטון יהודי שבראשו הועמד אחד בשם נחמיה בן חושיאל. שלטון זה נמשך מספר שנים, עד שגם הפרסים פנו עורף ליהודים ובזה נתבדו כל תקוות הגאולה. במשך הזמן של השלטון היהודי שוב נתגברה השפעת היהודים על סביבתם, רבים מהנוצרים התיהדו, ואפילו נזירים שלהם הגיעו לידי הכרת השקר שבנצרות ועזבו אותם.

המפנה של יחס הפרסים אל יהודי א״י בא, כנראה, מתוך חשבון מדיני פשוט שלהם. הם רצו לשלוט שלטון ממשי בא״י ורצו להשיג בשביל זה את תמיכת הנוצרים המקומיים. וכדי להחניף לנוצרים אלה התחילו הפרסים לרדוף את היהודים: הטילו עליהם מסים כבדים, אלה שלא יכלו לשלם הוגלו מן הארץ, גירשו את היהודים מירושלים ועוד גזירות אחרות.

בסיכום, כל התקוות שהיהודים תלו בפרסים נתבדו. היהודים באו לידי מסקנה שבעלי־ברית נוחים יותר להם יהיו הנוצרים המונופיסטים, שהיו מתנגדיהם של נוצרי ביזנץ ולכן ניסו להתארגן יחד לשלטון משותף. מאידך גיסא, ניסה גם הראקליוס למשוך אליו בחזרה את היהודים וכאשר זה יצא למלחמה חדשה על הפרסים בשנת שפ״ב (622), לא התנגדו לו עוד היהודים. הראקליוס הבטיח הנחות רבות ליהודים, ובנימין מטבריה הצליח להשיג ממנו גם חנינה כללית לכל היהודים שמרדו נגדו בזמנו והצטרפו לפרסים.

בסופו של דבר, השלטון הפרסי בא״י נתערער. ירידת הפרסים החלה ובשנת שפ״ז (627) כרתו ברית שלום לפיה הפרסים חזרו לארצם, ואילו ירושלים ויתר חלקי א״י חזרו ונכבשו ע״י הראקליוס, וכך נמשך שוב השלטון הביזאנטי בארץ עד עליית הערבים. בשנת שפ״ט (629) נכנס הראקליוס בתהלוכה חגיגית לירושלים והחזיר את כל סדרי הנצרות למצבם הקודם. הכנסיות ההרוסות הוקמו וכל המוסדות הנוצריים שוקמו מחדש. יחד עם זאת חזרו גם הרדיפות נגד היהודים למקומן. כל ההבטחות שהראקליוס הבטיח ליהודים נשכחו בהתערבות ובהשפעת הכמורה והנזירים. הפרעות נתחדשו, יהודים רבים נהרגו, על היהודים הוטל קנס קשה, נאסר עליהם לגור בירושלים ובסביבתה וגם ניסו להטיל שמד המוני מאונס על היהודים.

רבים היו האנוסים שנאלצו מתוך מראית עין להתנצר, ויש אומרים שגם בנימין מטבריה בתוכם. אחרים ברחו למקומות שלא היה שלטון ביזנטי. במיוחד גברו הגזירות לאחר שהחלה הפלישה הערבית.

למרות הכל לא הצליח השלטון הביזאנטי להחזיק מעמד בא״י. הראקליוס הסתבך במחלוקת דתית פנימית של הנוצרים. בינתיים עלו על א״י צבאותיהם של הערבים המוסלמים ועוד בימי מוחמד כבשו את אילת. בימי יורשו של מוחמד, אבו־בכר, חדרו הערבים לנגב, כבשו את עזה (שצ״ד, 634), וניצחו את הביזאנטים גם ליד בית־גוברין. בשנת שצ״ה (635) כבשו את בצרה, בראשית שצ״ו (636) כבשו את טבריה והגליל, ולאחר נסיגה זמנית כבשו הערבים את כל א״י וסוריה. על ירושלים הוטל מצור שנמשך כ־8 חדשים (מיולי 637 עד מרץ 638). אז נמסרה העיר מידי הפאטריארך הנוצרי לידי החליף עומר. כעת כבר הכל, פרט לקיסריה, היה בידי הערבים. בשנת ד׳ אלפים ת׳ (640) נכבשה גם קיסריה, שגם עליה נמשך מצור של 7 חדשים, ובזה נאבד להם משגבם האחרון בא״י. רק הכנסיות הפזורות ברחבי הארץ ומוסדות הנזירים הרבים המשיכו להתקיים ולהעיד שיש נוצרים עוד בארץ.

במשך כל המלחמה הארוכה הזאת שבין הערבים לבין הראקליוס נמשכו הגזירות נגד יהודי א״י והתפוצות, כי הערבים נתקבלו ע״י יהודי א״י וכן ע״י הנוצרים המונופיסטיים כגואלים. וזאת לא יכלו הנוצרים הביזאנטיים לסבול. גזירות אלו הביאו למעשה לחורבן היישוב היהודי בא״י. היהודים נמלטו למצרים, למדינות צפון אפריקה, לקרים ולחבלי הקאווקאז. בכל מקום אליו באו נתקבלו ברצון, ובמספר מקומות אף הקימו ממלכות עצמאיות במשך הזמן, כמו ממלכת הכוזרים.

עם החורבן של היישוב הא״י עלה עוד יותר ערכו של היישוב בבבל, שהפך להיות עכשיו הגורם העיקרי של כל חיי היהודים בעולם.

לא. התגברות המרכז הרוחני בבבל. הדור השלישי והרביעי של אמוראי בבל — רבה ורב יוסף, אביי ורבא

הנהגת רבה בר נחמני ורב יוסף בר חייא. — ר׳ יצחק בר אמי. — רב יצחק. — רב הונא בר חייא. — רב חנא בר חנילאי. — רב חייא בר אבין. — רב סחורה. — רב אבינא. — רב יצחק בר אבדימי. — רב שמואל בר יהודה. — חכמי ה„נחותי״ רבין ורב דימי. — רחבה. — הדור החדש בהנהגת אביי ורבא. — המרכז במחוזא. — רבה בר מתנה. — רב זירא. — רב אדא בר אבא. — רב טיבי בר רב מתנה. — רב ספרא. — רב אחא בר הונא. — מר זוטרא. — אחיו, רב הונא. — רב אחא בר יעקב. — רב אידי בר אבין. — מר בריה דרבינא.

בו בזמן שברחבי האימפריה הרומית על שני חלקיה נמשכה הירידה הרוחנית עקב הגזירות הקשות שנתחדשו לבקרים, הרי בבבל נמשכה העליה ביצירה הרוחנית, שהגיעה לשיאה עם חתימת התלמוד הבבלי.

כבר תיארנו את ההתפתחות הרבה שחלה בעקבות הקמת הישיבה הגדולה של סורא ע״י רב, בהנהגת רב הונא ורב חיסדא. כן הזכרנו את רב יהודה בר יחזקאל שהיה ראש ישיבת פומבדיתא.

לאחר פטירת רב יהודה עמדו בראש יהודי בבל והדור השלישי של האמוראים רבה בר נחמני ורב יוסף בר חייא. רבה עמד בראש ישיבת פומבדיתא במשך עשרים ושתים שנים (ד׳ נ״ח—פ׳, 298—320), ואילו רב יוסף המשיך בהנהגת הישיבה לאחר פטירתו כשלש שנים (פ׳—פ״ג, 320—323). שניהם היו גדולים בתורה וקיבלו כינויי חבה וכבוד על גדולתם זו: רבה נקרא „עוקר הרים״, משום שהצטיין בחריפות, בכושר ניתוח ובהגיון יוצאים מן הכלל, ואילו רב יוסף כונה בשם „סיני״ הבא לסמל את בקיאותו הרבה בכל מיני ברייתות ומדרשים שהיו לתועלת בירור ההלכה. חכמי בבל אף התלבטו במי משניהם לבחור כראש ישיבתם בפומבדיתא ופנו בענין זה לחכמי א״י אשר ייעצו למנות את ר׳ יוסף, אולם הוא לא רצה לקבל את המינוי. כך נבחר רבה בר־נחמני ואילו ר׳ יוסף רק ירש אותו בהנהגה. ענוותנותו של ר׳ יוסף מתבטאת גם בכך, שכל זמן הנהגת רבה לא לקח לעצמו שום גדולה והיה יושב לפני רבה חברו כתלמיד לפני רבו. מאידך גיסא גם רבה שיתף את רב יוסף בכל ההחלטות החשובות שנגעו ליהדות בבל בכלל ולישיבת פומבדיתא

בפרט. כפי שכונו בצורות כינוי שונות בגלל תכונותיהם השונות בידיעותיהם, כך גם בלימודיהם היו בעלי דרכים שונות. רבה, שלמד בא״י וחזר לאחר מכן לבבל, קיבל משיטת הפלפול שהיתה נהוגה בארץ, וכן למד את הדרך לקרב תלמידים ע״י סיפורי משלים קצרים, כדי לאחר מכן לעבור לענייני הלכה מובהקים. הדרך העיקרית היתה לנתח ולמצוא בסיס הגיוני בכל הלכה והלכה. לעומתו, ר׳ יוסף, שכאמור היה בקי גדול, היה מברר כל הלכה והלכה מבחינת המקור שלה בתורה. הבקיאות שלו גרמה לכך שיחדור לכל ברייתא ולכל מדרש, כדי למצוא בהם מקור או נסיון של לימוד ההלכה הנידונה.

גם גורלם של שניהם היה קשה ביותר. רבה סבל רוב ימיו מעוני ונפטר בעודו בן ארבעים בלבד. לפי הגמרא (ראש־השנה י״ח.) רבצה על רבה, שהיה כהן, הקללה של משפחת עלי הכהן „ולא יהיה זקן בביתך כל הימים״. לעומתו, ר׳ יוסף, אמנם היה עשיר בנכסים, במיוחד בכרמים ובפרדסים, מתפרנס בכבוד, ואף היה מקרב לשולחנו תלמידי־חכמים, (לפי הגמרא בכתובות ק״ו: היו 400 תלמידיו מאוכלי שולחנו), בכ״ז היסורים פקדוהו בסוף ימיו וקרה לו הדבר האיום ביותר — שכחת תלמוד. תלמידו הגדול, אביי, היה צריך לשבת אתו ולחזור לפניו על תלמודו, עד כי חזר אליו תלמודו. נוסף למחלה זו גם נעשה „סגי נהור״.

רבה סבל גם מהשלטונות. כבר כתבנו שכתוצאה מהלשנה עליו בדבר ביטול תשלום המס בימי „ירחי כלה״, נאלץ רבה לברוח מפומבדיתא ולנדוד, עד כי נחלש ביותר ונפטר במחבואו, סמוך לפומבדיתא (בבא־מציעא פ״ו.). הגמרא (בבא־בתרא קי״ד:) מספרת על ההכנות הרבות שהכינו לו בפמליא של מעלה, משום שהיה בקי גדול בדיני טומאה וטהרה ועליו היה להכריע בויכוח שהתעורר שם. רק לאחר פטירתו נודע הדבר לתושבי פומבדיתא, ואלה, למרות שבחייו לא התייחסו אליו בכבוד, ערכו לו כעת אבל גדול של שבעה ימים. בגלל בריחתו ופטירתו המהירה לא יכלו בני הדור ההוא לעמוד על טיבו במידות ובקיום מצוות. הם ראו בו רק מעין מוכיח המפריע להם בתענוגותיהם השונים, ודוקא בכך נעוצה גדולתו, שלא חשש מפני איש, אמר ועשה מה שהיה לרצון לה׳.

רב יוסף, שהאריך ימים עליו וגם ירש את מקומו בהנהגת הישיבה, היה מקובל על העם. הוא עמד בקשרים עם כל חכמי דורו ורבים היו תלמידיו, ביניהם שני מנהיגי הדור הבא: אביי ורבא. תלמידים אלה רחשו לו כבוד יוצא מן הכלל. גם מידותיו הרבות נודעו ברבים, במיוחד ענוותנותו שהתחילה בכך שלא רצה לקבל את ההנהגה בחיי רבה (ראה למעלה), וכן התבטאה מידה זו בהודאה בטעות, ביחס של כבוד לכל אדם ובמיוחד לתלמידי־חכמים אותם אהב ממש בכל נפשו. לפי דעתו עומד לימוד התורה מעל לכל. גדולה זכותו של העוסק בתורה מזכותו

של העוסק במצוות (סוטה כ״א.), ואף מהצלת נפשות (מגילה ט״ז:). עם כל־זה היה זהיר וזריז מאד במצוות. הגמרא מספרת על ההכנות הרבות שהיה עושה לשבת: בוקע עצים בידו ממש (שבת קי״ט.), ובקידושין (מ״א.) הוא קובע על מצות קידושין „מצוה בו יותר מבשלוחו״. זכויותיו של תלמיד חכם הן הרבה יותר מזכויות אדם פשוט: ת״ח יכול לעשות דין לעצמו בדבר שאין לו ספק (מועד־קטן י״ז.). כשר׳ יוסף היה יושב לדון והיו באותו יום הרבה מתדיינים, היה מקדים דינו של ת״ח.

ההערצה אליו התבטאה בכבוד הגדול שעשו לו כשנפטר. את מיטתו הוציאו סמוך לשעת ק״ש (ברכות י״ט.). המונים כה רבים באו ללוותו עד־כי גשרי הפרת נשתברו מעומס האנשים (מועד־קטן כ״ה:).

באותו דור היו ידועים עוד האמוראים: ר׳ יצחק בר אמי, עליו אומרת הגמרא (תענית ט״ז.) שכל המידות והתכונות הדרושות לעובר לפני התיבה בתענית ציבור היו בו: מטופל בבנים, עני, פרקו נאה, עניו, רצוי ומקובל על העם, קולו ערב ובקי ללמוד בתורה, בנביאים ובכתובים וכן במדרשי הלכה ובמדרשי אגדה. היה תלמידו של רב חסדא.

כן היה ידוע בנו של רב יהודה בר יחזקאל ראש ישיבת פומבדיתא, רב יצחק, שהיה כבר גדול בתורה עוד בימי אביו הגדול. הוא היה תלמידם של אביו, של ר׳ הונא, של רמי בר חמא, ושל ר׳ ששת. לאחר פטירת אביו קיבל על עצמו את מנהיגות רבה בר נחמני כתלמיד היושב לפני רבו ואף למד אצלו.

מזקני הדור ההוא היה רב הונא בר חייא, שעוד זכה להיות תלמידו של רב ולאחר מכן של ר׳ הונא ושל ר׳ יהודה. כשרב יהודה נפטר היה הוא נחשב לזקן הדור וישבו לפניו כל חכמי פומבדיתא עם רבה ורב יוסף בראשם.

זקן אחר של הדור היה רב חנא בר חנילאי, תלמיד רב־הונא, שהיה מאד מכובד על רבו. היה מפורסם בצדקותו ובעיקר בקיום מצות הצדקה.

מתלמידיו החשובים של רב הונא ומבעלי התפקידים שבישיבתו יש למנות את רב חייא בר אבין, אחיו של רב אידי בר אבין. הוא היה בנו של אבון נגרא אשר הרבה להדליק נרות לכבוד השבת ורב הונא ברכו שיצאו ממנו שני תלמידי־חכמים שיאירו את העולם (שבת כ״ג:). הוא מילא את התפקיד של ראש „ירחי כלה״ בסורא, בימי רב הונא. בעצמו היה מגדולי האמוראים והיה במשא־ומתן הלכתי קבוע עם רוב חכמי דורו. לאחר מכן עלה לא״י ולמד אצל ר׳ אלעזר בטבריה, משם היה שולח הוראות לבבל. כאן בא״י ספג לתוכו מסורות רבות, אותן לקח אתו חזרה לבבל. אז כבר היה זקן וקיבל מפי רבא את הכינוי „הארי שבחבורה״.

תלמידים אחרים של רב הונא באותו דור הם רב סחורה, שהיה רבו של רבא; ר׳ אבינא, שעלה לאחר מכן לא״י; רב יצחק בר אבדימי; ואילו תלמידי רב יהודה

בפומבדיתא היו: רב שמואל בר יהודה, בן למשפחת גרים שבא לחסות בצל השכינה, למד תורה והיה לאחד מגדולי החכמים בדורו. היה מאוד אהוב על רב יהודה רבו, אשר סמך עליו בכל. גם הוא עלה לזמן־מה לא״י ולמד אצל ר׳ יוחנן ואצל ר׳ אלעזר בטבריה, וכשירד חזרה לבבל לקח אתו מסורות רבות, במיוחד מסורות חשובות מפי ר׳ יוחנן. אחד מתלמידיו המובחרים היה האמורא אביי. הוא נחשב ל„רבנן נחותי״, ז. א. חכמים שירדו מא״י לגולה, ובמיוחד לבבל, כדי למסור מסורות ולהסבירן לחכמי בבל.

„חכמי־נחותא״ אחרים היו רבין ור׳ דימי שעשו גדולות ורבות באותה תקופה.

תלמיד חריף של רב יהודה בפומבדיתא היה האמורא רחבה, שגם נשא את נכדת רבו לאשה. תפקידו היה להשגיח על הלימודים בישיבת רבו.

יורשו של רב יוסף בהנהגת ישיבת פומבדיתא היה האמורא הגדול והידוע, אביי, בן אחיו של רבה בר נחמני, שיחד עם חברו הגדול ובר־פלוגתא הקבוע שלו, רבא, בנו של רב יוסף בר חמא, היו מנהיגי הדור ההוא, הדור הרביעי של האמוראים בבבל, אשר נמשך משנת ד׳ אלפים פ׳ עד ד׳ ק׳ (320—340). שניהם הטביעו את חותמם על התלמוד הבבלי ונחשבים עד היום לגדולי האמוראים שבתלמוד מבחינת מאמרי ההלכה שלהם, עד כי המושג „הוויות אביי ורבא״ הפך להיות מעין כינוי לתלמוד הבבלי כולו.

אביי חי כששים שנה (ד׳ ל״ח — ד׳ צ״ח, 278—338). היה גדול בהלכה ובאגדה כאחד, חסיד וישר במעשיו ובמידותיו והיה מין סמל ודוגמא לתלמיד־חכם אמיתי בכל. שם אביו היה כייליל, שהיה אחיו של רבה בר נחמני, אולם אביי לא זכה לראות לא את אביו ולא את אמו, כי הוא נפטר עוד בטרם נולד והיא בשעת הלידה. משום כך גדל בבית דודו, רבה בר נחמני, אשר דאג לו מאד ואף שכר לה אומנת חכמה מיוחדת שהיתה מחנכתו כאם ממש. את האומנת הזאת מזכיר אביי תמיד באהבה ובהוקרה. שמו האמיתי של אביי היה נחמני, וכך קורא לו הרבה פעמים רבא חברו. אולם דודו, רבה, נתן לו את הכינוי „אביי״ שפירושו בארמית „אבי״ ובשם זה נכנס להיסטוריה של עמנו.

דודו ראה בו עוד בילדותו חכם והשתדל הרבה לחדדו ולהחכימו. כן למד אצל רב יוסף, שהיה יורש דודו בהנהגת הישיבה בפומבדיתא. את רב יוסף היה מכבד מאד, ורק רואה מרחוק את אזני חמורו של רב יוסף היה קם מפניו. כבר הזכרנו בפרק זה שאביי היה זה אשר חזר עם רב יוסף על תלמודו, כאשר הלה חלה ושכח. הוא עוד ניהל מו״מ הלכתי עם כל גדולי הדור הקודם: ר׳ יהודה, ר׳ חסדא ואחרים, אבל, כאמור, חברו הקבוע היה רבא. זה גם ניצחו בהלכה, כי הרי נאמר „הלכה כרבא״, פרט לשש הלכות.

באביי נתמזגו שני הדברים המופלאים של אמוראי בבל כאחד, החריפות והבקיאות. הוא היה מקשר שיטות חכמים שונים למעין חוט נפלא, כשהוא מסתייע בראיות מכל שטחי ההלכה שקדמו לו: התנ״ך, המשנה והברייתות. על חריפותו מעיד גם הסיפור הבא: כשרב יוסף נפטר לעולמו, לא ידעו חכמי פומבדיתא את מי למנות במקומו, כי היו ארבעה מועמדים: אביי, רבא, רב זירא ורבה בר מתנה. הוחלט, שכל מי שיאמר דבר הלכה שאין עליו פירכא יהיה לראש, ורק אביי הצליח בכך (הוריות י״ד. סוף המסכת).

אביי היה מומחה בתורת הרפואה אותה למד אצל אמו־מחנכתו. ולכל מי שטען נגד דרכי רפואה אילו היה אומר: „כל דבר שיש בו משום רפואה, אין בו משום דרכי האמורי״ (שבת ס״ז).

הוא גם היה גדול באגדה והוא אשר דרש: „ואהבת את ה׳ אלוקיך״ — שיהא שם־שמים מתאהב על־ידך, שיהא קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים וכו׳... (יומא פ״ו). עיקר הוא התורה, ולכן החשובים ביותר בעולמו של הקב״ה הם לומדי התורה. אבל יחד עם זאת ידע שיש לצרף לתורה גם דרך ארץ כדי להתקיים. הוא בעצמו היה עני מרוד וגם היה חולה, ובכ״ז חילק לעצמו את היממה כך, שביום למד תורה ואילו בלילה עבד בשדה (גיטין ס:). יותר מאוחר עזר לו השם והוטב מצבו הכלכלי והיו לו גם אריסים ופועלים.

אביי היה בעל מידות תרומיות: רודף שלום, אוהב אדם ומכבדם, במיוחד זקנים ולומדי תורה. על מידה זו אמר: „לעולם יהא אדם ערום ביראה (מפרש רש״י: „להערים בכל מיני ערמה ליראת בוראו״), מענה רך — ישיב חמה, (כדברי משלי), ומרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם, ואפילו עם נכרי בשוק, כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה ויהא מקובל על הבריות״ (ברכות י״ז).

הוא גם עסק הרבה בגמילות חסדים גם בעניו, על אחת כמה וכמה בעשרו.

ביחס מיוחד במינו היה מזכה את חכמי א״י, את חכמי ה„נחותי״, שהיו מביאים לו מסורות וברייתות. במיוחד קיבל מרבין ומרב דימי. הוא פסק להלכה, שבני א״י יכולים להמשיך בבבל במנהגיהם הא״יים, אפילו אם הם לקולא, משום „שאנו הבבלים — כפופים להם״, ועלינו ללכת במנהגיהם ולא להיפך (פסחים נ״א).

חברו להנהגת הדור וללימוד התורה היה האמורא הגדול רבא, יליד העיר מחוזא שעל שפת החידקל, סמוך לעיר הבירה אקטיסופון. רבא האריך ימים על אביי ב־13 שנים ונפטר בשנת ד׳ קי״א (351). הוא היה תלמידם של ר׳ נחמן בר יעקב, אשר גם הוא היה תושב מחוזא, וכן של ר׳ חסדא, שהיה לאחר מכן גם חותנו. אולם רבו המובהק היה רב יוסף, אותו היה מכבד מאד. לאחר פטירת רבו זה, כשאביי נבחר לראש ישיבת פומבדיתא, (ראה לעיל), יסד רבא ישיבה משלו במחוזא

עירו, שהיתה במשך הזמן לאחת הישיבות החשובות ביותר בבבל, וכך הלכה ופשטה התורה כשהיא פורצת תחומים ונעשית לעמוד השדרה של יהדות בבל.

בניגוד לאביי שאהב וכיבד מסורות היה רבא גורס לימוד חריף, סברא ולא שמועה. ובדרך חריפה זו משך אליו תלמידים רבים אשר נהנו ממנו ולאחר שהיו יושבים ולומדים אצלו, לא היו יכולים ללמוד אצל אחרים. המסורה התלמודית גם קבעה בכל המחלוקות הרבות שבין אביי לבין רבא את ההלכה כרבא, פרט לששה דברים.

לאחר פטירת אביי נבחר רבא גם כראש ישיבת פומבדיתא, אולם לא עזב את מחוזא, אלא העביר את חכמי פומבדיתא אליו למחוזא ועד לפטירתו, במשך י״ג שנים, היתה ישיבת מחוזא הישיבה הגדולה והמרכזית היחידה בבבל, שבה נתרכזו כל חכמי בבל.

גם הוא ראה בלימוד התורה את הערך העליון, אף יותר מהתפילה. כשראה חכם מאריך בתפילה, העיר: „מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה״ (שבת י.). ההתעסקות בתורה מגינה על האדם מכל פורענות ואינו צריך לשום קרבן כדי לכפר עליו (מנחות ק״י). התורה היא גם התבלין העיקרי נגד השתלטות היצר הרע על האדם, ומשום כך אסור לו לאדם להפסיק ללמוד אפילו לשעה אחת, ואם התבטל ושח שיחת חולין, עובר בעשה (יומא י״ט). הוא גם תלה בביטול תורה את כל הייסורים הבאים על האדם. כמובן, שאהבת לימוד התורה הביאה את רבא גם לאהבה מיוחדת במינה ללומדי התורה, לתלמידי־חכמים. הוא היה אומר: כמה טפשים הם אותם האנשים הקמים מפני ספר תורה ואינם קמים מפני תלמיד־חכם העוסק בתורה (מכות כ״ב:). אהבתו זו לת״ח הביאה אותו שיהפוך תמיד בזכותם. אולם יחד עם זאת נזהר מלתת תואר „תלמיד־חכם״ לכל אדם אשר יושב ולומד תורה, אלא רק אם הוא גם חי ע״פ התורה. „כל ת״ח שאין תוכו כברו, אינו ת״ח״. (יומא ע״ב:). העיקר: תורה עם יראת שמים: „הקב״ה ליבא בעי״ (סנהדרין ק״ו:).

רבא בעצמו נהג בחומרא יתירה ובחסידות מופרזת. היה צם שני ימים יום־הכיפורים, בגלל ספיקא דיומא. כשהיה טועה בהלכה היה מכריז בפני תלמידיו: „דברים שאמרתי לפניכם טעות הן בידי״. היה נוהג בכבוד כלפי כל בני־אדם.

גם רבא ידע שקשה ללמוד בלי פרנסה, אבל הוא קבע סדר אחר מאשר אביי. במקום לחלק את היום ללימוד ואת העבודה ללילה, חלוקה המביאה לעייפות רבה, פיזר את ישיבתו לחדשיים בשנה — ניסן ותשרי — אלה חדשי החקלאות העיקריים, וגם החדשים שבאו לאחר ירחי הכלה, ובחדשים אלה היו התלמידים עובדים כדי שיוכלו לאחר מכן להתפרנס מעבודתם וללמוד במשך כל יתר חדשי השנה. „במטותא

מכם, אל־נא תיראו לפני בימי ניסן ובימי תשרי, כדי שלא תהיו טרודים במזונות כל השנה כולה״ (ברכות ל״ה:).

בניגוד לאביי, זכה רבא כל ימי חייו לתורה ולגדולה כאחד. גם היה מקורב למלכות. במיוחד כיבדה אותו איפרא הורמיז, אמו של שבור מלך פרס, שהיתה שולחת לו סכומי כסף גדולים לחלק לעניי ישראל (בבא־בתרא י׳:).

הוא גם היה בעל אגדה מפורסם וכל הדברים שמנינו לעיל היו מתבטאים באגדותיו. הוא היה דורש ברבים כל שבת בשעת מנחה ודרשותיו היו מלאות בהטפת מוסר ליושר המידות, לאהבת הבריות ולמעשי צדקה. הוא גם היה דורש בארמית להמוני העם, אשר העריצוהו מאד — שלא הבינו אחרת.

לאחר פטירתו נתפלגה ישיבת מחוזא לשני חלקים: תלמידו רב נחמן בר יצחק חזר ושיקם את ישיבת פומבדיתא, ואילו תלמידו הגדול השני, רב פפא, עבר לנרש הסמוכה לסורא והמשיך בכך את מסורת סורא המפוארת.

מחברי אביי ורבא באותו דור יש לציין את רבה בר מתנה, שהיה יחד עם אביי ורבא ורב זירא מועמד למשרת ראש ישיבת פומבדיתא. סימן שהיה חכם גדול בתורה.

רב זירא חברו היה ידוע בטבעו כחריף ומקשה. גם הוא היה בין המועמדים למשרת ראש ישיבת פומבדיתא.

ידידו הקרוב ביותר של רבא היה ר׳ אדא בר אבא. עליו מסופר, שכל פעם בטרם נכנס לשמוע את שיעורו של רבא היה מסדר משנתו כ״ד פעמים. הוא העריץ מאד את רבא — ורבא חיבבו מאד. הוא גם למד אצל אביי, אבל עבר לרבא ואף היה מייעץ לחבריו ללכת ולשמוע את שיעורי רבא. הוא נפטר בגיל צעיר.

אחד מהותיקים ומהאריות שבחבורה היה ר׳ טובי בר־רב מתנה, שהיה מקובל כאיש מופת. הוא גר בעיירה ציקוניא הסמוכה לפומבדיתא. בעיירה זו שימש כמורה וכדיין. היה תלמיד מובהק לרב יוסף ועמד במו״מ הלכתי עם אביי ורבא.

מקשר קבוע בין אביי ורבא לבין חכמי א״י היה רב ספרא. בא״י נתחבב על ר׳ אבהו וממנו שמע מסורות רבות שלאחר מכן חזר והביאן לבבל. וכן המשיך לנדוד מבבל לא״י ובחזורה, כשכל פעם מסדר משהו לחכמי א״י או לחכמי בבל, הכל לפי נסיעתו. דרך אגב היה גם גובה נדרים וחובות לישיבות א״י. הוא עסק גם במסחר ונתפרסם בנאמנותו וביושרו, עד כי קראו עליו „ודובר אמת בלבבו״ — זה רב ספרא (מכות כ״ד). מסופר עליו, שפעם היה לו חמור למכירה ובא אדם לקנותו. אבל ר׳ ספרא היה עסוק בדיוק בקריאת שמע. אמר לו הקונה: מכור לי חמורך בכך וכך, ור׳ ספרא לא השיבו. חשב הקונה שלא מסכים למחיר שהציע, הוסיף למחיר. שוב לא השיב לו וכן הלאה. לאחר שגמר תפילתו אמר ר׳ ספרא לקונה: ברגע

שאמרת את המחיר הראשון גמרתי בלבי למכור לך, רק לא הפסקתי בתפילתי, ולכן אקח רק את המחיר הראשון שהצעת.

רב ספרא נתכבד מאד ע״י אביי ורבא. אביי חיבבו משום המסורות הרבות שהביא לו מא״י (כפי שראינו למעלה את אביי ויחסו למסורות אלו). ואילו רבא חיבבו מאד בגלל לבו הטהור ויושרו. רבא אף כינהו בשם „גברא רבא״ ואף הטיל עליו ועל ר׳ אחא בר הונא לטפל בעגל שאיפרא הורמיז שלחה להקריב.

כשנפטר, פסק אביי שיש לקרוע עליו כדין ת״ח שמת.

הזכרנו כבר את חברו רב אחא בר הונא, אשר גם הוא היה מאד מקובל על אביי ורבא. הוא היה תלמידם של רבה, רב ששת ורב חסדא. גם הוא כונה בתואר „גברא רבא״ ונשלח יחד עם רב ספרא לטפל בקרבנה של המלכה.

ותיק אחר שבחבורה היה מר זוטרא בנו של ר׳ נחמן, האמורא המפורסם. הוא למד אצל אביו הגדול וכן אצל רב יוסף. אבל כבר בימי רב יוסף נחשב מר זוטרא לת״ח מופלג וקיבל רשות לדון ולהורות. מר־זוטרא גר בסיכרא, לא רחוק ממחוזא. הוא נתפרסם בחסידותו המופלגת. גם חיבר את התפילה שלפני ק״ש על המיטה ובה היה מוחל ערב־ערב לכל מי שציער אותו.

אחיו, רב הונא, היה גם הוא תלמיד אביו הגדול. לאחר מכן היה לבר־פלוגתא לרבא. לשם כך היה בא מסיכרא למחוזא להוכיח את דעתו. פעם גם הודה רבא בפניו שטעה.

תלמיד אחר של ר׳ נחמן בר יעקב, גם מזקני הדור ההוא, היה רב אחא בר יעקב. רבא אף כינהו בשם „אדם גדול״. הוא חי בעיירה פפוניא הסמוכה לפומבדיתא. בעיירה זו שימש כמורה הוראה, כדרשן וכמתקן תקנות. סיפרו עליו ניסים הרבה. הוא היה רבם של רב פפא ושל ר׳ אחא ב״ר איקא.

מגדולי הדור ההוא היה גם רב אידי בר אבין, שעל אחיו ר״ חייא כבר כתבנו. גם הוא היה אחד מאורות העולם שהובטחו לאביו ע״י רב הונא בזכות נרות השבת. היה תלמידו המובהק של רב חסדא. אביי כיבדו מאד וראה בו את שריד הדור הקודם ומשום כך היה שואל אותו תמיד בענייני הלכה. הוא היה רבם של רב פפא ושל ר׳ הונא בריה דר׳ יהושע, שלמדו אצלו בעיירה הונציבי שעל שפת החידקל. היו לו שני בנים אמוראים, גדולי תורה: רב שישא ורב יהושע.

נציין כאן עוד אחד מתלמידי ר׳ נחמן בר יעקב ורב ששת, ומחברי רבא, הוא מר בריה דרבינא, שנתפרסם בזכות חסידותו המופלגת ושימש דוגמא ליראת שמים. הגמרא מספרת עליו שישב בתענית כל השנה, פרט לעצרת, פורים וערב יוה״כ (פסחים ס״ח:).

הוא חיבר את התפילה בה אנו מסיימים את תפילת שמונה־עשרה, „אלוקי נצור לשוני מרע״ וכו׳...

לב. הדורות האחרונים של אמוראי בבל. עריכת וחתימת התלמוד הבבלי

הדור החמישי: ר׳ נחמן בר יצחק. — ר׳ פפא. — ישיבת נרש. — רב הונא בריה דרב יהושע. — השתלשלות ההנהגה בישיבת פומבדיתא. — רב זביד. — רב דימי. — חכמי הדור האחרים: רב שימי. — רב אדא בר מתנא. — רב פפי. — רב משרשיא. — רב יוסף בן רבא. — רב ביבי בן אביי. — הדור הששי: אמימר. — רב הונא בר נתן, אמורא וראש גולה. — רב אשי במתא מחסיא (סורא). — עריכת התלמוד הבבלי. — הבעיות ופתרונן. — עוזרי רב אשי. — מבנה התלמוד הבבלי. — התוכן: ההלכה והאגדה. — ערך התלמוד הבבלי לעם ישראל. — ההבדלים בין הבבלי והירושלמי. — רבינא. — המשך השתלשלות ההנהגה בישיבת פומבדיתא: רפרם (הראשון). — רב כהנא (הרביעי). — מר זוטרא ורב אחא בר רבא. — רפרם (השני). — רב אבהו. — רב סמא. — רב יוסי (יוסף), אחרון האמוראים בפומבדיתא. — השתלשלות ההנהגה בסורא (מתא מחסיא): רב יימר ומרימר. — רב אידי. — רב נחמן בר רב הונא. — מר בר רב אשי. — רבה תוספתאה. — רבינא, אחרון האמוראים בסורא. — חתימת התלמוד הבבלי.

הדור החמישי של אמוראי בבל נפתח בסוף ימי רבא ונמשך בערך עד ד׳ אלפים ק״מ (380).

התפתחות לימוד המשנה והסברה מסומלת כאן שוב ע״י הקמתן מחדש של שתי ישיבות מרכזיות: ישיבת פומבדיתא שבה ירש את מקומו של רבא, האמורא ר׳ נחמן בר יצחק, והקמת ישיבה חדשה, גם ע״י יורשיו הרוחניים של רבא, היא ישיבת נרש הסמוכה לסורא, בהנהגת ר׳ פפא.

זקן הדור היה ר׳ נחמן בר יצחק, משום שהוא היה עוד תלמידו של ר׳ נחמן בר יעקב וע״י כך לא רק יורשו של רבא, אלא גם חברו. כן למד אצל רב חסדא. ואילו רב פפא היה הרבה יותר צעיר ממנו, כי הוא היה תלמידם של אביי ורבא, ויחד עם רב הונא בריה דרב יהושע נחשבו לבחירי תלמידי רבא, שרבם מוסר להם הוראות כיצד לנהוג ולפסוק.

ר׳ נחמן בר יצחק שימש עוד בימי רבא כראש כלה בישיבת מחוזא. היתה לו שיטה מיוחדת משלו בדרך לימודו. בראש וראשונה סדר ודיוק; הן במסירת

השמועות והן בדיוק גוסח המשנה ובאותיותיה. לשם כך היו לו סימנים מיוחדים. משום כך נחשב ר׳ נחמן לאחד מגדולי המסורה בתלמוד. הוא קירב מאד אליו את רבו, את רב נחמן בר רב חסדא, שהיה ידוע כמורה הוראה בעיירה דרוקרת וגם היה ראש העיר. ר׳ נחמן בר יצחק אהב מאד את דרשותיו של חברו זה.

ר׳ נחמן בר יצחק הצטיין גם במידות ובעיקר ביחסו אל חבריו ואל כל בני האדם. היה רודף שלום ומכניס שלום בין אדם לחברו ובין איש לאשתו. הוא התנגד באופן קיצוני לגאווה, ואף נגד השמונה שבשמינית. וכן היה מקפיד מאד במצוות וקבע „חביבה מצווה בשעתה" (פסחים ק״ה:). במיוחד נזהר בכבוד מצוות שבת. היה עושה כל מיני עבודות בערב שבת והיה אומר: „כל המענג את השבת ניצול משיעבוד גלויות" (שבת קי״ח:).

אולם על הכל עמד אצלו לימוד התורה. היה קורא ללימוד תמידי ואסר להתבטל אף לרגע, כי הביטול מביא לידי עבירה או להרהור עבירה, ולפי דעתו „הרהורי עבירה קשים מהעבירה" (יומא כ״ט.).

ר׳ נחמן עמד בראש ישיבת פומבדיתא עד שנת פטירתו ד׳ קט״ז (356).

לאחר פטירתו עברה הנהגת הדור אל רב פפא ואל רב הונא בריה דרב יהושע שהיו תלמידי אביי ורבא, כפי שהזכרנו. עכשיו נעשתה נרש המרכז התורני הגדול, כשע״י כך מתחדשת גדולת סורא. שני גדולים אלה שיתפו פעולה יפה זה עם זה, כשר׳ פפא נחשב לראש הישיבה ואילו ר׳ הונא לראש ירחי הכלה. שניהם עסקו בהלכה.

מצבם בנרש לא היה טוב ביותר, משום שאנשי עיר זו לא הצטיינו במוסריות יתירה וכבר בימי רב דיברו עליהם רעות. ולמרות יחסם הגרוע גם לתלמידי חכמים היתה ישיבת נרש בימי רב פפא מפורסמת ביותר ומאות תלמידים נהרו אליה. למזלו של רב פפא היה עשיר מופלג ולא נזקק לחסדי בני העיר, וכפי שהגמרא מספרת היו מאתיים תלמידים מאוכלי שולחנו (כתובות ק״ו.). הוא עסק בתעשיית שיכר ונתעשר, אבל הוא היה תולה עשרו בעובדה שהתחתן עם כהנת (מ״ט.).

בקביעת ההלכה היה רב פפא הולך תמיד בשביל האמצעי. היה מפחד להכריע לכאן או לכאן, ולכן השתדל לקיים את שתי הדעות, אם זה היה אפשרי. הוא היה מסתובב במקומות רבים וניסה בכל מקום ללמוד מדברי חכמים קדמונים ולהסיק מדברים אלה לגבי קביעת הלכה.

רב פפא הצטיין במידותיו ובמיוחד בכבוד תלמידי חכמים. בעת נדודיו, כשהיה מגיע לעיר מסויימת היה הולך לבקר קודם את חכם העיר. פעם אף גזר תענית על עצמו משום שלא דיבר בכבוד על ת״ח אחד.

רבים היו תלמידיו של רב פפא, ביניהם שני גדולי הדור הבא: רבינא ורב אשי. רב פפא עמד בראש ישיבת נרש עד שנת פטירתו, ד׳ קל״ו (376).

יורשו של ר׳ נחמן בר יצחק בהנהגת ישיבת פומבדיתא היה תלמידו רב חמא. (משנת ד׳ קט״ז—קל״ז, 356—377). רב חמא היה תלמידו של רבא, ממנו למד חריפות. בעצמו היה יליד העיר נהרדעא ומשום כך קיבל את הכינוי „אמוראי דנהרדעי״. רב חמא, כרבא רבו, עמד בקשרים די הדוקים עם המלכות.

יורשו בהנהגת ישיבת פומבדיתא היה רב זביד, שעמד בראש הישיבה כשמונה שנים (ד׳ קל״ז—קמ״ה, 377—385). הוא היה תלמידם של אביי ורבא.

לאחר פטירת רב זביד עמד בראש הישיבה בפומבדיתא רב דימי מנהרדעא. הוא היה מזקני הדור ועוד למד אצל רב יוסף, אבל להנהגת הישיבה הגיע רק בסוף ימיו לתקופה של שלש שנים (ד׳ קמ״ה—קמ״ח, 385—388). התפרנס ממסחר בתאנים, ובזה נחשב לאחד מגדולי הייבואנים בבבל.

חכמים אחרים באותו דור היו: רב שימי, שהיה תלמידם של אביי ורבא, ובמיוחד היה מקורב לאביי, לו היה עוזר בעבודות חקלאיות כדי שרבו יוכל ללמד אותו בלילה. לאחר מכן ישב גם לפני רב פפא אולם לבסוף נפרדו. הוא היה מומחה לרפואה (גיטין ע.).

רב אדא בר מתנה שייך עוד לדור חברי אביי ורבא אבל גם לדור זה, משום שנתחבר במיוחד לרב פפא ולרבינא. הוא מסר את נפשו ונפש משפחתו על לימוד תורה. הגמרא מספרת עליו בעירובין (כ״ב.), שהיה הולך לביהמ״ד רעב ומשאיר את ב״ב רעבים. וכאשר אשתו שאלה אותו מה לתת לאכול לילדים, ענה לה: האם כלו כבר העשבים באגם? (רש״י מפרש שם שהיא היתה לוקטת עשבים, טוחנת אותם ועושה מהם פת). וע״ז אמר רבא: „אין אתה מוצא את התורה אלא במי שמשים עצמו אכזרי על בניו ועל בני ביתו.

אחד מגדולי תלמידיו של רבא היה רב פפי, שניהל ישיבה והקים דור חדש של חכמי תורה, ביניהם שני האמוראים הגדולים של הדור הבא, רב אשי ומר זוטרא.

תלמיד גדול אחר של רבא היה רב משרשיא, שהיה ידידו הקרוב של רב פפא ולאחר מכן של רב אשי. הוא היה מתומכיה הנלהבים של ישיבת רב אשי במתא מחסיא.

ולבסוף, שני הבנים של שני האמוראים הגדולים: ר׳ יוסף בנו של רבא, ור׳ ביבי בנו של אביי.

רב יוסף היה תלמידו של אביו הגדול וכן תלמידו של רב יוסף בר חייא. אביו החזיקו לת״ח גדול והיה מזרזו להתמדה בלימוד התורה.

רב ביבי גם למד אצל אביו אביי, וכן אצל רב יוסף. הוא עמד תקופת מה בראש ישיבת פומבדיתא, לאחר פטירת אביו ובזמן שרבא ישב במחוזא ונחשב גם לראש פומבדיתא. כל גדולי דורו החשיבוהו מאד.

הדור הששי של אמוראי בבל נפתח עם אחד מזקני הדור הקודם, האמורא אמימר, ונמשך עד סוף ימי רב אשי ורבינא, גדולי הדור, עורכי ומסדרי התלמוד הבבלי וראשוני חותמיו, ז. א. עד שנת ד' אלפים ק"צ בערך (430).

אמימר היה יליד העיר נהרדעא והוא אשר החזיר את עטרת עירו ליושנה. אמנם למד בפומבדיתא, אבל בעיקר נתקשר לעירו וקיבל תורה מפי חכמיה — רב זביד ורב דימי — ולאחר מכן החזיק ישיבה גדולה בעירו, תקן בה תקנות והיה לאחד מגדולי חכמי בבל ולאחד מהמכובדים של נהרדעא. הגמרא מספרת (ביצה כ"ה:), שלאחר דרשתו ב„שבתא דריגלא" היו בני העיר נושאים אותו על כתפיהם לביתו. הוא גם הוזמן מדי פעם בפעם לערים אחרות להורות, לתקן תקנות ולעמוד על טיב התפתחותה הרוחנית של העיר. כך אנו מוצאים אותו במחוזא, במתא מחסיא ובמקומות אחרים. כל גדולי הדור ישבו לפניו ולמדו אצלו. בין אלה יש לציין את רב אשי, את מר זוטרא, את רב אחא בר רבא, וכן ראש הגולה רב הונא בר נתן.

רב הונא בר נתן היה לא רק גדול בתורה שספג לתוכו את תורת רבו, אמימר, אלא גם ראש הגולה, תורה וגדולה במקום אחד, שהגמרא מעידה עליו, שלא היה כמוהו משמש בשני כתרים אלה גם יחד מאז רבי יהודה הנשיא ועד רב אשי, ז. א. מחותם המשנה עד מסדר התלמוד (גיטין נ"ט.).

רבותיו היו: רבא, שהספיק עוד ללמוד אצלו במחוזא, רב נחמן בר יצחק בפומבדיתא, רב פפא בנרש, אמימר בנהרדעא ורב אשי במתא מחסיא (סורא). עם רבותיו אלה עמד גם בקשרים הדוקים, ובמיוחד עם רב אשי שהיה חברו הקרוב ביותר. ועל־זה מספרת הגמרא, שמלאך המות בא אל רב אשי לקחת נשמתו, ביקשו רב אשי לחכות זמן מה. אמר לו המלאך: „לא אוכל לחכות, כי כבר הגיעה שעתו של רב הונא בר־נתן לעלות לגדולה ואין מלכות נוגעת בחברתה" (מועד־קטן כ"ח.).

רב הונא היה מאד מקובל גם על המלך הפרסי יזדיגרד ה־2.

בדור הזה של האמוראים חלה שוב התפתחות גדולה בשתי הישיבות המרכזיות של בבל — פומבדיתא וסורא. ישיבת סורא שוקמה מחדש במתא מחסיא ע"י אחד מגדולי האמוראים בכל תולדות התלמוד, מסדרו ועורכו של התלמוד הבבלי, רב אשי. (ד' אלפים צ"ה—קפ"ז, 335—427). יש מעין סמליות בעובדה שר' אשי נולד בשנה בה נפטר רבא.

רב אשי עמד בראש ישיבת מתא מחסיא — סורא חמשים ושש שנים. במשך שני דורות אלה הקים אלפי תלמידי־חכמים. אולם מפעל חייו בתקופה ארוכה זו היה עריכת התלמוד הבבלי. כל חודש משני חדשי ירחי כלה בשנה היה לומד ומסיים מסכת אחת, כך שבשלושים השנים הראשונות סיים את הש"ס כולה, שתי מסכתות בשני חדשי כלה של כל שנה. בשלשים השנים האחרונות עשה זאת מחדש וכך יצא

שסיים את הש״ס כולה פעמיים. וזה מה שמציין רבינא, תלמידו הגדול של רב אשי: שיש מהדורא קמא (ראשונה) ומהדורא בתרא (אחרונה) של גירסת רב אשי בש״ס.

מפעל חייו של רב אשי דומה לגמרי למפעל חייו של רבי יהודה הנשיא. כשם שלפני רבי עמדו כבר משניות מסוגננות וקבועות, כמו משנת ר׳ עקיבא ומשנת ר׳ מאיר, אלא שהיו חסרות סידור, תכנון ועריכה ובא רבי ועשה עבודות אלו, כך גם לפני רב אשי עמדו כבר סוגיות שלמות בתלמוד שהיו כבר מסודרות וערוכות בצורה קבועה, אלא שהיו פזורות פה ושם ועל רב אשי היה מוטל התפקיד לסדר את החומר הרב הזה, להכניסו למקום המתאים ולפעמים גם לסגנן אותו. גם המטרה של שני גדולים אלה דומה. גם רב אשי, כמו רבי בשעתו, דאג שלא תשתכח התורה, לא ילכו לאיבוד חידושי התורה ויש לכן לרכזם. אולם העבודה שהיתה מוטלת על רב אשי היתה קשה יותר. כי לידי רב אשי הגיע חומר הלכתי ואגדתי עצום מבתי מדרש שונים — מא״י ומבבל, — בשפות שונות — בלשון הקודש ובארמית, — בגירסאות שונות, בסגנון שהיה רחוק מלהיות אחיד, חומר שרובו היה מבוסס על „מסורות״ (שמועות) שהיה צורך חיוני לבדוק אותן, לברר אותן, ללבן כל גירסא וכל שמועה ולמסור לדורות הבאים דבר שלם ומדוייק בתכנו, בצורתו, בלשונו ובסגנונו. העבודה הזאת היתה גם אחראית ביותר. האחריות שהיתה מוטלת עליו היתה גדולה מאד. פעמים רבות קרה שהגיעו לידיו לא רק גירסאות שונות אלא גם דעות מנוגדות ועליו היה להכריע איזו מהדעה היא ההלכה האמיתית ואיזו לא. ההלכה היתה צריכה להתאים להלכה במשנה, כי אין בזכות אמורא לחלוק על תנא, וכן עליו היה לברר את השתלשלות ההלכה מדורות הראשונים של התנאים ועד ימיו הוא. העבודה הזאת היתה קשה יותר גם משום שים התלמוד הרבה יותר רחב מים המשנה. לכל משנה ומשנה היה צריך רב אשי להתאים ולצרף דפים שלימים, ולפעמים עשרות דפים, של גמרא. ולאחר שנאסף כבר כל החומר השייך לאותה המשנה, היו צריכים להכניס בו סדר, להשוותו עם חומר אחר, דומה לו, להעביר קושיות ותירוצים ממקום למקום, להביא ראיות והוכחות ממקום למקום, לקבוע ולסגנן כל קושיה, כל תירוץ, כל בעיה, כל ראיה, ומכאן הניסוח של המונחים התלמודיים: כמו „תיקו״ — שפירושו אין הכרעה, „מיתיבי״ — קושיא, „ורמינהו״ — סתירה, „איבעיא להו״ — היה להם קשה, וכן האבחנות הדקות שבין ״תנן״ — המציין מובאה ממשנה לבין „תניא״ — המציין מובאה מברייתות ועוד דברים רבים אחרים.

כל הדברים הנ״ל מעידים על רב אשי שהיה גדול מאוד בתורה ובקי עצום בהלכה, כי הרי בלעדי זה לא יכול היה שום אדם לגשת לעבודה קשה זו. אולם עם כל ידיעותיו אין לתאר שאדם אחד בלבד עשה את כל המלאכה הגדולה והקשה הזאת. כשם שרבי יהודה הנשיא סידר וערך את המשנה בעזרת פמליא שלימה של

תנאים בני דורו, כך גם רב אשי עשה את העבודה הזאת בעזרת חכמים רבים אשר ישבו לפניו תקופה ארוכה בישיבתו הגדולה בסורא, ונקראו בשם רבנן דבי רב אשי.

אולם עבודתו של רב אשי לא היתה החתימה, כי אם העריכה בלבד. הוא הכין את כל התלמוד הבבלי לחתימה, אלא שרב אשי הרי נפטר בשנת קפ״ז ואילו עבודת החתימה נעשתה ע״י רבינא, שהיה ראש ישיבת סורא כחמישים שנה לאחר רב אשי ונפטר בשנת ר״ס (500). הוא נעזר בעבודתו ע״י ר' יוסי, שהיה בתקופתו ראש ישיבת פומבדיתא. כל החומר שנצטבר שוב במשך 50—60 שנה אילו, הוסיף רבינא לתלמוד הבבלי, כל דבר במקומו המתאים, כפי שנקבע ע״י רב אשי בשעתו. בכל אופן העבודה העיקרית והחשובה ביותר נעשתה ע״י רב אשי ולא יתכן בכלל לתאר מפעל כביר זה בלי עבודת רב אשי.

לגבי עבודה זו יש לציין גם את המצב הפוליטי והכלכלי המצויין שהיה קיים במשך רוב ימי רב אשי. המלכות הפרסית של אותה תקופה היתה מטה חסד ליהודים. המלך יזדיגרד ה־2 הוקיר מאד את חכמי היהודים. נוסף לכך היה רב אשי עשיר מופלג ומבורך בנכסים מרובים ויערות וזה איפשר לו לכלכל את החכמים שישבו אתו על התורה ועל העבודה. גם בזה משווה אותו הגמרא לרבי: „מימות רבי ועד רב אשי לא מצאנו תורה וגדולה במקום אחד״. (גיטין נ״ט).

מבנה התלמוד הבבלי הוא כדלהלן:

בסדר זרעים אין גמרא מלבד למסכת ברכות. בסדר מועד יש על כל המסכתות, פרט לשקלים, שיש רק תוספתות. בסדרי נשים יש גמרא על כל המסכתות. בסדר נזיקין יש על כל המסכתות, פרט לעדויות ולאבות. בסדר קדשים גם על כולן, פרט למסכתות: תמיד, מדות וקנים. בסדר טהרות יש גמרא רק על מסכת נדה. כל המסכתות בש״ס שאין עליהן תלמוד בבלי, אין פירושו שלא נלמדו בבבל אלא שהסוגיות שלהן וחידושי התורה שחודשו בהן לא הוכנסו למסגרת התלמוד הבבלי אלא נשארו בתוספתות השונות.

התוכן של התלמוד הבבלי הוא עצום ורב־גווני. בראש וראשונה הוא כולל את כל הנושאים בהם עוסקת המשנה, כפי שפרטנו בפרק י'. ונוסף על כך באו בגמרא מדרשי הלכה ומדרשי אגדה רבים. וזהו בעצם עיקר הגמרא: ההלכה על כל פרטיה ודקדוקיה וגם אגדה. אין ההלכה והאגדה מחולקות זו מזו, אלא הן באות משולבות זו בזו. בכל זאת אפשר להבחין יפה בין ההלכה לבין האגדה, כי ההלכה מכילה את כל החוקים של התורה שבע״פ, את כל מדרשי הפסוקים כפי שנלמדו עוד בימי התנאים (ראה פרק ב' על ר' עקיבא ור' ישמעאל) ונמשכו במשך כל דורות האמוראים. המטרה של המדרשים האלה ידועה: לברר, לקבוע ולהתאים כל דין והלכה לפסוק, למלה או לאות מהם לומדים אותם. החלק ההלכתי גם כולל את צורת

המו״מ של התנאים והאמוראים הרבים בקביעת ההלכה וכן את פסקי הדינים הרבים— קביעת ההלכה לפי תנא זה או זה, לפי אמורא זה או זה. הקביעה הזאת נעשתה ע״י כללים קבועים פחות־יותר, כמו למשל: „הלכה כשמואל בדינא וכרב באיסורא״ או „הלכה כרב נחמן בדיני״ ועוד. וכן קביעת הלכה של יחיד ורבים ועוד. יחד עם זאת יש פעמים רבות קביעות חד־פעמיות. לאחר שקלא וטריא (מו״מ) ארוך קובעת לפעמים הגמרא „הלכה כפלוני אלמוני״.

החלק האגדתי בגמרא יש לו מטרה מרכזית משלו: לחנך וללמד את הדורות הבאים על מידותיהם התרומיות והמוסריות של חז״ל, על חייהם והתנהגותם, ללמוד מדרכם ולנהוג כמוהם. חז״ל לא רק שימשו דוגמא חיה לחיי מוסר נעלים ונשגבים, אלא גם היו עוסקים באגדה, בדרשות של פסוקים מהתורה, הנביאים והכתובים. דרשות אלו היו עוסקות ביראת ה׳, בתוכחה ובמוסר, בדעות על המעשים הרצויים של האדם, בהערות חיוביות על תולדות ישראל בעבר, בהארה על חיי התנאים, בתקוות לגאולה, בשכר ועונש, בעוה״ז ובעוה״ב, ועוד. כן כללו דרשות אלו משלים, פתגמים, ניבים עממיים ועוד. הצד השווה בכל החומר הזה הוא שכולם ביחד חיוביים הם ונקראים מאמרי חז״ל.

את ערך התלמוד הבבלי לעם ישראל לדורותיו אי אפשר להקיף ולבטא, כי כל מה שנגיד ונגדיר הוא כאין וכאפס למפעל עצום זה. התלמוד הבבלי שמר מאז קיומו ועד היום הזה על נר ישראל שלא ייכבה בחשכת הגלות. בירור ההלכות והחוקים נתן חוקה אחידה וקבועה לעם מחוסר מולדת בארצו הקדושה ובכל ארצות הגולה, שיכול היה להמשיך את קיומו כעם אחיד ומאוחד בתורתו. התלמוד הבבלי השלים את התורה, את הנביאים והכתובים ואת המשנה ויצר יחד אתם שלימות, מעין הרמוניה מופלאה שאי־אפשר בשום פנים ואופן להפריד עוד. התלמוד הבבלי האיר לעם ישראל בגולה, בו מצא האדם היהודי נחמת בצרותיו הרבות, בו השכיח את כל יגונו ובו גרם לשמחה אמיתית־שלמה שאין עוד שמחה כמותה בכל העולם כולו. התלמוד הבבלי יצר טיפוס חדש של איש יהודי, דמות של תלמיד חכם, אשר כל חייו וכל הליכותיו שקועים בתלמוד ומתאימים לגמרא. זוהי הדמות האידיאלית אליו אנו שואפים וכל צעיר ומבוגר בישראל צריך לשאוף. בדמות הזאת נתמזגו מידות המלומד והאיש החרד לדבר ה׳ כאחד. זוהי דמות של איש המכוון את כל מעשיו לשם שמים.

התלמוד הבבלי עלה על התלמוד הירושלמי בהיקפו, בנושאיו בפרסומו ובעיקר במספר לומדיו, כשם שהמרכז הרוחני בבבל עלה במשך הזמן על המרכז הא״י בכל העניינים הנ״ל. אולם גם התלמוד הבבלי עוסק בכל מה שקשור עם א״י, בייעודו הגדול של עם ישראל ובתקווה למשיח. התלמוד הבבלי הגן עלינו בכל מקום

שהיינו, וראוי אולי לסיים נושא זה בתפילת רב, האמורא הראשון והגדול של בבל: „עלינו לשבח לאדון הכל... שלא עשנו כגויי הארצות... שלא שם חלקנו כהם״ וכו׳...

חידושי התורה וההלכה שהופיעו לאחר חתימת הבבלי לא נכנסו עוד לתלמוד הבבלי אלא נקבצו יחד לאחר מכן ע״י גאוני בבל בתוספתות שונות. חכמים אלה נקראו בשם „סבוראים״.

נוסף על חכמתו הרבה ועשרו המופלג היה רב אשי גם בעל מידות מוסריות יוצאות מן הכלל. במיוחד נתפרסמה ענוותנותו ומסירות נפשו למען אחרים.

כל הדברים האלה חיברו יחד ונתנו לנו את האיש המופלא הזה בעל המפעל הגדול.

חברו הקרוב ביותר של רב אשי ועוזרו הנאמן בעריכת התלמוד הבבלי היה רבינא. הוא עוד היה תלמידו של רבא ונתחבב עליו מאד. הוא היה גם תלמידו של ר׳ נחמן בר יצחק, ולאחר שרב אשי יסד את ישיבת מתא מחסיא בסורא וקיבץ אליו את חכמי דורו שיעזרו לו בבירור ובליבון הבעיות הקשורות לתלמוד, נעשה רבינא לאחד החשובים ביותר במפעל זה כידידו וחברו של רב אשי. הגמרא אומרת ש„רב אשי ורבינא — סוף הוראה״. היה גדול בהלכה. הגמרא אומרת ש„בכל התורה כולה רב אחא לחומרא ורבינא לקולא, והלכה כרבינא״, (פרט ל־3 דברים).

ההתרכזות בבירור ובליבון ההלכות והסוגיות בסורא לא מנעה ולא ביטלה את הלימוד ביתר הישיבות. במיוחד בפומבדיתא נמשכה ההוראה בכל עוזה.

לאחר פטירת רב דימי (ראה למעלה) עמד בראש ישיבת פומבדיתא האמורא רפרם (הראשון), ידידו וחברו של רב אשי, (משנת ד׳ קמ״ח—קנ״ה, 388—395).

לאחר רפרם „מלך״ בפומבדיתא רב כהנא (הרביעי), שהיה תלמידו של רב זביד ורבם המובהק של רב אשי ושל רב אחא בר רבא. הוא היה תושב העיר פום־נהרא ועמד בראש הישיבה בפומבדיתא בשנים ד׳ קנ״ה—קע״א (395—411).

עם פטירת רב כהנא נמנו למעשה שני אמוראים כראשי ישיבת פומבדיתא: מר זוטרא ורב אחא בר רבא.

מר זוטרא עמד, כנראה, בין השנים ד׳ קע״א—קע״ד (411—414) ורב אחא מד׳ קע״ד—קע״ט (414—419). שניהם השתייכו לחברת אמימר, רב אשי ורבינא. במיוחד אנו מוצאים את אמימר, רב אשי ומר זוטרא לסעוד יחד (פסחים ק״ג., ברכות נ״ה:) ולבקר זה את זה. מר זוטרא חיבר תפילה מיוחדת לברכת אבלים בהזדמנות שבא לבקר את רב אשי באבלו (ברכות מ״ו:).

רב אחא היה תלמידו של רב כהנא (וכפי הנראה גם עוזרו בהנהלת הישיבה עוד בחייו). הוא התייחס לרבו זה ממש בחרדת קודש. חברו ובר־פלוגתא הקבוע שלו בתלמוד הבבלי הוא רב אשי. אולם כיבדו זה את זה מאד.

בשנים ד׳ קצ״ג—ר״ג (433—443) עמד בראש ישיבת פומבדיתא האמורא רפרם (השני). הוא היה תלמידו של רב אשי והיה ממשיך בדרך רבו למרות שחי והנהיג בישיבה השניה. לידו עזר בהנהגת הישיבה ר׳ אבהו, שהיה גם „ראש כלה״ בישיבה זו.

לאחר רפרם עמד בראש הישיבה האמורא רב רחומי השני, (בשנים ד׳ ר״ג—ר״ט, 443—449). תקופת הנהגתו בפומבדיתא כבר נכנסת לסוף ימי השלווה ולראשית ימי הגזירות.

בתקופה קשה זו נמשכה ההוראה בישיבה במאמצים קשים. מנהיגי הישיבה נרדפו והומתו, ובכ״ז היו חכמים שמסרו נפשם והחזיקו בישיבה.

בשנים רט״ז—רל״ז (456—477) עמד בראש הישיבה רב סמא. בימיו הומת האמורא רב אמימר, בתי כנסת ובתי־מדרש נסגרו, אולם הלימוד בפומבדיתא נמשך.

האחרון מהאמוראים שעמד בראש ישיבת פומבדיתא הוא רב יוסי, שהנהיג את הישיבה כארבעים שנה (ד׳ רל״ז—רע״ו, 477—516). רב יוסי נחשב כבר כאחד מראשוני הסבוראים (ראה למעלה). יחד עם רבינא האחרון חתם את התלמוד הבבלי ומסרו כמו שהוא לפנינו לדורות.

ישיבת פומבדיתא המשיכה להתקיים ואף להתפתח ולהתרחב עוד כ־500 שנה אחריו, אולם תקופה זו שייכת כבר לתקופת הגאונים (בכרך הבא) ואינה ענין לתקופתנו.

גם ישיבת סורא המשיכה במסורת המפוארת, במיוחד לאחר שרב אשי עשה אותה שוב למרכז הרוחני העיקרי של יהדות בבל.

לאחר פטירת רב אשי עמד בראש ישיבת סורא רב יימר במשך חמש שנים (ד׳ קפ״ז—קצ״ב, 427—432). הוא היה מגדולי תלמידיו של רב כהנא. מסופר, שבשעה שרב יימר נפטר, נראה עמוד אש ברקיע שעמד שם שלשים יום.

חברו להנהגת הישיבה היה האמורא מרימר, שהיה רבו של רבינא האחרון, חותם התלמוד הבבלי.

לאחריהם עמד בראש ישיבת סורא רב אידי (ד׳ קצ״ב—רי״ב, 432—452) ולאחריהם רב נחמן בר רב הונא (רי״ב—רט״ו, 452—455). גם הוא נכנס בימיו לתקופת הגזירות.

את מקומו מילא בהנהגת ישיבת סורא מר בר רב אשי, בנו של האמורא הגדול רב אשי, וכך חזרה עטרת ההנהגה למשפחה (ד׳ רט״ו—רכ״ח, 455—468). שמו העיקרי היה טביומי, אבל בתלמוד הוא מכונה בשם מר בר רב אשי, ע״ש אביו הגדול.

בעצם גם עכשיו רצו למנות לראש הישיבה מישהו אחר, את רב אחא מדפתי, אולם מר רב אשי הקדימו. הגמרא מספרת (בבא בתרא י״ב.) שפעם עבר מר בר

רב אשי בשוק של מחוזא ושמע שוטה מכריז ואומר שראש הישיבה במתא מחסיא (כורא) יהיה זה החותם בשם טביומי. היות והוא לבד חתם בשם זה, חשב בלבו שהגיעה שעתו. בדיוק כשהגיע למתא־מחסיא התייעצו החכמים את מי למנות ורובם חשבו על רב אחא מדפתי. כששמעו שמר בר רב אשי הגיע למתא מחסיא שלחו גם אליו שני חכמים, כדי להתייעץ בו. הוא עיכבם. שוב שלחו זוג ושוב עיכבם, עד כי היו אצלו מנין — עשרה, ואז פתח ודרש בפניהם ונעשה ראש ישיבה.

אחריו עמד בראש ישיבת סורא, רבה תוספתאה (ד׳ רכ״ח—רל״ד, 468—474), שהיה חברו של רבינא האחרון. בימיו היו גזירות קשות ביותר. בכל זאת גם לאחר פטירתו המשיכו ללמוד בסורא, והפעם עמד בראש הישיבה רבינא האחרון (רל״ד—ר״ס, 474—500), שהיה האמורא האחרון. עם פטירתו מתחילה תקופת הסבוראים. הוא היה לא רק ראש ישיבה אלא גם דיין במתא מחסיא, ועוד מצא זמן לסיים את חתימת התלמוד הבבלי.

עוד כ־130 שנה סבלו יהודי בבל, עד כי התחילה עליית הערבים, ואז שוב עלה ונתרחב מרכז חשוב זה, כשבראשו שתי הישיבות הגדולות — סורא ופומבדיתא.